

NEDERLAND IN WO I

De handel is overal...

Eerste druk © 2014 Peter van Leeuwen, RedCom, Doorwerth (www.redactie-communicatie.nl).

Foto/cover/binnenwerk: Fotografie Arthur van Leeuwen, Duiven (www.fotografievanleeuwen.nl).

ISBN: 978-94-022-0768-2

Uitgeverij Boekscout.nl Soest
www.boekscout.nl

Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

PETER VAN LEEUWEN

NEDERLAND IN WO I

De handel is overal...

Nederland is vanouds een handelsnatie. Alleen in WO II hadden we niemand om handel mee te drijven, in WO I lagen de kaarten anders. Toen rekenden we iedereen tot vriend en was de handel overal...

Geen Nederlander die de gevolgen van de Grote oorlog niet ondervond. Velen denken dat hier toen niets gebeurde... Vergeet het.

Nederland in WO I geeft inzicht in het reilen en zeilen van een natie in een wereld die brandt. De Groene Amsterdammer publiceerde toentertijd een cartoon die de situatie treffend weergeeft: het leger in loopgraven aan de grenzen, omringd door een wirwar van bordjes met de waarschuwing: 'Smokkelen verboden', maar overal liepen smokkelaars. In de elektrische draadversperring langs de zuidgrens hingen verschrompelde Belgen en aan de oostzijde stonden dreigend de Duitse kanonnen. Langs 's heere wegen marcheerde de vrijwillige Landstorm in een bepaald niet krijgshaftig tred. Boven de bossen hingen zeppelins. Geen Nederlander die de gevolgen van de Grote oorlog niet ondervond. Velen denken dat hier toen niets gebeurde... Vergeet het.

‘Er is geen grond voor eenig optimisme’

Met ons leger was het slecht gesteld.

‘Moderne strijdmiddelen hebben we niet of in slechts zeer onvoldoende mate. Onze veldartillerie is uitmuntend, maar veel te zwak. Veldartillerie voor de Reserve en de Landweer? Niet voorhanden. Mobiel krombaangeschut - mortieren - ontbreekt zo goed als geheel. Munitievoorraad? Verre van toereikend. Materieel voor de vliegdiens? Geheel onvoldoende. Bommen? Granaten? We bezitten ze, maar onvoldoende. Er is geen grond voor eenig optimisme.’

(Generaal C.J. Snijders, opperbevelhebber van de Land- en Zee-macht in WO I).

‘Hoe hoog de persoon van den generaal Snijders ook moge zijn, hoeveel goede, ja zelfs uitnemende eigenschappen hij ook moge bezitten, hoe ontwijfelbaar het ook moge zijn dat hij zijn plicht, en meer dan dat, zal doen wanneer het eenmaal op vechten aankomt, zijn beleid onder de eigenaardige omstandigheden van deze vier jaren niet het voor ons land meest gewenschte is geweest, althans op dit ogenblik niet meer is’, getekend 11 juli 1918.

(Oproep tot ontslag van Snijders door jhr. mr. Bonifacius Cornelis de Jonge, minister van Oorlog in het kabinet-Cort van der Linden. Het verzoek werd aanvankelijk door koningin Wilhelmina afgewezen).

Inhoud

Voorwoord	10
1 Vergeten zeemansgraf	12
2 Moord van de eeuw	63
3 1 augustus 1914 mobilisatie	93
4 ‘Belgen in Limburg verspreiden geest die gevaarlijk is’	135
5 ‘Opened by sensor’	182
6 Oorlogsbrood, daar zit niks in	Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.
7 Een lichtflits, een dreun: weer een schip naar de kelder	Fout! Bladwijzer niet ge
8 Die Waffen nieder	349

1 Het Witte Huis aan de Geldersekade in Rotterdam, in 1914 - '18 het grootste en hoogste kantoorgebouw van Europa. In WO I kregen toekomstige spionnen hier een psychisch en lichamelijk onderzoek. (Fotografie Arhur van Leeuwen)

Voorwoord

Nu drijven we op de export, in de Eerste Wereldoorlog was dat niet anders. Als neutraal land rekenden we iedereen tot vriend en bleven – ook via talloze smokkelroutes – handel drijven met het buitenland, ook met Duitsland, terwijl er voor grote delen van de eigen bevolking nauwelijks te eten was.

Dat we massa's voedsel naar Duitsland exporteerde leidde tot verzet. In de grote steden braken voedselrellen uit die het leger met harde hand neersloeg. Anno 2014 is dat vrijwel vergeten. Wie herinnert zich het aardappeloproer? In Amsterdam schoot het leger in 1917 met scherp, waarbij doden en gewonden vielen.

De mensen van toen leefden 'in hypermoderne tijden'. Niet verwonderlijk: elektriciteit, telegraaf, telefoon, film, auto, vliegtuig maar ook de wasmachine, die de huisvrouw een smak werk uit handen nam, waren vindingen die even belangrijk waren als onze informatietechnologie.

Destijds, zo gaat de mythe, haalden de meeste mensen de vijftig niet. Weliswaar waren er weinig medicamenten, was het drinkwater slecht en de armoede groot, maar de sterksten overleefden. En er waren heel veel sterke mensen. Al was het toch altijd weer bijzonder als iemand de honderd haalde, dan vierde de buurt of zelfs het hele dorp feest.

In '14 – '18 telde Nederland slechts een handvol honderdjarigen, anno 2014 bijna... tweeduizend. Is dat veel op een bevolking van bijna zeventien miljoen mensen? Toen waren er circa driehonderdduizend vijfenzestigplussers op een bevolking van zes miljoen. Tegenwoordig zijn er bijna drie miljoen vijfenzestigplussers. En evenals toen nemen velen nu ook voorgoed afscheid boven de tachtig jaar en haalt het merendeel de honderd niet, ondanks veel betere voeding, medische zorg en hygiëne.

Ach, die 'goeie oude tijd', je hoefde niet bang te zijn voor aanslagen. Echt niet? In 1916 pakte de Nederlandse politie een 25-jarige man op voor het beramen van een aanslag op de mailboot

van Hoek van Holland naar Harwich. Oké, maar toen werd je niet op straat neergestoken... Nee? Een fotograaf uit Schoonoord zag in mei 1915 een paar jongens een meisje van haar fiets sleuren, de bosjes intrekken waar ze haar de kleren van het lijf rukte. Hij sprong ertussen, waarna één van de knapen hem met een mes in de hals stak; 'de man liep een slagaderlijke bloeding op en overleed snel' (De Telegraaf).

Familiedrama's? Ook van alle tijden. Een man uit Uden stak zijn vrouw en inwonende schoonmoeder dood, waarna hij zichzelf verhing (Brabantse Courant).

Wie het leven niet aankon putte kracht uit de Bijbel of ging te rade bij meneer pastoor of een dominee, al naar gelang het geloof. Ernstige depressies banden men uit met gebed, kerkgang en nabuurschapshulp, want, zo luidde het gezegde: 'Hij, die te lijden heeft, weet te leven.'

Hoe verging het onze 'jongens', onze 'mannetjes' in WO I? Nee, die hoefden niet te vechten, maar verveelden zich stierlijk. Ze leefden op 'het verlof', dat de legerleiding vaak op het allerlaatste moment introk. Verveling droeg ertoe bij dat de loopgraven 'vollepen', niet met smerig water en ongedierte, zoals op de slagvelden, maar met vrouwen, voedsel en drank. In Katwijk haalde de marechaussee een stel meiden van achttien uit de barrières; ze werden door de militairen van voedsel en drank voorzien. Dat gebeurde vaker. 't Was bij de militairen een publiek geheim dat deze meisjes zich in de loopgraven ophiielden' (De Maasbode).

Later, toen het slechter ging, brak het ongenoegen naar buiten, zoals in Harskamp, waar in de herfst van 1918 een oproer uitbrak. Het was een ordinaire rel, niet het begin van de door de socialisten gedroomde revolutie. Revolutie, die in Duitsland en Rusland voor grote ellende zorgde, ging aan Nederland voorbij. Wij schaarden ons achter Oranje en vergaten deze vier sombere oorlogsjaren vliegensvlug. Na WO II leek het zelfs of ze nooit hadden bestaan.

1

Vergeten zeemansgraf

De Noordzee, twintig mijl voor de Nederlandse kust, dinsdag 22 september 1914

Rood ochtendlicht priemt door de laaghangende regenwolken, strijkt in schuine balken over de stampende Noordzee waar ze de meterslange romp van een Britse oorlogsbodem in vuur en vlam zet. Even maar, dan rukt de gigant zich los, kleurt monsterlijk zwart en verdwijnt in een golfdal.

Verbeten vecht de dreadnought - slagschip - tegen het woedende water. Een onvermoeibaar spel. Hoge golven slaan te pletter op de brug. Bruisend jaagt het zoute over het gangboord terug naar zee.

‘Keep ‘m right!’, schreeuwt de commander. De stuurman geeft een ruk aan de hendel van de scheepstelegraaf waarop de ‘zwarte bende’ in de machinekamer het toerental van de scheepsmotoren laat dalen.

Onder de sombere regenwolken, zo ver het oog reikt, metershoge golven, voortgedreven door de herfststorm die het oorlogsschip treiterend lijkt uit te dagen al zijn krachten te tonen. Met doffe dreunen rammen de golven de romp, die de Britten, wetend dat het het beste van het beste is, van Krupp-staal lieten bouwen. Bonkend stoot de boeg op het water. Helderwit schuim schittert in het ochtendlicht.

In de machinekamers en de manschapsruimen klinkt onheilspellend het gekreun van de lenspompen die overtollig water door de spuigaten uitbraken. Het lijkt of alle zeegeesten zich samenspannen wat de vaart tot een martelgang maakt, een ellendige vlucht, wat het inderdaad is: een vlucht voor de Kaiserliche Kriegsmarine.

De gepantserde Britse kolos hoort bij een eskader van drie dreadnoughts die in het Kanaal voor de Belgische kust een gevecht leverde tegen Duitse torpedojagers en U-boten. Ze koersen, door de storm op veel te lage snelheid, door hoge zee langs het neutrale Nederland, zo’n twintig mijl aan stuurboord.

Vastberaden als een bloedhond volgt de U9 van commandant Otto von Weddigen het eskader, terwijl zij daarboven alles doen om uit handen van de *Kraut* te blijven.

Op de dekken van de dreadnoughts staan matrozen in glimmende olieassen, de zuidwester vast op het hoofd, de stormbanden vastgesjord onder baardige kinnen.

‘Watch U-boats!’, ‘Watch the Fritz!’

De wind rukt hun woorden mee, verstroot ze over de woeste Noordzee die rolt en dolt met schuimvlokken op de golftoppen die menig matroos doen denken aan de rennende paarden uit de Apocalyps. Op hun ruggen de ruiters, de zwaarden geheven: *‘Hun werd macht gegeven om te doden...’* Ze huiveren. Soms biddend, dan weer vloekend, verduren ze deze ellendige storm.

Diezelfde ochtend, dinsdag 22 september 1914, stampt de kustvaarder Flora op het ritme van de wilde zee naar Nederland. Het stoomschip roetsjt omlaag een golfdal in, om meteen weer te beginnen aan een nieuwe dollemansrit. Kapitein Voorham is op weg van Leith (Schotland) naar Rotterdam. In grijze coltrui staat hij wijdbeens op de verroeste scheepsvloer en tuurt in de ontluikende dag, klaar om zijn stuurman te informeren over in de buurt varende schepen; van radar had niemand toen gehoord.

Weer slaat een golf te pletter op de ramen van de brug. Voorham schrikt er niet meer van, het glas is oersterk en hij is allang vertrouwd met de gevaren op zee. Gedachteloos kauwt hij op een plak grof gesneden pruintabak, raspt zijn keel en spuugt een bruingele fluim in de roestige kwispeldoor die naast hem op de drijfmatte vloer staat.

Dan, eindelijk, dringt de zon door. Het daglicht slokt de duisternis op, maar brengt geen rust. Voor de boot zwelt en daalt de zee in een niet aflatend tempo.

‘Daar!’, schreeuwt Voorham.

Uit een golfdal walmt zwarte rook. De op een zebravacht lijkende camouflage van een Goliath-schip duikt er uit op, zo snel als de aanval van een gifslang. Voorham schreeuwt:

‘Kijk uit!’. ‘Wat een kaffer, zo dichtbij!’

De stuurman draait het roer van de Flora als een helse kermismolen in het rond. De boot helt scherp naar bakboord.

‘Waar is ‘ie?!’, roept Voorham, terwijl hij zich optrekt aan de leuning van de brug.

‘O, grote God!’

Uit het golfdal torent het oorlogsschip hoog boven de Flora uit. De naam van de gigant blinkt in kil wit op de donkergrijze boeg: H.M.S Cressy. Voorham hapt naar lucht. Vergeleken bij deze kolos is ‘zijn’ Flora een nietig stoomscheepje.

De voorplecht van de dreadnought lijkt een kolossale waarschuwendende vinger, die kreunend van links naar rechts beweegt. Aan beide zijden stromen er witte waterzuilen terug naar zee. Onwillekeurig flitst het bijbelverhaal waarin een hand: ‘*Mené Mené Tekèl Ufarsin*’ op de muur krast (naderend onheil), door Voorhams hoofd.

‘Lieve God!’, zijn stem is luid, maar klein bij het gestamp van de boot, het gekreun van de dreadnought, de beukende golven, de fluitende wind.

‘Die zit behoorlijk in de stront! Draaien man, weg hier!’

Zijn stuurman is al bezig het schip weg te draaien.

Voorham buigt zich voorover en schreeuwt in de koperen spreekbuis naar de machinekamer: ‘Motoren volle kracht achteruit!’

Op hetzelfde moment trok er een hevige beving door het stoomschip. Het voelde ‘als een doodsrilling’, zou Voorham later tegen journalisten zeggen. Die ‘doodsbeving’ werd veroorzaakt door een enorme explosie onder het achterdek van de dreadnought. Brullend schoot een metershoge steekvlam omhoog, die de hele omgeving in een spookachtig licht zette.

‘De ontploffing vond plaats op achttien mijl van het Maasvuurschip dat in zware deining voor de Nieuwe Waterweg lag’ (De Maasbode).

De Cressy - ruim 12.000 ton zwaar met 755 bemanningsleden - werd geraakt door een torpedo, afgevuurd door de U9 die het eskader urenlang volgde en kort daarvoor afrekende met twee andere pantserkruisers - de Aboukir en de Hogue - uit het eskader van de Southern Force, de Britse zeemacht die het zuidelijk deel van de Noordzee bewaakte. In totaal verloren ruim veertien-

honderd matrozen en officieren het leven.

Vanuit de verte zag de bemanning van de Flora de Cressy slagzij maken en zinken. 'Het schip richtte zich op, als wilde het groeten, en verdween', zei kapitein Voorham tegen de pers.

Matrozen van de Flora zien die ochtend bemanningsleden rondobberen in sloepen. Honderden opvarenden liggen in het door stookolie besmeurde water, schreeuwend om hulp.

Over de catastrofe dreunt een Duitse stem door een megafoon. Die waarschuwt de Flora 'onder mitrailleurvuur te nemen als de bemanning doorgaat met het reddingswerk'. Met bezwaard gemoed geeft Voorham het sein 'wegvaren!'; de drenkelingen in paniek achterlatend.

Volendamse *mode* voor Britse zeelui

Het gebeurde op dertig mijl van de Nieuwe Waterweg. Duitse torpedo's boren de pantserkruiser Aboukir naar de zeebodem. Moeiteloos snijden projectielen door de bepantsering van het honderdvierendertig meter lange schip. Het zinkt snel, sneller dan verwacht. Veel matrozen zijn in paniek, ze springen zonder zwemvest overboord. Zij die voldoende tegenwoordigheid van geest bezitten zetten sloepen uit, maar de tijd ontbreekt om alle sloepen naar beneden te takelen.

Eenmaal in de reddingsboten zijn ze ook niet veilig. Wie niet snel van het rampschip wegroeit, wat de meesten niet lukt, raakt verstrikt in de zuigkracht van de zinkende oorlogsbodem en gaat met sloep en al ten onder.

Ook van de Hogue worden, direct na torpedering, sloepen neergelaten, maar voor lang niet iedereen is plaats. Opvarenden van de Flora zien in het woelende water uiteengeslagen groepjes drenkelingen, matrozen en officieren, die zich verbeteren vastklampen aan alles wat maar drijven kan. Lang duurt hun strijd niet, het water is ijskoud.

Kort na de aanval verschijnen Britse oorlogsschepen, ze komen toegesnel op de SOS-signalen van de kruisers. De Britse marine pikt het merendeel van de overlevenden op. Ondertussen maken torpedojagers jacht op de U9. Die ontkomt. De bemanning krijgt in de thuishaven Bremen een heldenontvangst met bijbehorend Ridderkruis.

De SOS-signalen zijn ook opgevangen door het Nederlandse vrachtschip Titan, dat zich bij de reddingswerkers voegt. Deze reddende engel pikt twintig overlevenden op. De bemanning van de vrachtvaarder bestaat grotendeels uit zeelui uit Volendam die - De Telegraaf - 'Zo goed als nooit, doch stellig niet in deze kouder wordende herfstdagen, de oude gewoonte afleggen, zich van een overweldigende hoeveelheid onderkleden te voorzien. Toen de uitgeputte, soms bijna geheel naakte drenkelingen (...) aan boord kwamen, bewees deze Volendamse *mode* een uitnemende dienst, om de ongelukkige Britse officieren en matrozen zo goed mogelijk van het eerste lijfgoed te voorzien.'

Van de 800 geredde schipbreukelingen ging een klein deel naar Nederland, de rest verkoos een overtocht naar het vaderland met de Britse marine. Onder degenen die kozen voor laatstgenoemde uitweg was commandant W.F. Sells. Na de torpedering van 'zijn' schip de Aboukir zwom hij naar de Hogue waar ze hem aan boord sjorden. Even na zevenen - om precies te zijn: vijf over zeven, het tijdstip waarop Sells polshorloge door de inslag van een torpedo stilstond - werd de Hogue geraakt. Sells sprong opnieuw overboord. Hij zwom uit de draaikolk van de zinkende gigant naar de Cressy, die kort daarop naar de kelder ging. Drie uur lang omarmde hij een boei en dobberde, verstijfd van de kou, machteloos op de golven. De Titan redde zijn leven, waarna hij met een Britse boot terugkeerde naar Engeland.

Kapitein Berkhout van de Titan zet in Hoek van Holland twintig overlevenden aan wal. De Flora stoomt naar IJmuiden met, dicht opeengepakt op dek, 258 van de kou bibberende Britse matrozen en 27 officieren. Aan land kregen ze van het Nederlandse Rode Kruis militaire kleding en vonden een tijdelijk onderkomen op het landgoed Duin en Kruidberg in Santpoort-Noord.

De gewonden gingen naar het stedelijk Rode Kruisgebouw. Eén van hen, een jonge matroos, zag kans de Britse marine-vlag mee te nemen, een witte vlag met daarop een rood kruis, de Union Jack in de linker bovenhoek. De Telegraaf: 'Een verpleegster zei, dat hij er 'zo trots op was dat hij die vlag had meegebracht' en 'dat die vlag weer naar het vaderland mee terug zou gaan.'

Zeer tegen de zin van de Duitsers werden geallieerde bemanningen van in neutrale wateren getorpedeerde schepen niet geïnterneerd, ze mochten terug naar hun eigen land.

‘Onze regering is honds gehoorzaam’

Door de torpedering van de Britse kruisers kreeg Nederland in 1914 van heel nabij te maken met de ‘Grote Oorlog’. Een oorlog waarover we vooral lezen als het gaat om België, Duitsland, Frankrijk en de ruim dertig andere naties die zich naar de slagvelden begaven. Behalve Nederland bleven slechts elf landen neutraal: Argentinië, Chili, Denemarken, Ethiopië, Mexico, Noorwegen, Portugal, Spanje, Venezuela, Zweden en Zwitserland. Maar wat is dat: neutraal? Hoe is het als de wereld om je heen in brand staat en jij niet vecht? En kun je überhaupt neutraal zijn? Want Nederland mocht dan in woord en daad de neutraliteit een warm hart toedragen, de werkelijkheid was veel minder prozaïsch...

In WO1 heeft Nederland vier jaar lang een gemobiliseerd leger. Soldaten zie je vrijwel overal. Het Departement van Oorlog speelt een hoofdrol in het landsbestuur. In de provincies grenzend aan België en Duitsland is door de regering de ‘staat van beleg’ afgekondigd, ook wel ‘staat van oorlog’ genoemd. In die gebieden heeft het leger het voor het zeggen: voor iedere bijeenkomst, groot of klein, is een vergunning vereist. Om de orde en rust te handhaven zijn (politieke) vergaderingen zonder vergunning taboe.

Het Nederland van 1914 is ordelievend. Het drijft als vanouds op de handel, een activiteit die we ons door de oorlog niet laten afpikken. Voor een winstgevende handel zijn we gebaat bij rust en vrede. Dat neemt niet weg dat er soms felle protesten klinken voor betere werkomstandigheden. Maar over het algemeen kan men zich wel vinden in deze, zij het na WO I gedichte, regels van Lodewijk van Deyssel:

‘Een blanke hemel welft zich over ’t land,
Waar stoere boeren van de arbeid keeren
Vast in den vrede, dien geen angst kon deren.’
(*Oorlogsbegin*).

‘Vast in den vrede, dien geen angst kon deren’, nou bij het uit-

breken van WO I zat de angst er goed in. Dat Nederland zou veranderen in een slagveld werd, zeker in het begin van die oorlog, door veel burgers als absolute waarheid beschouwd, zij het niet door de regering en het militaire opperbevel. De onrust verdween toen de oorlog niet verder kwam dan België, maar keerde in verhoogd tempo terug toen honger en gebrek aan grondstoffen zich aankondigde.

Soms kwam de oorlog wel heel dichtbij, er vielen bommen waar Duitsland, Engeland noch Frankrijk zich schuldig aan verklaarde. Door 'toevallige' bombardementen betreurde men in Zeeland doden en gewonden en op zee ging menig Nederlands schip door oorlogshandelingen ten onder. Onze regering deed hoegenaamd niets om de bombardementen of torpedoaanvallen te veroorzaken. Men schikte zich in zijn lot en pikte slaafs de verontschuldigheden, als die er al kwamen, van de centralen (de oorlogvoerende landen onder aanvoering van Duitsland) of de entente (de geallieerden). De dichter Willem Penning bracht deze houding kernachtig onder woorden: 'Onze regering is honds gehoorzaam (aan) wie 't doet lijden.'

Gedurende deze vier oorlogsjaren was Nederland een gebarricadeerd 'eiland' met 'geheime' wegen naar de 'vurige wereld'. Onze grenzen waren in die tijd streng 'beveiligd' met Duitse hoogspanningsdraden, prikkeldraadversperringen, betonblokken, loopgraven en Spaanse ruiters. Naar België gaan was voor gewone stervelingen vrijwel uitgesloten. Er gingen, beter gezegd vluchtten, alleen Belgen en geallieerde soldaten naartoe, die terug wilden naar het front, en natuurlijk smokkelaars. Wie naar Duitsland wilde had een heel goede reden nodig, werken in de Duitse oorlogsindustrie bijvoorbeeld. In de oostelijke en zuidelijke provincies woonden in 1914-'18 veel grensgangers die in bedrijven in Essen werkten. De arbeidsomstandigheden in de staal- en munitiefabrieken van Gustav Krupp waren uitstekend: niet alleen een beter loon dan in Nederland, ook een ziektekostenverzekering, ja zelfs een pensioen en doorbetaalde vakantiedagen.

Smokkelen leverde (veel) geld op. Het merendeel van de smokkelroutes ging naar Duitsland, waar in de oorlogsjaren weliswaar

geen bommen vielen of gevechten plaatsvonden, maar men op den duur wel honger leed. Werd je bij het smokkelen gesnapt dan wachtte je een lange gevangenisstraf of erger: de dood.

Nederlandse soldaten schoten om de haverklap illegale grensgangers dood die stoptekens negeerden. En lang niet alleen smokkelaars liepen gevaar, ook vluchtende soldaten en bezorgde huisvrouwen, die hun echtgenoot in de Nederlandse internering wilden bezoeken maakten kans op een kogel.

Commiezen die iemand doodschoten legden daar zelden een verklaring voor af, zodat ook sadistische elementen in het leger en de marechaussee hun gang konden gaan. Voor sommigen was het doden zelfs zo opwindend dat ze zich speciaal daarvoor bij de grensdienst meldde, al zijn er geen berichten bekend dat ze, zoals aan het front vaak gebeurde, verslaafd raakten aan het doden.

Smokkelaars die ontkwamen aan het gevang of de dood maakten vanaf 1915 kans te sterven aan de elektrische draad, die de Duitsers dat jaar van Zeeland tot diep in Limburg langs de grens met België spande.

In WO I stonden op strategische plekken in Nederland fortificaties, kazernes, bivakken en controleposten. Daar liepen onze Jannen, die in naam – zeker in het begin van de oorlog – golden als ‘heldhaftig’ en ‘standvastig’. In werkelijkheid wilden ze niets liever dan veel en vaak met verlof. Toen de vijand zich niet liet zien werden de militairen al gauw als lastposten bestempeld en volgde de roep om demobilisatie. Daar kon en wilde de regering geen gehoor aan geven. Demobiliseren zou de neutraliteit geweld aan doen. Het leger moest paraat blijven. In plaats van demobiliseren kwamen er de gehate extra mobilisaties.

Als vechten uitblijft slaat de verveling toe met als hoogtepunt de ‘opstand’ in legerplaats Harskamp in 1918. Achteraf gezien niet het begin van de door de socialist Pieter Jelles Troelstra gedroomde socialistische revolutie maar een ordinaire rel.

Verveling zorgde er voor dat de loopgraven ‘vollieden’, niet met smerig water en ongedierte, zoals op de slagvelden, maar met vrouwen, voedsel en drank. In Katwijk, maar ook in andere plaatsen gebeurde het, haalde de marechaussee meiden van achttien

uit de barrières. De Maasbode bericht: “t Was bij de militairen een publiek geheim dat deze meisjes zich in de loopgraven ophielden, behalve natuurlijk bij de hogere autoriteiten. De meiden werden door de militairen van het nodige voedsel voorzien.’ De krant schreef dat ‘de vrouwen wekenlang in de loopgraven bivakkeerden.’

Afleiding in deze vorm was, voor zover bekend, ondenkbaar in de Franse en Vlaamse loopgraven. Daar lagen de legers vrijwel permanent onder vuur. Het zwaar geschut was bij gunstige wind tot in Drenthe en zelfs verder, tot op Vlieland, hoorbaar. En onze Jannen? Die liepen onder het gerommel van ver verwijderd veldschut ‘wachtrondjes langs velden en op zandwegen, ‘t was een terugkerend ritueel ook al viel ‘snerpend en koud de regen’ (uit *Op wacht* van Paul van Sonsbeeck).

‘Voortplanten is leven!’

Nederland 1914, het land was nog grotendeels ondergedompeld in de negentiende eeuw. In veel huizen en boerderijen flakkeren kaarsen en olie- of gaslampen. Hoofdstraten zijn spaarzaam verlicht. Daar komt langzaam verandering in. Amsterdam vervangt in 1900 de paarden- en de stoomtram voor een elektrische tram, terwijl de stad Utrecht in 1917 een begin maakt met de aanleg van elektrische straatverlichting.

Elektriciteit! Een revolutie! Licht uit een schakelaar! Ineens zien etalages er 's avonds vrolijk uit. Wij kijken 's avonds tv, toen gingen mensen de straat op om verlichtte etalages van modemagazijnen en speelgoedwinkels te bewonderen. Al moeten we ons van de lichtsterkte niet te veel voorstellen: de totale lichtsterkte van alle lampjes in een etalage bedroeg vaak niet meer dan enkele Watts.

Het licht in Parijs is veel uitbundiger dan hier. De Nederlandse kunstschilder Jan Sluijters vindt het zo bijzonder dat hij in de Lichtstad 'het feest van het elektrische licht' vastlegt op zijn schilderij *Bal Tarabin* (1907), een Parijse nachtclub badend in kunstlicht.

Elektriciteit, een geweldige vooruitgang, evenals de telefoon en de telegraaf, die een razendsnelle opkomst doormaken. Stroom neemt veel werk uit handen, ze maakt het leven een stuk plezieriger. De grammofoon en de film doen hun intrede. De film bestaat in 1914 nog geen twintig jaar maar is al enorm populair. In 1913 staan er lange rijen voor de kassa's om een kaartje te kopen voor de Deense film *Atlantis*, een *motion picture* met een inblikje in Europa, de Verenigde Staten en Canada. Die 'stomme' film boekt lovende recensies: 'Zij laat ons de zee zien, golvend en deinend onder den adem van den wind. Zij voert door een besneeuwd berglandschap, door het gewoel in de straten eener wereldstad...' Menig bioscoopbezoeker pinkt een traan weg bij het verhaal, waarin de held na een schipbreuk een nieuwe liefde ontmoet.

In musea hangen schilderijen dicht naast en boven elkaar. Vrijwel

jaarlijks komen er wel één of twee meesterwerken boven water. In mei 1916 is dat een ernstig vervuild portret van een man, geschilderd door Frans Hals. De vindplaats is een zolder in Hilversum. Het Rijksmuseum koopt het doek voor bijna dertigduizend gulden.

Moderne kunst bekeek je bij voorkeur in 'gewone' gebouwen. In 1915 hangt er werk van Vincent van Gogh onbeveiligd in het Stedelijk Gymnasium in Arnhem. Van Gogh's schilderijen gingen in die tijd in Frankrijk van de hand voor gemiddeld 3.000 frank per stuk. Picasso, die dan allang faam verwerft met exposities tot in New York aan toe, verkocht in 1908 zijn schilderij *Saltimbanques* uit 1905 voor duizend frank. In het oorlogsjaar 1914 gaat hetzelfde werk voor het toen duizelingwekkende bedrag van 11.500 Franse frank van de hand. Van Gogh toonde ruim veertig jaar eerder op Montmartre zijn schetsboek aan Thijs Maris, die hem na het doorbladeren adviseerde: 'Alles te worden behalve kunstschilder'. Maris stierf op 22 augustus 1917 berooid in Londen.

In tegenstelling tot de moderne kunst was de mode nog lang traditioneel. Vrouwen uit de middenstand en hogere standen lopen in 1914 in mantelkostuums met op het hoofd een hoed met veren of een strik. Een slank figuur en bruingebrande zonnetint zijn 'uit'. Voor volle, fraaie lichaamsvormen is er *poeder Hongroise* waarvan de mare gaat dat 'het goed werkt tegen magerheid'.

Parfums zijn 'in'. Vrouwen uit de betere kringen geuren naar lavendel. Zwaardere geuren als musk zijn voor vrouwen uit de demi-monde, de plezierzoeksters die het met de zeden niet zo nauw nemen.

Bij slecht zicht zet men een pince-nez of lorgnet op de neus. Het montuur van balein, afkomstig van walvissen, waar de Hollanders onvermoeid op jagen. En niet alleen om balein, maar ook om walvisvet, een belangrijke grondstof voor zeep en levertraan die met lepels tegelijk naar binnengaat om, zoals de reclame voorschrijft, 'een goede gezondheid te bewaken'.

Heren van stand dragen een wit boord en een pandjesjas. Een hoge of strooien hoeden zijn onontbeerlijk, evenals een zakhorloge dat langzaam plaats maakt voor het polshorloge.

Ging men te paard, dan stegen de kosten: de prijs van een rijbroek begint in 1914 bij circa vierentwintig gulden. Dames zijn duurder uit, een kostuum voor een amazone behoort tot de top, te koop vanaf ruim negentig gulden.

Arbeiders droegen altijd een pet en een gestreept overhemd met daaronder klompen of plompe werkmanschoenen. Werkvrouwen gaan gekleed in meerdere rokken met schorten, een witte kap op het hoofd, al naar gelang de streekdracht, die het saamhorigheidsgevoel vergrote – iets dat natuurlijk voor alle kleding gold. De klederdracht was de ‘selfie’ van zijn tijd, je toonde ermee wie je was: je huwelijkse staat, tot welke generatie je behoorde, ja zelfs of je verdrietig of vrolijk was. De streekdracht verdween op het ritme van de sociale veranderingen, de verstedelijking en de opkomst van de confectiekleding.

En evenals nu vonden veel ouders de school voor hun kind lang niet zo goed als vroeger. Let op, dat zeiden ze in een tijd waarin pedagogen het onderwijs naar een hoger plan tilden, zoals de Haagse pedagoog Jan Ligthart († februari 1916) die zijn pupillen alle vrijheid gaf om zich te ontwikkelen. In 1914 krijgt ‘zijn’ school in de Haagse Schilderswijk bezoek van de toen al wereldberoemde Italiaanse arts/pedagoge Maria Montessori, die op dezelfde lijn zat. Allemaal niks, vonden veel ouders, die strengheid beschouwden als de beste teugel voor een arbeidzaam leven.

Kindermishandeling, vooral in de vorm van kinderarbeid, kwam vaak voor. Het Kinderwetje van het Tweede Kamerlid Samuel van Houten (1874) verbiedt ouders weliswaar hun kroost te laten werken onder de twaalf, maar landarbeid - waar buiten de steden vrijwel elk kind mee te maken kreeg - en huishoudelijke taken vielen buiten die wet. Pas in 1900 komt er met de Leerplichtwet een kentering in die situatie, die ieder kind tot twaalf jaar verplicht een schoolopleiding te volgen. Althans tot op zekere hoogte, want in de praktijk moet menig kind na de les meteen achter het weefgetouw of het land op, in de herfst bijvoorbeeld om aardappels te rooien, we hebben er de herfstvakantie aan overgehouden. Om aan de meest ernstige vormen van kindermishandeling paal en perk te stellen richt de Bond van Nederlandse Onderwijzers in 1917 het Bureau voor Kinderbescherming op.

En waren de kinderen van toen oplettender, volgzamer dan nu? Welnee, ook toen konden ze stierlijk vervelend zijn. En dat lieten ze duidelijk merken. De Arnheemsche Courant: 'Tijdens een muziekuitvoering op het Velperplein maakte 'sommige jongelieden zo'n kabaal dat dirigent Leo Ruygrok enige malen moest ophouden. Om even over half negen besloot hij de orkestleden van verdere uitvoering aan het concert te ontslaan.'

In seksueel opzicht was men enerzijds schijnheilig, anderzijds net zo flexibel als een blok beton. Dienstertjes die van het platteland naar de grote stad trokken belandden maar al te vaak in de prostitutie. Bij het centraal station in Amsterdam liepen 'dames' de vers aangekomen '*duifjes*' met beloften over woonruimte en voeding op te wachten in ruil voor *diensten*, lees: prostitutie.

Ook toen lieten vrouwen en mannen zich schaamteloos gaan in (besloten) clubs, die eufemistisch *boudoirs* heette, en bezochten zeelieden en mannen uit het gemene, en zeker ook het hogere volk, de Wallen. Iedereen wist ervan, maar vrijwel niemand die erover sprak. Seksualiteit was taboe. 'Lichtveerdige vrouwen' werden gemeden uit de dorpen omdat de parochies niet wensten op te draaien voor deze 'losbandige types' en - daar was het vooral om te doen - al helemaal niet voor hun onechtelijke kinderen. Mannen gingen vrijwel altijd vrijuit.

Langzaam kwam er beweging in dit keurslijf. In 1916 verscheen een lijvig boek: *Het sexueele vraagstuk, een natuurwetenschappelijke, psychologische, hygiënische, en sociologische studie*. Het was van prof. dr. Auguste Forel, een Zwitser. Hij 'geeft aan het ontwikkelde publiek de gelegenheid om met al hetgeen rechtstreeks of zijdelings, van nabij of van verre, met het geslachtsleven in betrekking staat kennis te maken'.

Forel stelt dat seks 'een kwart eeuw geleden nog in diepe duisternis gehuld was. Schroomvallig zijn zelfs de achterlijkste tot de erkenning gekomen, dat hun jongens en meisjes er ook wel iets van behoren te weten. Voortplanten is leven!'

In dertien hoofdstukken behandelt Forel op 'wetenschappelijk wijze' een heel arsenaal aan seksuele ervaringen: de geslachtsdrift bij man en vrouw, de flirt, pornografie, pantoffelhuwelijken, fetisjisme, vrijen, prostitutie, maîtresses, maar ook landloperij, her-

bergen, seksuele ziekten en het ideale huwelijk. Over homoseksualiteit – als het al bestond dan was het een enge ziekte – of het gebruik van voorbehoedmiddelen geen woord, hoewel de gezinnen vaak zeer groot waren. Kinderen waren een verzekering voor de oude dag. Je kon er niet genoeg van hebben, hoewel één op de drie zuigelingen overleed en de autoriteiten waarschuwden dat te veel kinderen verwaarlozing van de kinderschaar in de hand werkt. Al zal het ook toen niet vaak zijn voorgekomen dat iemand aangifte deed van de geboorte van zijn vijftiende kind, dat gebeurde op 5 mei 1915 bij de ambtenaar van de Burgerlijke Stand in Zeddam.

‘Liever meneer dan arbeier’

Op de drempel van WO I zijn de maatschappelijke scheidslijnen streng: eerst de adel, dan de hoge ambtenarij (die merendeels uit adel bestond), daarna de geestelijkheid en ver daarachter de rest. De rijke adel liet zich op veel voorstaan. Ze woonde en reisde met bedienden. Sommigen dienden vrijwel hun hele leven bij dezelfde adellijke familie. Al zullen er maar weinigen zo lang in dienst zijn geweest bij dezelfde familie als de 92-jarige schoenmakersknecht A. van Gool uit 's-Gravenmoer. Hij vierde in maart 1917 zijn 80-jarig (!) dienstverband bij de familie Broeders in Dongen.

Bedienden waren, zoals zovelen buiten de adel, nederig maar zeker niet dom. Sommigen vulden hun spaarzame vrije tijd met zelfstudie. In het 'stadje Eindhoven' werkte de dienstbode Sophie Sanders, die in haar vrije uren zeven talen vloeiend leerde spreken. De familie bij wie ze diende sprak lovend over haar in een interview in het Eindhovens Dagblad: 'Op het gebied van de Scandinavische talen is ze door geen hoogleraar in ons land te overtreffen', wist mevrouw. 'Sophie werkt al twintig jaar bij ons. Ze is een toonbeeld, een juweel van een keukenmeid, maar...ijselijk geleerd!'

De adel genoot veel aanzien. Evenals nu gold het grootste aanzien het Koninklijk Huis. Ieder Nieuwjaar was de hoge adel te gast bij de allerhoogste adel op het bal in Paleis Noordeinde. De kranten onthielden hun lezers nooit een sfeerverslag van dit feestelijk gebeuren, zoals in januari 1910: 'Er waren palmen en rode anjers. Op een der theebuffetten prijkte een zilveren *piece de milieu*, uitbeeldende de slag bij Nieuwpoort. Hare Majesteit en Hare Majesteit de Koningin-Moeder Emma waren aanwezig. H.M. droeg een wit satijnen kleed, geborduurd met zilveren bloemen, op het hoofd een diadeem van briljanten en robijnen en het brede lint met het grootkruis der Militaire Willemsorde' (Haagsche Courant).

Indrukwekkend, maar hoe zat het met de 'gewone' man of vrouw? De enige overeenkomst met de adel was dat ook zij sterk

op elkaar waren aangewezen. De standen kropen bij elkaar, van hoog tot laag en soort bij soort: rooms-katholiek bij rooms-katholiek, gereformeerd bij gereformeerd... In een dorp zou een protestant het niet in zijn hoofd halen iets te kopen bij een rooms-katholiek of andersom. Men kende elkaar, lang niet altijd bij naam maar er gloorde vaak een zweem van herkenning, doorgaans via de kerk.

Het elkaar 'kennen' had als groot voordeel dat je altijd bij de 'soortgenoot' kon aankloppen voor hulp. Nabuurhulp versterkte je eigenwaarde, gaf je het gevoel er bij te horen. Een nadeel was dat men in gehuchten en dorpen nagenoeg alles van elkaar wist. Bij 'overtreding' van de ongeschreven wetten stond de ongelukkige pijlsnel buiten de beschermde gemeenschap. Dat kon vrijwel niemand zich permitteren, want in slechte tijden was je meer dan ooit afhankelijk van elkaar. En men wist maar al te goed: zwarte dagen kunnen maar zo aanbreken. In de nabuurmaatschappij kon je er dan vrijwel altijd op rekenen dat gelijkgestemden of de kerk, soms zelfs het gemeentebestuur, je een aalmoes gaven.

Slechts weinigen hadden een financiële buffer om moeilijke tijden te doorstaan, afgezien van de adel en de nieuwe rijken, de *nouveau riche*, de industriëlen en de rijke boeren, een klasse die snel aan belang won. Maar de wasvrouw of de wever zaten altijd krap bij kas. Soms ging het echt niet meer, dan zochten vooral vrijgezelle vrouwen op leeftijd een geschikte huwelijkskandidaat, het liefst een met centen. Tussen de vele krantenannonces voor wasvrouwen of keukenpersoneel stonden vaak vermomde contactadvertenties, schreeuwen om 'verlossing'. 'Beschaafde dame, 32 jaar, biedt zich aan voor de huishouding en gezelschap. Salaris geen vereiste' (Arnhemsche Courant).

Voor mensen op de onderste tree van de maatschappelijke ladder was er vaak meer sprake van 'overleven' dan van 'leven'. Een moeder met negen kinderen die in 1915 moest zien rond te komen van enkele guldens per week, terwijl de prijs van de levensmiddelen almaar steeg, het schoeisel duurder werd en ook de sajjet (stof voor het stoppen en breien van kousen), verkeerde in een rampzalige situatie. Ze leed aan ondervoeding en moest uiteindelijk haar trots laten varen en voor steun aankloppen bij de

burgemeester, want uitkeringsinstanties, laat staan maandelijks sociale bijstand, bestonden niet of nauwelijks. Het kon nog slechter. In het begin van de twintigste eeuw woonde er in de buurt van Lunteren een 71-jarige man in een hutje met strooien dak en dito wanden. Hij kon er slechts kruipend in of uit en sliep op een laag verdroogd gras en mos. Stromend water was er niet, noch een stoel of kookgerei. Water haalde hij uit een naburige bron. De inwonende knecht van een zusterhuis was beter af dan deze sjofelaar, die lang niet de enige was. Hij verdiende weliswaar een mager loon, slechts honderdvierenvijftig gulden per jaar, maar bezat wél een eigen kamer en kreeg dagelijks gratis eten.

Hoe 'hoog', beter gezegd, hoe 'laag', lagen in die tijd de lonen? Een rijksveldwachter verdiende tot ruim achthonderdtachtig gulden per jaar. Een provincieklerk ging naar huis met een jaarsalaris van tweehonderd gulden, maar kon opklimmen tot zo'n vijfhonderd gulden. Niet veel, maar als hij naar het bedrijfsleven verkaste, kon er zo maar tweehonderd gulden bijkomen. Gebeurde dat niet, dan was er nog geen man overboord, want voor de buitenwereld was 'de klerk' een 'meneer', wat toch beter klonk dan 'arbeider'. De cabaretier Eduard Jacobs (†6 december 1914) maakte er een lied over:

Als klerkje bij een makelaar
Krijgt hij vijfhonderd pop in 't jaar
Nog minder dan een timmerman
Die met 'n pet op lopen kan
Dat is zo, maar van d'and're kant
Is er toch ook verschil van stand
Want al bekrimpt hij zich wat meer...
Een klerk blijft altijd toch 'meneer'

Een onderwijzer in de stad was nagenoeg 'binnen', hij was niet alleen 'een meneer' maar kon jaarlijks tot zo'n vijftienhonderd gulden in zijn zak schuiven. Op het platteland lagen die bedragen een stuk lager, zeker in Drenthe waar onderwijzers zwaar onderbetaald werden.

Hoge ambtenaren, zoals burgemeester jonkheer Van Karnebeek van Den Haag, verdienden een fors salaris (pardon: schadeloos-

stelling), in zijn geval een jaarwedde van ruim vijftienduizend gulden. Hetzelfde salaris werd ook uitgekeerd aan generaal C.J. Snijders, de opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht. Bovendien kregen ambtenaren pensioen en zo'n voorziening was niet te versmaden.

Het laagste salaris dat ik ben tegengekomen was dat van de klokkenluider van het gemeentehuis in Vianen die elke werkdag, 's middags om twaalf uur en op zondagochtend om zes, present moest zijn. Hij ontving slechts vierentwintig gulden... per jaar min één gulden nog wat pensioen. Toen de beoogde nieuwe titularis, die dit 'eervol werk' als bijbaan zou gaan doen, in 1916 voor de eer bedankte, hij vond de wedde te laag, werd het luiden van de gemeenteklok subiet afgeschaft.

Terecht, want van dat salaris kon je nog geen goedkoop huurhuis betalen, dat kostte circa negentig cent per week; een herenhuus deed een huur van zo'n zevenhonderd gulden per jaar. In de duurder sector kon je een hofstede met zesentwintig hectare land kopen voor ruim vierentachtigduizend gulden; een herenhuus kostte ruim vierenveertighonderd gulden.

Wie schulden had, maar niet voor een lening bij een bank terecht kon ging, evenals nu, naar de lommerd. Daar beleende je - zo goedkoop mogelijk - een waardevol object met de mogelijkheid dat later terug te kopen, tegen een hoge woekerrente.

Diepe armoede was er vooral in het woeste Drenthe, waar veel mensen in plaggenhutten woonden. Ook in de grote steden hokten veel gezinnen in uiterst kleine donkere, vochtige huizen. Weinig voedsel, nauwelijks goed drinkwater en smerige toiletten die je vaak met meerdere gezinnen moest delen. Alles bij elkaar een prima voedingsbodem voor ziektes en ander ongerief.

Onder de kop *'Treurige toestanden'* meldt de socialistische krant Het Volk in 1917 de vondst van een sterk verwaarloosde vrouw in Goes. 'In een woning aan de Heer Hendriks-Kinderdijk vond men een vrouw in ergerlijke staat van vervuiling. Haar enige dekking bestond uit een ouden zak vol ongedierte. Zij was ziek en kon niet meer lopen. De autoriteiten brachten haar naar het gasthuis. Voor het in de woning aanwezige kindje zal een plaats ge-

zocht worden.' De Armoewet van 1912 trachtte met zeer schamele uitkeringen in de allergrootste nood te voorzien.

De rijken bekommerden zich doorgaans niet om deze toestanden. Zij bezaten genoeg geld voor een riant huis, duur meubilair en altijd een piano, hét statussymbool bij uitstek dat in de eerste jaren van de nieuwe eeuw vervangen werd door... de auto. Karl Benz, de godfather van de personenwagen, leverde zijn eersteling af in 1886. Het driewielige vehikel uit Mannheim reed zo'n dertig kilometer per uur, maar het reed...een hele sensatie. De eerste Benz in Nederland, een Benz Victoria, arriveerde in mei 1896 per schip in Arnhem. De trotse eigenaar was de Haagse hoffotograaf Adolphe Zimmermans.

Aanvankelijk lagen de prijzen voor *voitures* boven de elfduizend gulden, een gigantisch bedrag, daar kwam het loon van de chauffeur bij, want uiteraard lieten de adel, hogere ambtenarij en de *nouveau riche* zich rijden. Hun chauffeurs manoeuvreerden de gemotoriseerde 'koetsen' over doorgaans slechte wegen of de spaarzame, met leem en grint bestrate, tolwegen, waar ze met hees getoeter paardenkarren en koetsen passeerden.

‘Hoofd werd hem van de romp gescheiden’

Voor verreweg de meeste landgenoten ging het vervoer niet per auto maar per spoor en paard en wagen (Nederland telde ruim vierhonderdduizend paarden). Met de stoomtrein of stoomtram kwam je tot in de kleinste uithoeken van het land.

Aanvankelijk waren er talrijke spoor- en tramwegmaatschappijen, maar door het sterk teruglopend reizigersaanbod in WO I, en vooral het gebrek aan steenkool, volgde in 1918 een drastische inkrimping van het aantal spoor- en tramlijnen. De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen (SS) en de Hollandse IJzeren Spoorweg Maatschappij (HIJSM), gingen in 1917, ten gevolge van de economische malaise, een samenwerkingsverband aan. In 1938 leidde dat tot de oprichting van de NV Nederlandse Spoorwegen.

Kleinere spoorwegmaatschappijen, zoals de Nederlandsche Centraal Spoorweg Maatschappij (NCSM) en de Noord-Brabantsch-Duitsche Spoorweg Maatschappij in Genneep, konden het niet meer bolwerken en verdwenen.

Het 'ijzeren paard' werd aanvankelijk bestuurd door een 'koetsier' en trok houten wagons. Wagons van ijzer kwamen pas in 1916. In september van dat jaar reed de D-trein Keulen - Berlijn voor het eerst met dit nieuwe type personenwagon, waarvan het binnenwerk nog geheel uit hout bestond.

Trein en tram waren 'moordenaars' van formaat. Regelmatig werden mensen doodgereden. Voor dergelijke berichten hanteerde de pers smeulige taal. 'Het hoofd werd hem van de romp gescheiden', is in dit verband een veel voorkomende krantenzin.

Voor de ogen van een huisvrouw uit Hattemerbroek werd in juli 1917 haar tweejarige peuter vermorzeld door een goederentrein. Een journalist van een krant in Zwolle geeft een naturalistisch beeld van het gebeuren: 'Zij snelde tot redding toe, doch de wielen der machine hadden het kind reeds eenige malen rondgeslingerd, zodat toen de trein stilstond, van het kind niets anders dan

een vormeloze massa was overgebleven.'

De beveiliging van het spoor liet te wensen over. Zo waren veel spoorwegovergangen niet voorzien van 'afsluitbomen' en liet de overwegbeambte, die het publiek voor de naderende trein moest waarschuwen met een rode vlag, ook nog wel eens een steek vallen.

Op vrijdag 5 juli 1918 kwam luitenant-vliegenier Moltzen met zijn motor over de Ossendamweg in Soest. Utrechtsch Nieuwsblad: 'De trein van kwart voor acht greep hem. Zijn vrouw, die achterop zat, bleef ongedeerd. Geheel Soest voelt deernis met de jonge weduwe, die met drie kindertjes achterblijft. Binnen een jaar is dit nu al het tweede ongeluk op dezelfde plaats met dodelijke afloop.'

Grote spoorwegongelukken kwamen in het begin van de twintigste eeuw veel voor. Ze werden vaak veroorzaakt door verkeerd staande wissels of het negeren van seinen. Op vrijdag 13 september 1918 – treffender kan het niet voor een 'ongeluksdag' – ontspoorde de sneltrein Enschede-Amsterdam bij Weesp, het triest gevolg: 41 doden. Tot januari 1962, toen de treinramp in Harmelen 93 doden vergde, was Weesp de koploper qua dodelijke treinongevallen.

Ook toen reden de treinen, evenals nu, niet altijd op tijd. Urenlange vertragingen waren heel normaal. Zo stonden in de winter van 1901 in het hele land de treinen stil als gevolg van een hevige sneeuwstorm. De van de kou kleumende passagiers zaten in de onverwarmde wagons te bibberen. Op de steenkoude stations kregen ze gratis soep en konden, ook gratis, kiezen uit koffie of chocolademelk.

Pijn, een bron van macht

In WO I leefden hier ruim zes miljoen mensen. In bijna dertig steden woonden meer dan honderdduizend mensen. Lang niet iedereen overleed jong, het merendeel nam voorgoed afscheid tussen 65 en 80 jaar.

Het was een wereld zonder antibiotica, beschermende vaccins, hoogwaardige medicijnen of operatietechnieken. Maar wel een wereld vol stress, vooral veroorzaakt door armoede en onzekerheid. Stress wakkerde overmatig drankgebruik aan en veroorzaakte somatische en psychische klachten.

Wie jong stierf was doorgaans niet opgewassen tegen infecties of andere ernstige kwalen. Levensverlengende ingrepen bestonden niet of nauwelijks. Een bloedvergiftiging kwam heel vaak voor, was dodelijk en kon al ontstaan door het openkrabben van een puistje, zoals de 19-jarige Lamers uit Dreumel ervoer. Op zaterdag krabde hij een puistje op zijn gezicht open, 's zondags kreeg hij hoge koorts, dinsdagavond was hij dood. Apotheker dr. J. Blomberg uit Den Haag bedacht een jodiumpenseel waarmee veel kleine infecties goed te bestrijden waren.

In tegenstelling tot toen zijn we veel ziekten de baas. Maar bedenkt: de sterken zijn altijd in het voordeel en ook nu zijn die schaars, want negen op de tien ouderen kampt met een chronische kwaal en dat is niet bevorderlijk voor het behalen van een hoge leeftijd.

Longtuberculose en kwaadaardige tumoren waren en zijn, zeker de laatste, nog altijd 'killers'. Artsen probeerden ook toen van alles om de groei van tumoren te stoppen. Een zekere Weinberg uit Parijs bezwoer in 1915 'de bacillen die kanker veroorzaken te hebben gevonden'. Op zich lag het voor de hand om bacillen aan te wijzen als veroorzakers van kanker, de tuberkelbacil (*mycobacterium tuberculosis*) - ontdekt in 1882 door Robert Koch - was immers verantwoordelijk voor de dodelijke ziekte tuberculose, algemeen bekend als de toring. Waarom zou kanker dan niet kunnen ontstaan door bacillen? Om zijn theorie bevestigd te krijgen deed Weinberg, met toestemming van het Franse leger, me-

dische proeven op ernstig gewonde soldaten.

Microbiologisch onderzoek toont aan dat er wel degelijk bacillen zijn die kanker kunnen veroorzaken, zoals de bacterie *helicobacter pylori*, die bestand is tegen maagzuur en een rol speelt bij het ontstaan van maagkanker, iets wat trouwens al voor 1900 bekend was maar in vergetelheid raakte en pas ver in de twintigste eeuw opnieuw actueel werd.

Ook griep kon een 'killer' zijn. In 1900 snoeide een griepepidemie in Amsterdam wekelijks zo'n zestig mensen. Dat was niks vergeleken bij de Spaanse griep die in 1918-'19 een extreem hoog dodental vergde, vooral doordat de weerstand van mensen uit met name de lagere klassen door alle oorlogsellende volstrekt onvoldoende was.

Gezond zijn en blijven is een onderwerp van alle tijden. Reclames onthulden ook toen 'het geheim van een frisschen ouderdom'. Er bestonden tientallen middeltjes om je gezondheid 'te verbeteren'. Evenals nu bleken al die pillen en poeders geen cent waard te zijn. Bekend zijn de Pink Pillen, die 'een onvergelykbaar herstel van het bloed opleveren en de werkzaamheid der organen, die door overmatig genot zijn verzwakt, weer op krachten brengen'. Ze kostten bijna negen gulden per zes dozen.

Ach, die goeie oude tijd, je hoefde in elk geval niet bang te zijn voor aanslagen. Echt niet? In 1916 pakte de politie een 25-jarige man uit Antwerpen op die een aanslag beraamde op de mailboot van Hoek van Holland naar Harwich. Zijn plan: een aantal kisten met aniline, een grondstof voor synthetische kleurstof, naar Engeland sturen en de kisten voorzien van tijdbommen die, zo bedacht hij, midden op zee zouden exploderen.

In de Verenigde Staten ontplofte in juli 1916 het munitiedepot Black Tom in Jersey City bij New York. 'De explosie was zo hevig', schrijft het Nieuws van de Dag, 'dat in New Jersey, Manhattan en Ellis Island de daken van de huizen vlogen.' 'In Brooklyn zijn door de luchtdruk tientallen mensen uit bed geslingerd. De torenhuizen (wolkenkrabbers) schokten op hun grondvesten.' De aanslag was het werk van Duitse agenten die wilden voorkomen dat de Amerikanen hun munitievoorraden zouden inzetten aan het Westfront.

Oké, maar in die tijd werd je toch niet op straat neergestoken. De fotograaf H. Reinders uit Schoonoord ziet in mei 1915 een paar jongens een meisje van haar fiets sleuren, de bosjes intrekken waar ze haar de kleren van het lijf beginnen te rukken. Hij springt ertussen, waarna één van de knapen Reinders met een mes in de hals steekt. De Telegraaf: 'De man liep een slagaderlijke bloeding op en overleed snel.'

Familiedrama's? Ook van alle tijden. De Brabantse Courant bericht: 'Adriaans uit Uden was sinds tien maanden gehuwd. Hij stond bekend als drinkebroer, een man opvliegend van aard die om 't kleinste te keer ging. Zijn hoogzwangere vrouw en inwonende schoonmoeder, die de kost verdienden met veldarbeid, maakte hij het leven zuur. Op zaterdagavond 20 mei (1916) klopte de bakker aan de deur van de schamele woning om een besteld brood te brengen. De blinden waren gesloten, er werd niet opengedaan. Hij tuurde door het looppad voor de kippen, die achter de woonkamer hokten, en zag door die nauwe opening twee vrouwen in een plas bloed op de vloer liggen. Toen de politie de woning openbrak vond ze beide vrouwen dood en Adriaan bungelend aan een touw. De burens zeiden niets van de misdaad bespeurd te hebben.'

De meeste Nederlanders die het zware leven niet meer aankonden putten kracht uit de Bijbel of gingen te rade bij meneer pastoor of een dominee, al naar gelang het geloof. Zij vertelden je het lijden met opgeheven hoofd te dragen. Ernstige depressies werden uitgebannen met gebed, kerkgang en nabuurhulp. Ging het echt niet meer dan wachtte het 'gekkenhuis'.

Ernstige depressies leidde in die tijd zelden tot zelfmoord – in het begin van de twintigste eeuw pleegden slechts twintig (!) mensen per jaar zelfmoord, anno 2012 waren dat er 1.753 en sindsdien stijgt de curve). Over de hele linie hoorde je destijds de algemeen gaccepteerde stelling: 'Men moet zijn lot gelaten ondergaan.' Van euthanasie was uiteraard geen sprake. 'Hij, die te lijden heeft, weet te leven', was een bekend gezegde, of: 'De pijn van het opofferen (...) is een bron van macht.' Menige rouwadvertentie

spreekt daarvan: 'Heden overleed zacht... op 57-jarige leeftijd, na langdurig doch met voorbeeldige onderwerping gedragen lijden...'

Soms ging het toch mis en verhing iemand zich, zoals in Epe waar de veldwachter begin 1900 een gewezen wegwerker hangend 'geheel gekleed met de pet op het hoofd' in de bedstee vond. De man kreeg als straf een sjofel graf op de meest rottige plaats van het kerkhof, onder 'de drup', de plek waar het water uit de dakgoot van de kerk op de grond plenst. (Over cremeren hoorde je pas rond 1914, het was illegaal maar werd gedoogd).

De meest geruchtmakende 'zelfmoord' van voor WO I was die van Rudolf Diesel, de uitvinder van de dieselmotor. Eind september 1913 gaat Diesel in Antwerpen aan boord van een mailboot naar Londen voor een vergadering met een Britse leverancier van dieselmotoren. Tien dagen later vindt de bemanning van een Nederlands schip zijn vergane lijk, de identiteit van de drenkeling is alleen nog vast te stellen aan de bezittingen die hij bij zich draagt. Ze laten hem ter plekke afzinken. Of hij werkelijk zelfmoord pleegde? De keizerlijke marine zag de Britten niet graag met krachtige dieselmotoren varen.

‘Wat is het leven toch snel’

Wij denken in een snelle en moderne tijd te leven, nou de negentiende en zeker het begin van de twintigste eeuw waren ook snel, zelfs sneller dan onze tijd, vooral omdat er voorheen vrijwel niets aan technisch vernuft voor de massa bestond. En zie daar waren de telefoon - in 1851 telde Amsterdam slechts 49 telefoonaansluitingen, het zouden er gauw meer worden - en de telegraaf, beide zorgde er voor dat de aandelenkoersen sneller dan ooit voorhanden waren.

De steeds verdergaande mechanisatie versnelde de ontwikkelingen in industrie en landbouw. Het ging zo ongelooflijk snel dat veel mensen het niet meer konden bijbenen. Bedenk: dit alles gebeurde slechts vijf generaties geleden!

In en om de grote steden en ook hier en daar in het achterland, nam in het begin van de twintigste eeuw de industrialisatie met sprongen toe. In Twente, Tilburg, Zeeland en de Achterhoek floreerde de textielindustrie - tot 1940 werken er zo'n zestigduizend mensen in deze bedrijfstak. Aan de textielfabricage als huisindustrie kwam in 1914 een einde, hoewel in Tilburg rond WO I nog ruim driehonderd thuisweverijen actief waren. Het beroep van wever? Keihard, maar je was wel eigen baas, ook al stond je de godganselijke dag voor een paar stuivers krom boven een weefgetouw.

Wie meeging in de industriële en technische hausse maakte kans op grote rijkdom. Arme boeren in Groningen groeiden uit tot mega-graanleveranciers. Toch vergaarden onze nieuwe rijken lang niet zoveel geld als de entrepreneurs in de Verenigde Staten van Amerika. Bovendien gingen ze heel anders met hun geld om. Hier geen uitbundige sjiek en die zou ook nog heel lang uitblijven. Veel ondernemers gaven uit christelijk oogpunt liever maatschappelijke en sociale impulsen, zoals subsidies voor de bouw van goedkope arbeiderswoningen.

Hoe anders zag het eruit in de VS. Een correspondent van De Telegraaf noteert in 1900: 'De Amerikaanse rijkaards weten wer-

kelijk niet meer wat zij van dwaasheid met hun geld doen zullen. Ter gelegenheid van het halfvasten heeft nu ene mejuffrouw Anna Constable de leden van de club der honderd van New York op een spokenbal onthaald. Al de genodigden (...) kwamen binnen over den Styx. Mevrouw Ruth Lawrence stelde de geest van het goud voor, gekleed in sneeuw wit crêpe, de japon afgezet met goudstukken en met een gouden gordel, het haar met stofgoud overstrooid en met goudklompjes bedekt.'

Hier fronste men de wenkbrauwen over zulke uitspattingen. De betrokkenheid lag meer bij industriëlen die een maatschappelijke bestemming aan hun kapitaal gaven, zoals de Zweedse chemicus en industrieel Alfred Nobel, die nitroglycerine veranderde in dynamiet en een manier vond om het explosieve materiaal zo veilig mogelijk te vervoeren. Nobel maakte uit zijn vermogen zestien miljoen gulden vrij voor geldprijzen aan de meest excellente beoefenaars van wetenschap, politiek en literatuur. De eerste Nobelprijzen werden uitgereikt op 10 december 1901, vijf jaar na zijn dood.

Nederland mag dan een koopmansstaat in hart en nieren zijn, de grote wereld kwam hier nauwelijks over de vloer, in elk geval veel minder dan in Parijs, waar in het begin van de twintigste eeuw de Wereldtentoonstelling plaatsvond. De meeste Nederlanders lazen er over in kranten, in Engeland voegde men de daad bij het woord. Een jubilerende fabriek uit Manchester liet zijn tweeduzend arbeiders overvaren en met speciale treinen naar Parijs vervoeren, waar ze een bezoek brachten aan deze overweldigende expositie van nieuwigheden die de wereld voorwaarts stuwde en miljoenen toeschouwers trok. Ze vergaapten zich aan de Eiffeltoren, een wonder van techniek, een icoon van zijn tijd, een tijd die na de loopgraven trots *la belle époque* werd genoemd, de mooie tijd. Na de oorlogsellende idealiseerde velen die periode, maar het ontbrak aan aandacht voor de buitensporige levenswijze die zich van 1870 tot 1914 op vrijwel ieder terrein ontpopte.

Buiten de industrie en de techniek ging het hier helemaal niet zo snel. De meeste mensen zaten bij de olielamp en de kolenhaard. Op het platteland maaiden boeren met de zeis hun akkers. Huis-

vrouwen werkten nog heel lang volgens een vast dag patroon: maandag wasdag, dinsdag strijkdag... Als de avond over het uitgestrekte platteland daalde flakkerde in talrijke dorpjes en afgelegen hoeven petroleumlampen. Ook het drinkwater was niet altijd schoon, soms zelfs gevaarlijk verontreinigd. Daardoor kampte het Gelderse Buren in 1914 met een uitbraak van tyfus. Je kon niet meer doen dan gelaten wachten tot de ziekte verdween.

Op het platteland werkten boeren tot op hoge leeftijd. In Oer, bij Ulft, maaide in 1915 de 91-jarige T. Eringfeld nog zelf de rogge. In Wageningen werkte een 95-jarige in een dubbelfunctie als keurmeester van vee en 'schatter' (belastinginner) van dranklokalen. Hier en daar waren, ondanks de 'snelheid van de tijd', vreemde gebruiken in zwang, zoals het afhakken van mussenkoppen. De gemeente Vlijmen betaalde grif een cent per kop; de beestjes zouden 'schadelijk' zijn voor het gewas...

Piepklein naast oppermachtig Duitsland

Oorlog was ons vreemd. In de negentiende eeuw kenden we slechts twee gewapende conflicten (afgezien van de slag bij Waterloo in 1815, waar een Nederlands leger onder Brits bevel streed). In 1831 was er de ‘Tiendaagse’ Veldtocht tegen de opstandige Belgen, die een jaar later uitmondde in de schier onmogelijke verdediging van de citadel van Antwerpen.

De Zuidelijke Nederlanden, de Belgen, komen op 25 augustus 1830 in verzet tegen hun afhankelijkheid van de Noordelijke Nederlanden. Twee maanden later, op 4 oktober, verklaren ze zich onafhankelijk. Voor opperbevelhebber koning-koopman Willem I († 1843) is de maat vol. Het verlies van de Zuidelijke Nederlanden betekent handelsderving. In een poging dat te voorkomen mobiliseert de staat 36.000 militairen, die op 2 augustus 1831 naar de *Belgique* marcheren. Gedurende de elf dagen durende veldtocht - ‘tien’ klinkt heroïsch, vandaar de ‘Tiendaagse Veldtocht’ - levert het leger hier en daar schermutselingen, onder meer in het Belgische Boutersem en Houthalen. Doordat de Fransen de Belgen militaire steun geven volgt er een zevendaagse terugtocht. De Nederlandse regering weet de mislukte veldtocht trots voor te stellen als een ‘glorierijke manoeuvre’.

In 1832 is vrijwel geheel België onafhankelijk, uitgezonderd de citadel van Antwerpen, die in handen is van een handvol, slecht bewapende, Nederlandse militairen. Ze krijgen te maken met negentigduizend zeer goed bewapende Fransen, die voor de veste een macht aan kanonnen en mortieren opstellen.

In de citadel wacht luitenant-generaal baron Chassé op orders, die voor ieder weldenkend mens alleen kunnen bestaan uit... vluchten. Dat ziet koning Willem I ook, maar om de eer van Nederland te redden verordonneert hij Chassé de stelling net zo lang te houden tot hij met opgeheven hoofd kan terugtrekken. Eerst lijden, dan de witte vlag in top.

Op 30 november ontsteekt een Nederlandse soldaat de lont van een kanon. Een dreun gevolgd door doodse stilte. De Fransen nemen niet eens de moeite terug te schieten; ze zijn nog drukdoende met de opbouw van hun bivak, vandaar.

Vier dagen later zijn ze klaar en dan begint het... 'De kogels vlo-

gen met vreselijk gehuil door de lucht en verpletterden alles wat er in hun loop voorkwam', aldus een ooggetuige. Het triest gevolg: 124 nodeloze doden en zo'n 360 gewonden. Chassé besluit dat hij aan Konings wens heeft voldaan, hijst de witte vlag en geeft de citadel in handen van de Fransen.

Na de afscheiding van België bezuinigt de regering drastisch op de Nederlandse armee. Waren de jaarlijkse uitgaven tussen 1831-'39 nog vierenveertig miljoen gulden, in 1848 zakt de begroting naar een karige elf miljoen.

Bij het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog in 1870 mobiliseert Nederland opnieuw. Dertigduizend soldaten togen naar hun onderdelen. Nu traden de nadelen van de bezuinigingen op het leger pijnlijk aan het licht: te weinig munitie, onvoldoende en slecht materieel, ontoereikende bevelvoering, verouderde bewapening en een slechte strategie. Bovendien zijn de manschappen niet in vorm en laat hun ontwikkelingspeil veel te wensen over.

Gelukkig blijven we in dit conflict neutraal. Het eindigt in 1871 als het Pruisische Heer de Franse armee bij Sedan verslaat. In de Spiegelzaal van het Château de Versailles roept het Duitse Rijk, bij het licht *van* achtduizend kaarsen, koning Wilhelm I van Pruisen uit tot keizer. Nederland is nu meer dan ooit piepklein naast een oppermachtige oosterbuur.

De Duitse hegemonie betekent voor Nederland een herziening van de legerstructuur. Ons leger reorganiseert en professionaliseert volgens de richtlijnen van het Pruisische Heer waarvoor niet alleen hier bewondering bestaat. De legerstaf volgt ijverig de richtlijnen van uitmuntende Duitse strategen als Von Clausewitz, Gneisenau en Moltke.

De belangrijkste Nederlandse legervernieuwing aan het eind van de negentiende eeuw is het schrappen van het uit de Napoleontische tijd stammende lotingsstelsel, waarbij goed ontwikkelde, veelal kapitaalkrachtige, dienstplichtigen, hun dienst-lot verkochten aan minder geschoolde, niet-kapitaalkrachtige remplaçanten. Ervoor in de plaats kwam een 'kieskeurige' dienstplicht. Het werd een rom-

meltjes, want van de jaarlijks op te roepen drieëntwintigduizend dienstplichtigen nam het leger er amper achttienduizend aan. Socialisten en liberalen morden, ze zagen liever een algemene dienstplicht: een volksleger. Beroepsmilitairen, met in hun kielzog de minister van Oorlog - die tot 1917 steevast ook uit het leger kwam - verzetten zich. In hun ogen was een volksleger niet meer dan 'een ongedisciplineerde bende'. Stel je voor: dienstplichtigen samengesteld uit alle lagen van de bevolking, dat is 'krijgsvee', morde het kader. Die visie werd in het kabinet Kuyper (1901-1905) doorbroken door de liberaal H.P. Marchant. Samen met de soldaat-politicus majoor Lodewijk Thomson ijverde Marchant voor de oprichting van een volksleger, een wens die door de mobilisatie in vervulling ging.

Een andere belangrijke verandering was het verdwijnen van 'Oranje-Nassau' als opperbevelhebber. De aan syfilis leidende Koning Willem III (1849) was nauwelijks behept met krijgsservaring maar natuurlijk wel verzekerd van deskundige hulp op dit terrein. Na zijn dood in 1890 prakkiseerde het leger er niet over om zijn 10-jarige dochter Wilhelmina tot opperbevelhebber te benoemen. Zijn drie zonen Willem, Maurits en Alexander, stierven jong; hem bleef alleen een dochter die de 62-jarige syfilislijder mogelijk niet zelf verwekte maar zijn adjudant De Ranitz, die een verhouding had met Willems tweede vrouw, de 21-jarige Emma. Hoe dan ook, een vrouw, Wilhelmina, als hoogste militair...onmogelijk. Nog voor haar troonsbestijging in 1898 besliste de generale staf om - onverhoopt - pas in oorlogstijd een opperbevelhebber aan te wijzen.

Wilhelmina, de laatste loot aan de stam Van Oranje (als het verhaal over De Ranitz niet klopt) beschikte over de juiste instelling voor het militarisme: ze hield van krachtige mannen en was recht in de leer: onbuigzaam, oerconservatief en verguld van haar, naar eigen zeggen, 'goddelijke roeping'. . 'I always have had such a military heart and I feel myself half like a soldier at this post of duty', schrijft ze in de winter van 1898 aan haar vriendin Elizabeth Saxon.

Met elf liep ze - gedwongen - rond in een pseudomarine uniformpje. Bij haar troonbestijging op 18-jarige leeftijd kon ze in

één oogopslag moeiteloos de verschillende legerrangen onderscheiden (wat haar '*military heart*' in de brief aan Saxon verklaart).

De militaire strategen mochten denken wat ze wilden over Wilhelmina, feit is dat ze een vooruitziende blik had. 'Het (leger) is niet voldoende geoefend en niet genoegzaam gedisciplineerd', schreef ze in 1904. Zij voorzag in een vroeg stadium dat het land, vanwege de ligging, 'onvermijdelijk betrokken wordt in eenen oorlog tussen onze naburen, en wij zullen of een bondgenootschap moeten sluiten met een der oorlogvoerenden of ons zoo sterk maken, dat wij onze neutraliteit zelfstandig kunnen handhaven'. Het laatste achtte ze niet realistisch blijkens een andere zin uit deze nota van begin twintigste eeuw: 'Wij zullen altijd oorlog voeren in vereniging met één of meer der groote mogendheden.'

De koningin liet zich graag en vaak instrueren over kundige officieren. Toen ze luitenant-generaal Van Heutz in 1904 tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië bevorderde, informeerde hij de majesteit op haar verzoek regelmatig over 'in zijn ogen briljante militairen'. Dat leidde ertoe dat ze, naar later bleek de verre van brandschoon, officier en gesteven ARP'er Hendrik Colijn in 1911 tot minister van Oorlog benoemde. Hij zou vanaf 1925 tot '26 en van 1933 tot '39 premier zijn en vijf kabinetten aanvoeren. Wilhelmina wilde hem al eerder, in 1917, als minister van Oorlog en in 1918 als premier, maar dat ging niet door vanwege zijn contract met de Bataafse Petroleummaatschappij, tegenwoordig Shell.

De Boer is ons zeer welgedaan

Na 'de Belgische kwestie', zoals we de Tiendaagse veldtocht Neufemistisch noemde, en de oorlog tussen Frankrijk en Duitsland ging het ons er vooral om niet op te vallen en in vriendschap met alle staten te leven. Dat laatste lukte, het eerste een stuk minder.

In 1898 deden de Russen het voorstel een vredestop te organiseren. Minister De Beaufort (Buitenlandse Zaken) was enthousiast. Ook de 18-jarige Wilhelmina juicht het voorstel toe bij haar troonsbestijging op 6 september van dat jaar. Maar de adem stekt de minister in de keel als hij verneemt dat de Russen als plaats van handeling niet St. Petersburg of Moskou kiezen, maar Nederland. De Beaufort - zeer gebrand op de neutraliteit - stelt alles in het werk om zo ver mogelijk uit de buurt van het voorzitterschap van deze allereerste vredesconferentie ter wereld te blijven, die van 18 mei (de verjaardag van de Russische tsaar) tot 29 juli 1899 plaatsvindt in Den Haag en waarop niets werd bereikt aangaande bewapeningsbeperking. Wel besloot de vergadering tot de instelling van een Hof van Arbitrage, dat alleen in werking zou treden als oorlogvoerende naties het zouden activeren. Al snel blijkt die kans nihil.

In 1880 breekt in Transvaal, Zuid-Afrika, de Eerste Boerenoorlog uit, die wij een vrijheidsoorlog noemden. Wereldrijk Groot-Brittannië eist van de Zuid-Afrikaanse president Paul Kruger dat de Britten in het goud- en diamantrijke Zuid-Afrika dezelfde rechten krijgen als de Nederlandse Boerenkolonisten (de Voortrekkers). President Paul Kruger acht de Britse inmenging niet in lijn met de soevereiniteit van zijn land. Daarop balt de Britse wereldmacht de vuist en trekt zestigduizend soldaten samen in de kolonie Natal. Kruger wil de kwestie voorleggen aan het Hof van Arbitrage in Den Haag en eist dat de wereldmacht zijn troepen terugtrekt, daartoe stelt hij Groot-Brittannië een ultimatum. De Britten nemen niet eens moeite te reageren. De Boeren gebruiken guerrilla-technieken en winnen de strijd, waarna in 1899 de Tweede Boerenoorlog uitbreekt die ze verliezen.

De Nederlandse bevolking volgt deze oorlog - die duurt tot 1902 - op de voet. Onze sympathie voor de Boeren is groot, het zijn immers onze mensen. De Boeren zijn afstammelingen van Nederlandse *settlers*, eigen bloed (al vindt de soldaat/politicus Lodewijk Thomson, die als waarnemer Zuid-Afrika bezoekt, 'de boeren achterlijke en onbeschofte mensen'). Maar alleen omdat ze ruw en afgunstig tegen elkaar zijn, niet vanwege hun weersin tegen de zwarte medemens. Graaf van Limburg Stirum, voorzitter van de Zuid-Afrikaanse vriendschapsvereniging, houdt maar niet op te spreken van 'de banden des bloed'. De pro-Boer-hoeden - beige vilten hoeden waarvan de linker rand is opgeklapt, zijn uiterst populair. Wanneer Paul Kruger in 1900 Nederland bezoekt krijgt hij een groots onthaal. Hetzelfde geldt voor de Boerengeneraals Louis Botha en Koos de la Rey, die twee jaar later een bezoek aan Nederland brengen.

Ondanks alle warme gevoelens voor 'de Boer' weigert de Nederlandse regering zich te branden aan de Britse wereldmacht. Wij verklaren ons neutraal in de strijd. De Tweede Kamer wijst alle kritiek uit de samenleving op de 'Britse imperialisten' van de hand.

De Britse acties in Zuid-Afrika zorgen dat de welwillende houding van de Nederlanders jegens Engeland verslechtert. De sympathie voor Duitsland daarentegen neemt zienderogen toe, dat land staat immers pal achter 'onze' Boeren, het beschouwt die als echte Germanen, perfect passend in de Duitse 'Weltpolitik'.

Bij alle vreugde over de Duitse kijk op de zaak storen Nederlanders zich totaal niet aan de Duitse - en Boeren - antipathie tegen de oorspronkelijke bewoners van het Afrikaans continent. De generaal-gouverneur van Duits Zuidwest Afrika, Ernst Heinrich Göring (inderdaad, de vader van...), neemt een oorspronkelijk Spaanse uitvinding over, de reconcentración, die de Britten eveneens toepassen in Zuid-Afrika. Het Britse leger noemt het *concentrationcamps*. In Nederland zouden ze tussen 1914 en 1918 vluchtelingenkampen gaan heten.

De Duitsers in Namibië gaan met hun kampen verder dan de Britten en de Nederlanders, die de bevolking achter prikkeldraad stoppen maar ze wel een bepaalde vrijheid laten. De Duitsers dwingen hun gevangenen, leden van de stam van de Herero, tot

keiharde dwangarbeid. Deze tactiek om andersdenkenden uit te bannen past in de door Duitsland ontwikkelde 'Weltpolitik' die verzadigd is van haat tegen al het on-Germaanse. In 1912 is het boek *'Deutsches Denken in der Welt'* een bestseller. Het verschijnt ook in Nederlandse vertaling en wie het koopt leert dat het blanke ras superieur is aan alle andere rassen:

‘Niets kan redelijk denkende mensen ervan overtuigen dat het behoud van een stam van Zuid-Afrikaanse kaffers belangrijker is voor de toekomst van de mensheid dan de expansie van de grote Europese naties en van het blanke ras in het algemeen (...) alleen wanneer de inheemsen hebben geleerd iets van waarde te produceren ten dienste van het superieure ras (...) kan men zeggen dat ze beschikken over een moreel recht op bestaan.’ (*'Deutsches Denken in der Welt'*, 1912).

‘Lieber Gott mach’ uns den Soldaten gleich’

Keizer Wilhelm II - gekroond in 1888 - wilde van Duitsland een koloniale 'Grossmacht' maken waarmee hij op gelijke voet kon komen te staan met Groot-Brittannië en Frankrijk. Zijn antagonisten: de socialisten, later communisten, vertegenwoordigd door de van oorsprong Poolse marxiste Rosa Luxemburg en de socialist Karl Liebknecht. Als Rosa Luxemburg in 1913 een rede houdt waarin ze de oorlog radicaal afwijst, krijgt ze prompt vier jaar gevangenisstraf, die ze uitzit tijdens WO I.

Het machtige Duitsland is vol grootse ambities. Het kijkt met scheve ogen naar de oppermachtige koloniale grootmacht Groot-Brittannië en ook naar Nederland. De vloot wordt vergroot en versterkt, Duitsland bevaart de wereldzeeën. Het land trekt ter kolonisatie naar Afrika, China en de archipel in de Stille Oceaan. Afgunstig kijkt de keizer naar de kleine buur Nederland die een enorm koloniaal rijk bestuurt, duizenden malen groter dan het eigen land: Nederlands-Indië, de Antillen en Suriname. Rijkskanselier Fürst von Bülow vertrouwt zijn dagboek toe dat de adjudant van de keizer, generaal Hans von Plessen, hem in 1904 tijdens een diner vertelde dat de Nederlandse koloniën, volgens de keizer: 'Dringend noodzakelijk waren voor de vestiging van Duitse kolenstations.' Doelde hij op een verovering van de archipel in de Indische Oceaan? Desalniettemin koestert Wilhelm een speciale band met 'die Nederlande'. En niet alleen omdat ook hij een prins van Oranje is en Wilhelmina en haar echtgenoot, haar bloedeigen achterneef prins Hendrik van Mecklenburg-Schwerin, verre verwanten zijn van het machtige Huis Hohenzollern dat sinds eeuwen machthebbers aan het Avondland levert. Nee, het ging nog dieper, hij voelde zich medeverantwoordelijk voor de bevrijding van de Lage Landen, waarin zijn voorzaten zo'n betekenisvolle rol vervulden. Voor zijn pronkvolle paleis in Berlijn stonden niet voor niets de standbeelden van de Oranjes: Willem de Zwijger, prins Frederik Hendrik en de soldatenprins Maurits.

Bij haar bezoeken aan de keizerlijke residentie is Wilhelmina altijd geïmponeerd door de grootse wijze waarop de armee - speciaal voor haar, zo lijkt het - paradeert. Niet alleen Wilhelmina -

gesterkt in Gods roeping - bezorgen die bombastische *vorführungen* aangename rillingen, ook de duizenden toeschouwers raken in een dronkenmansroes van enthousiasme. 'Unser Gott', alleenheerser Wilhelm, staat bij die gelegenheden naast Wilhelmina op het erepodium en slaat de marcherende Uhlanen, infanteristen, artilleristen en hoe al die legeronderdelen ook mogen heten, tevreden gade. Het leger galoppeert, marcheert, bromt in (een noviteit) motorvoertuigen voorbij en komt - het nieuwste van het nieuwste - in dubbeldekkers ronkend over. De keizer, die zesmaal per dag een ander uniform aantrekt, staat daar, een glanzende helm met witte pluim op het hoofd en knikt goedkeurend, terwijl het Grootkruis van de Huisorde van Oranje schittert op zijn borst. Wilhelm, Kaiser bij de gratie Gods, zoals hij zichzelf het liefst ziet, is trots op zijn uitverkoren bestemming. Hij port het Duitse krijgsgevoel hoog op. En niet zonder resultaat: tijdens de oorlog bidden Duitse kinderen in zijn naam tot God en vragen de almachtige om een sterk leger:

‘Lieber Gott im Himmelreich
Mach’ uns den Soldaten gleich
Gib uns Säbel und Kanon!
Und auch einen Luftballon!
Wir fahren dann nach England rein
Und machen allen Feinde klein
Und strafen dann in deinem Namen
Lieber Gott im Himmel,
Amen.’

Toen Wilhelm, bij Kaiserwetter, hoe kon het anders, in 1907 Nederland bezocht en zijn entree maakte op de Handelskade in Amsterdam, begroette zijn nicht 'Onkel Willie' met de vraag: 'Wie war die Überfahrt?' Hij deed meteen levendig verslag van zijn reis en trok zegevierend de hoofdstad binnen, alsof het 'zijn' stad was. Tienduizenden mensen wuifden hem toe. Wat een schril contrast met zijn ontvangst in november 1918 toen hij, zwijgend onder een dichtgeklapte zwarte kap, in een stoffige autocolonne de grens bij Eijsden passeerde.

‘Vliegen, er zit wel wat in!’

Een groot leger zou in het buitenland de ‘zin in een oorlog’ onderstrepn, aldus de Nederlandse beleidsmakers, dat wilde men koste wat kost voorkomen. Voor een geloofwaardige neutraliteit kwam het aan op verder inkrimpen en bezuinigen van ons honderdjarig leger. Nee, die maatregelen zouden beslist niet ten koste gaan van de kwaliteit, beklemtoonden de autoriteiten tegen criticasters.

Eind negentiende begin twintigste eeuw splitste de landmacht zich in een Militie, Landweer en Landstorm. Stoer klinkende namen, in werkelijkheid stelde het weinig voor. De Landweer? Een reserveleger dat enkele keren per jaar oefende. De Landstorm? Vrijwilligers tot veertig jaar die alleen in noodgevallen taken hoefden te verrichten. De Militie? Een legeronderdeel voor mannen vanaf 19 jaar.

Terwijl Nederland bezuinigt versterkt grote buur Duitsland zijn leger keer op keer. Tijdens de behandeling van de legerbegroting in 1913 noemt de conservatieve meerderheid in de Rijksdag het leger: ‘De trots van het Duitse volk.’ Militair woordvoerder Biebenstein: ‘Onder de bescherming van het leger is onze cultuur steeds meer vooruit gegaan.’ De strategen leggen de nadruk op snel doordringen in vijandelijk gebied. Biebenstein: ‘Duitsland is wegens de militair geografische en politieke toestand beslist gedwongen om met bliksemsnelheid aan te vallen.’

De keizer geniet van zijn oorlogsmachine. In heel Duitsland wil hij dat gevoel uitdragen en laat, de monarch staat niet voor niets ook aan het hoofd van de Evangelische kerk, in het kerkelijk gebed een nieuwe zin opnemen: *Lieve God, bescherm de koninklijke opperbevelhebber en de gezamenlijke Duitse krijgsmacht te land en ter zee, in het bijzonder de schepen en luchtvaartuigen die onderweg zijn.* De hele kerkgemeenschap spreekt die woorden elke zondag weer vroom uit.

Luchtvaartuigen, daar heeft in Nederland nauwelijks iemand van gehoord. Ja, wel van ballonnen die het leger sinds eind negen-

tiende eeuw gebruikt voor observatiedoeleinden, maar van vliegtuigen...

Zo gek is dat niet, want vanaf het moment dat de fietsenmakers Orville en Wilbur Wright op de valreep van 1903 in North Carolina in hun Kitty Hawk in twaalf seconden zesendertig meter vlogen, waren er tal van ongelukken gebeurd met lieden die hun vliegkunsten trachten te evenaren. Om precies te zijn verloren tot WO I in Europa zo'n tweehonderdveertig aviateurs het leven. Moest het leger zich werkelijk op dat hellend vlak begeven?

'In den beginne was er het ongeloof', schreef Cornelis Snijders, ex-opperbevelhebber van de Land- en Zeekrachten, in 1938 in het jubileumnummer van het tijdschrift Luchtvaartafdeeling. 'In de eerste jaren van het vliegwezen beschouwde bijna ieder, zelfs onder de meest ontwikkelde, het vliegen als niet veel meer dan een gevaarlijke sport.'

Luchtvaartpionier Charles de Lambert maakte in 1909 de allereerste vlucht boven Nederland, hoewel het tochtje slechts drieënhalve minuut duurde, boekte hij luchtvaartgeschiedenis. Andere pioniers, Jan Hilhorst en Hein van der Burg, deden hun best om (ook) militairen te verleiden de lucht in te gaan. Hilhorst hield vanaf de zomer van 1910 oefenvluchten in een Blériot boven de Doesburgse hei in de garnizoensplaats Ede, Van der Burg volgde een jaar later in een eigen gebouwd toestel, het eerste echte Nederlandse vliegtuig. O nee, het leger wilde er beslist niet aan, indachtig luchtvaartpionier Clement van Maasdijk die in 1910 te pletter viel. Maar uiteindelijk toch wel, zij het moeizaam. Snijders schreef in 1938: 'De officieren Versteegh, Van Heyst, Coblijn en Roeper Bosch haalden op eigen initiatief en eigen kosten hun vliegbrevet. Aan het Nederlands legerbestuur ontbrak destijds nog de ruimte van inzicht om de opleiding voor Rijksrekening te doen geschieden.' Het was Snijders die in 1910 het ministerie van Oorlog over wist te halen een Militaire Luchtvaartcommissie in te stellen, de voorloper van de Koninklijke Luchtmacht.

In 1911 vinden er voor het eerst vliegmanoeuvres plaats. Op het weiland van Herberg De Pettelaar bij Den Bosch staan vijf toestellen van hout en linnen (pas in de jaren dertig deed aluminium zijn entree in de luchtvaart), over meer vliegtuigen beschikte het

leger niet. Piloot Marius van Meel, de eerste Nederlandse legerpiloot, kiest ronkend het luchtruim. Als onderdeel van de oefening maakt luitenant-generaal Snijders, toen chef van de generale staf, samen met piloot Labouchère, een rondje boven de Betuwe. Het toestelletje vliegt met een vaartje van negentig kilometer per uur door de maagdelijke lucht over Empel-Tiel-Amerongen-Zoelen en Wadenoyen, terug naar De Pettelaar. De hele tocht duurt precies één uur en negen minuten. Vanaf dat moment is Snijders verknocht aan de luchtvaart: 'Er zit wel wat in!', roept hij na terugkeer triomfantelijk uit. Hij zou er 'voortaan alles aan doen om vliegen tot een volwaardig onderdeel van het leger te maken'.

Ondanks dit succes blijft de luchtvaartafdeling klein. Nederland gaat WO I in met dezelfde vijf vliegtuigen, tien officieren, 31 onderofficieren en minderen, een auto en een motor. Geld voor meer is er niet. Wel komen er nog voor de oorlog een opleidingscentrum voor vliegeniers in Soesterberg en vliegstrips bij Arnhem, Gilze-Rijen, Venlo en Vlissingen.

Toentertijd was vrijwel iedere vlucht krantennieuws, zoals op 16 mei 1914: 'Luitenant Versteegh met luitenant Sleup zijn hedenmorgen opgestegen en maakten een vlucht over Amsterdam, Haarlem en Gouda; zij keerden om kwart voor twee te Soesterberg terug.' Vrijwel niemand had er toen enig idee van dat het vliegtuig in minder dan dertig jaar het belangrijkste strijdmiddel zou zijn en vervolgens zou uitgroeit tot het belangrijkste vervoermiddel naast de auto.

Oorlog, wat een belachelijk idee!

In 1913 nemen de oorlogsgeruchten toe. Maar in plaats van maatregelen te treffen ter beveiliging van de bevolking en de grenzen, buigt onze regering zich over een keur aan sociale wetten: de Ouderdomswet, de Invaliditeitswet, de Ongevallenwet... Over oorlogsdreiging geen woord. Ook niet als in januari in het Ruhrgebied (toentertijd het 'Rheinisch-Westfälische Industriebezirk') duizenden arbeiders verplicht zesenvijftig dagen op oefening gaan om zich vertrouwd te maken met het nieuwste wapen: de mitrailleur.

We zitten vlak voor een wereldbrand, maar het leven gaat zijn gewone gang. In het Concertgebouw van Amsterdam klinkt met Pasen traditiegetrouw de Mattheus Passion van Bach; Mengelberg dirigeert, in 1922 verschuiven de uitvoeringen naar de Grote Kerk in Naarden.

De SDAP wint eindelijk de verkiezingen, de socialisten - die zich in 1903 verzetten tegen de stakingswetten (*worgwetten*) van Kuyper - schieten van zeven naar achttien zetels. Er komt een extra parlementaire kabinet, bestaande uit (rechts) katholieken, antirevolutionairen en protestanten, en (links) liberalen - jawel - en socialisten. Premier is de liberaal Pieter Cort van der Linden, die onafhankelijk van een politieke partij opereert. Cort van der Linden had een hoge dunk van Duitsland - niet voor niets was zijn bijnaam: Cort *unter den* Linden. Onder zijn bewind kwam er gelijkstelling van bijzonder en openbaar onderwijs en veranderde het kiesrecht van een districtenstelsel in - wat we nu nog hanteren - de evenredige vertegenwoordiging (percentage Kamerzetels in overeenstemming met het percentage behaalde stemmen).

In 1913 viert Nederland het honderdjarig bestaan van de onafhankelijkheid: vrij van Napoleon hiep, hiep hoera en Oranje boven! Maar buiten onze grenzen staat de driebond: Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië met getrokken messen tegen de entente: Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland. Niks aan de hand, evenals nu is er een zomeruitverkoop en een kerstbomenverkoop. En wie zin heeft en (vooral) geld kan met de feestdagen

naar het Teutoburgerwoud waar je, blijkens de advertenties: 'Voor weinig kosten en moeite grote wandelingen kan maken. De hotels en pensions zijn er met het nieuwste comfort ingericht.'

Hier is het rustig, in elk geval veel rustiger dan in Engeland van waar berichten over opstandige vrouwen komen die vrouwenkiesrecht proberen af te dwingen: suffragettes (suffrage is stemrecht). Om hun eisen kracht bij te zetten plegen ze, veelal gehuld in mannenkleden, reeksen aanslagen. In de Doré Gallery in Londen, een museum gewijd aan het oeuvre van de Franse graveur Gustave Doré - bekend van de bijbelillustraties -, bewerkt een suffragette twee kostbare tekeningen met een bijl.

In het voorportaal van de St. Mary kerk in Reading leggen vrouwen een bom, die de politie nog net op tijd onschadelijk weet te maken. In Nottingham arresteren rechercheurs ene miss Carey, ze draagt een koffertje met daarin ontplofbare chemicaliën, een zes meter lang lont, een glassnijder en een klauwhamer. Bij haar arrestatie bijt ze een agent tot bloeden toe in zijn oor. Later dat jaar weet de politie een aanslag door suffragettes op de 14-jarige prins Henry te voorkomen, de derde zoon van koning George V, die school gaat in Eton.

1914

Op 1 januari 1914 repeteert componist Arnold Schönberg in het Concertgebouw van Amsterdam. Terwijl de musici hun instrumenten stemmen stopt de expressionist Schönberg ostentatief zijn vingers in de oren. 'Maar meneren', roept hij, 'zo van alles brutaal vals door mekaar, dat gaat toch niet...nou ja, bij de uitvoering, op de concertavond, dan kan 't nog... maar zo voor de repetitie, nee, meneren heus, dat kan ik niet hebben...'

Buiten is het negen graden, uit het westen waait een zwak windje. Oorlog lijkt ver weg. Sterker: oorlog? Wat een belachelijk idee! Kom nou, de invloed van elektriciteit, ontdekkingsreizen en niet te vergeten de trein, op het vliegtuig na het snelste vervoermiddel ter wereld, hebben de mensen juist dichterbij elkaar gebracht en begrip gekweekt voor andere zienswijzen. Oorlog, zo weten velen heel zeker, is een fenomeen uit een ver verleden. 'Wij leven immers modern', aldus de deelnemers aan de Haagse Vredesconferentie in mei 1914. Volgens het perscommuniqué 'is er begrip gekweekt onder de volkeren, die elkaar achten en waarderen als leden van een groot menschengeslacht'. Nee, over oorlog hoeven we ons geen zorgen te maken. Veel belangrijker is de aanstaande invoering van een aantal sociale wetten en de Wet Inkomstenbelasting, voorzien voor 1 mei 1915.

Zo gaan we argeloos de zomer van 1914 in, een zomer waarin vissers uit Well in de Maas een steur met een lengte van ruim twee meter vangen, die tweehonderdvijftig pond weegt. Ze verkopen de oer-vis voor vijfenzeventig cent per pond. Het was een kleintje vergeleken bij de steur die in juni 1903 op de visafslag in Gorinchem werd aangeboden, die woog ruim vijfhonderd kilo! De zomer van 1914 was slecht voor een schippersgezin met vijf kinderen uit Ooij, waarvan de 35-jarige moeder in de Rijn overboord sloeg en nooit is teruggevonden.

Majoor Thomson: held van Durrês

Oorlog mag dan niet passen in de gecultiveerde westerse wereld, op de Balkan is hij er wel degelijk. De Britse journalist Reginald Wyon voorspelde al in 1904 in zijn boek *The Balkans from within*: ‘Het nabije Oosten is niet meer dan een groot vat vol onzekerheden (...). Het vooruitzicht voor Servië is bijzonder weinig rooskleurig. Ik neem het gevaar voor lief dat ik een valse profeet zal blijken.’

Aan de Boulevard Raspail in Parijs scheurde Picasso in 1912 voor zijn eerste collage een stuk uit een krant met de woorden ‘*De strijd is begonnen*’, die kop sloeg op de Eerste Balkanoorlog. Dat jaar sloot Servië een alliantie met Bulgarije, Griekenland en Montenegro, waarna de legers optrokken tegen de laatste restanten Turkse macht op de Balkan (Eerste Balkanoorlog). Om de Servische machtsuitbreiding te beteugelen ontnamen de grootmachten (Groot-Brittannië, Duitsland, Frankrijk, Italië, Rusland en Oostenrijk-Hongarije) het land de toegang tot de Adriatische Zee. Daartoe richtte ze de staat Albanië op, waarmee en passant ook Servisch grondgebied was gemoeid. Ter compensatie eiste Servië Bulgaarse gebieden in Noord-Macedonië waarna Bulgarije Servië de oorlog verklaarde (Tweede Balkanoorlog, 1913). In een alliantie met de Grieken, Roemenen en Montenegrijnen versloegen de Serviërs de Bulgaren en verdeelden, samen met Griekenland, Macedonië.

In Albanië, een land dat sinds 1912 verscheurd werd door een burgeroorlog tussen bergvolkeren, stationeerden de Westerse mogendheden de Duitse prins Wilhelm zu Wied, een neef van Wilhelmina. Zu Wied was onmogelijk in staat de rivaliserende bergvolkeren in bedwang te houden. Om de orde en veiligheid te waarborgen kozen de mogendheden voor een nationaal politieapparaat, een van oorsprong Nederlands idee. Voor deze missie kwamen ze dan ook uiteindelijk terecht in Nederland, waar besloten werd het populaire liberale ex-Tweede Kamerlid majoor Lodewijk Thomson tot een van de leidende figuren van deze missie te maken.

Majoor Thomson kende het klappen van de zweep. Hij verdien-

de zijn sporen in Nederlands-Indië en Zuid-Afrika en was waarnemer geweest tijdens de Eerste Balkanoorlog. Deze bekende soldaat/politicus verwierf landelijke faam tijdens de spoorwegstaking van 1903, toen hij opkwam voor het stakend personeel dat uiteindelijk door de *worgwetten* van Kuiper de mond werd gesnoerd.

Defensiespecialist Thomson - voor zijn inzet in Nederlands-Indië onderscheiden met de militaire Willemsoorde - versloeg namens het district Leeuwarden in 1905 socialistische kopstukken als Wibaut en Pieter Jelles Toelstra. Troelstra kwam in 1913 alsnog in de Tweede Kamer, waarna Thomson naar Albanië vertrok waar hij de dubieuze eer kreeg te sneuvelen tijdens de allereerste Nederlandse vredesmissie.

Durrës, maandagochtend 15 juni 1914: in de Albanese havenstad dreunen de kanonnen. Een granaatscherf treft de 45-jarige waarnemer Thomson die ter plekke doodbloedt.

Zijn dood is nationaal en internationaal groot nieuws. Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken stromen de rouwtelegrammen binnen. Aanhangers van Thomson richten nog dezelfde dag een Nationaal Comité op om de herinnering aan 'de held van Durrës' levend te houden. Een soldaat uit zijn regiment herdenkt hem in De Telegraaf: 'Als die vent je aankijkt, kan je niet liegen. Hij fascineerde met zijn grote ogen. Ik heb nooit iemand aangetroffen met zo'n groot moreel overwicht als Thomson.'

In werkelijkheid was Thomson iemand die zijn eigen regels maakte, een *loner* die zich door niemand de wet liet voorschrijven. Zijn mannen gingen voor hem door het vuur, maar zijn meerderen en directe collega's konden hem wel schieten.

Het ministerie van Oorlog geeft het pantserschip Noord-Brabant bevel vanuit de Middellandse Zee op te stomen naar Durrës om Thomson naar huis te brengen. Die tocht duurt een maand. Bij aankomst, half juli in de haven van IJmuiden, mag een verslaggever van de Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC) aan boord. Hij bezoekt de 'ademloze rouwkamer': 'Dit verblijf was met zwart rouw-doek omhangen, terwijl boven in het midden een elektrisch

licht brandde, op de zwart geschilderde metalen kist met zilver beslag, waarover het vaderlandse dundoek was gespreid, lagen de kransen van Albanië, de Oostenrijkse gezant en van Hollandse officieren in Albanië.'

Amsterdam, woensdag 15 juli 1914: in de vroege ochtend ligt de boot aan de Handelskade. Soldaten dragen de kist naar de speciaal voor deze gelegenheid gebouwde Chapelle d'ardente, waar een schier oneindige rij sprekers het woord voert. Begeleid door de treurmars van Beethoven gaat de kist in een koets met zwart baldakijn naar het centraal station. Zelfs het weer past zich aan. Op het moment dat de dragers de kist in de open rouwwagon schuiven breekt er 'een hevig onweer los en verlichtte bliksemflitsen deze droeve plechtigheid' (De Telegraaf).

Op weg naar de Zuiderbegraafplaats in Groningen staan saluerende soldaten op de perrons van alle grote stations langs de route. 'In de buurt van de begraafplaats is de drukte onbeschrijflijk. Allen ontbloten eerbiedig het hoofd' (Gronings Dagblad). Hetzelfde jaar onthult Thomsons dochter in Den Haag een straat en een plein met zijn naam. Vlakbij de begraafplaats aan de Hereweg in Groningen staat nog altijd het Thomsonmonument.

Terwijl de Noord-Brabant 'de held van Durazzo' terugbrengt naar Nederland vermoordt op 28 juni in Sarajevo een 17-jarige Servische gymnasiast, Gavrillo Princip, de Oostenrijkse troonopvolger Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie Chotek. De Telegraaf is de enige krant in Nederland die naar aanleiding van de moord een extra bulletin uitbrengt. 'Ze hebben met hun leven moeten boeten voor de haat die de volkeren daar in het zuidoosten van Europa elkaar toedragen, een haat die niets ontziet, niets spaart, een haat die voort gloeit in de harten der mensen en overerft van vader op zoon. Het is een politieke moord. Te vrezen is dat de aanslag nog verstrekkende gevolgen zal hebben...'

Moord van de eeuw

Het nieuws over de moord van de eeuw bereikt Wenen rond het middaguur. Na bekendmaking daalt er een doodse stilte over de stad. Wenen is gevloerd. In veel wijken hoor je alleen het gewapper van halfstok hangende Oostenrijks-Hongaarse vlaggen. Bijeenkomsten en feestelijkheden worden afgezegd, een vliegfeest in Schwechat uitgesteld; schutters die deelnemen aan een schietwedstrijd in Brunn stoppen hun geweren terug in de foedralen.

In de loop van de middag herstelt de stad zich. Hier en daar klinkt luid protest tegen Servië, eerst op een paar straathoeken, maar al gauw verscheuren de anti-Servië leuzen de hele binnenstad: 'Eruit met de Serviërs!' 'Leve de Keizer! Wij hebben geen moordenaars nodig! Dood aan de vijanden van de monarchie!' Krantenjongens zwaaien met extra bulletins, die gretig aftrek vinden.

De oude Oostenrijk-Hongaarse Keizer Franz Jozef verneemt het nieuws in het kuuroord Bad Ischl, waar hij herstellende is van een catarre.

'Ontzettend, ontzettend!', brengt hij huilend uit, 'op deze wereld blijft mij niets bespaard!'

Het is de zoveelste tegenslag na de zelfmoord van zijn aan syfilis

lijdende zoon. Kroonpins Rudolf schoot zich in 1889 een kogel door het hoofd na eerst zijn minnares, de 17-jarige barones Maria Vetsera, te hebben doodgeschoten. Voordien was er de executie van zijn broer Maximiliaan, keizer van Mexico, (†1867) en de moord op zijn psychisch aangeslagen vrouw, keizerin Elisabeth (Sissy, †1898), die gekweld werd door de strenge paleisdiscipline. Tijdens de rit per koets van het treinstation naar slot Schönbrunn steken duizenden Weners hem met een oorverdovend applaus een hard onder de riem, maar die ovatie kan de bedroefde keizer geenszins opbeuren.

Aartshertog Franz Ferdinand, een volle neef van de keizer, is sinds de dood van kroonprins Rudolf de troonopvolger. Hij geldt als aanvoerder van een oorlogszuchtige partij, een vriend van de geestelijkheid, sympathisant van een sterk landleger en machtige vloot. Hij was op inspectie in het in 1908 door Oostenrijk-Hongarije geannexeerde Bosnië en Herzegovina.

De uitverkorene oogt ongezonder, is bleek, ziekelijk mager en lijdt aan een longkwaal. Zijn ingevallen gezicht steekt scherp af bij dat van zijn vrouw waarmee de liefde zuiver protocollair is; Franz flirt met een hofdame. Om de opvolger voor een liefdesavontuur te behoeden - 'Het zou je de troon kunnen kosten', waarschuwt zijn oom - stuurt de keizer hem voor een 'gezondheidskuur' naar Egypte; veel heeft het niet geholpen, hij blijft de dame in het geheim beminnen.

Franz Ferdinand rijdt op zondag 28 juni in Sarajevo over de Keizer Franz Joseph I, de doorgaande weg langs het centrum. Zojuist overleefde hij een aanslag met een handgranaat, maar dat verhindert hem niet om fier rechtop te staan in de open, donkergroen gelakte, Gräf & Stift, wuivend naar het publiek dat vooral bestaat uit Oostenrijkers, Hongaren en Kroaten. Serviërs, die Bosnië als van hun beschouwen, zie je nauwelijks. Mogelijke betogers onder de Serviërs zijn van te voren opgepakt, ze brengen de tijd dat het bezoek duurt door in een cel.

Bij de Latijnse Brug draait de cabriolet de nauwe Zelenih Beretki in. Dan twee schoten. Sophie vliegt overeind en werpt zich over haar stervende echtgenoot heen. Terwijl ze dat doet klinken er

opnieuw twee schoten. De chauffeur geeft vol gas richting de konak. Beiden overlijden voor ze het hospitaal bereiken.

Gavrilo Princip, een student uit Belgrado, geboren in Grabovo (Bosnië), vlak aan de grens met Servië, verklaart direct na de aanslag dat hij de daad pleegde 'uit nationalistische motieven'. Hij is lid van de terroristisch organisatie Crna ruka, Zwarte Hand. Princip gaat voor twintig jaar achter de tralies; vanwege zijn jonge leeftijd bespaart de rechter hem de doodstraf. Hij komt de gevangenis van Terezin (Theresienstadt) binnen - toen Oostenrijks-Hongaars grondgebied, tegenwoordig Tsjechië - met tbc, waaraan hij op 28 april 1918 overlijdt.

Buitenland geen nieuws in Nederland

Dat de Nederlandse journalist Mozes Salomon Vaz Dias (1881-1963) de primeur van de moord zou hebben gehad is een mythe. De Oostenrijkers telegrafeerden het nieuws als eerste naar Wenen waarna het in Nederland verscheen, maar niet eens op alle voorpagina's. De meeste kranten maakte er pas melding van op pagina drie. Nieuws over de Maatschappij van Nijverheid en een bericht in de sfeer van kunsten en wetenschappen waren belangrijker. De Telegraaf schreef met een vooruitziende blik: 'Er is alle kans dat de aanslag tot een internationaal conflict zal leiden.'

Het Algemeen Handelsblad plaatste het nieuws over de aanslag in de avondeditie van 29 juni op pagina twee. De Katholieke Illustratie versloeg de moord met een paar foto's, loofde 'de goed katholieke', nu wijlen, troonopvolger en ging over op 'gewichtiger nieuws': de toestand in Albanië en een nabeschouwing op de dood van majoor Thomson.

Hoe kan dat? Buitenlands nieuws speelde in die tijd in Nederland nauwelijks een rol. Het was een zaak van 'res inter alios acta', zoals de hoofdredacteur van NRC schreef: een kwestie die alleen vreemden aanging. Het buitenland was voor buitenlanders. Men nam er weliswaar kennis van maar voelde zich er niet écht bij betrokken. Hetzelfde gebeurde met andere rampen die tegenwoordig tot een mediacircus zouden leiden. Vlak voor WO I sloegen bij een roeiwedstrijd op een Italiaans meer enkele boten om, veertig mensen verdronken. De grote Nederlandse kranten besteedde er precies zes regels aan. Beelden ontbraken.

In heel Bosnië en Herzegovina ging op de avond van de moord het deksel van de doos van Pandora. Leden van de Kroatische Rijkspartij trokken door de straten van Sarajevo en niet alleen daar, ook in andere plaatsen in Bosnië en Herzegovina klonk de roep om wraak:

'Weg met de Serviërs! Dood aan de verraders! Leve de Habsburgers!' 'Serbien muss sterbien!', klonk het al ras in de propaganda, die angst, haat en onverzoenlijkheid verkondigde.

Samen met die andere groep die Sarajevo tot een mengelmoes

van culturen maakt, de moslims, vernielden actievoerders de ruiten van Servische winkels, kantoren, hotels en andere gebouwen. 'Er is geen enkele Servische zaak, ook de drukkerijen van de Servische kranten Narod en Olazbina niet, waarin niet alles vernield en geplunderd is', aldus het Nieuws van de Dag. Servische kranten konden dagenlang niet verschijnen. 'Woningen van Serviërs in heel Bosnië werden niet gespaard', aldus de pers. 'De Serviërs liggen op het hakblok, ondanks hun overwinningen op de Turken en Bulgaren', schreven de Nederlandse kranten, die nu dankbaar putte uit berichten van de buitenlandse persbureaus.

In Belgrado heerste verslagenheid. Koning Peter van Servië betuigde in een communiqué zijn 'innige deelneming met de keizer en het volk van Oostenrijk-Hongarije'. De Servische regering regering gelastte algemene rouw, een behoorlijke tegenvaller voor de middenstand. De restaurants en cafés in de schilderachtige straten van Skadarlija, de oude wijk van de hoofdstad, sloten die avond al om tien uur. En dat op een nationale feestdag, want het was Vidovan, St. Vitusdag, de herdenking van de strijd op Kosovo Polje waar de Serviërs, onder aanvoering van prins Lazar, op 28 juni 1389 naar eigen zeggen 'het christendom tegen de islam verdedigde'. De vele toeristen en officiële gasten dropen teleurgesteld af.

Het waren krokodillentranen, want de Serviërs bewieroken Gavriilo Princip nog steeds. Hij is in Servië en de nieuwe republiek Srpska (Bosnië) een held. In Belgrado is nog altijd een straat naar hem vernoemd en sinds 2014 staat in de republica Srpska een standbeeld van hem, terwijl de Servische regering een replica van dat beeld in Belgrado heeft laten plaatsen. Bij de onthulling van het monument noemde de Servische president Tomislav Nikolic Gavriilo Princip een held, een symbool van de vrijheid, sterker: een symbool van het Europese vrijheidsideaal.

In Engeland kondigt het hof een week van rouw af. In Rome haalt Paus Pius X een streep door de receptie ter ere van het feest van de Heilige Petrus. De tienduizend invitaties zijn voor niets verstuurd. Vlak voor zijn dood op 20 augustus 1914 liet Pius Oostenrijk weten de strijd tegen Servië: 'Volkomen gerechtvaardigd te

vinden.’

De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, jhr. Loudon, zendt op 29 juni aan zijn Oostenrijkse collega, graaf Buchtold, een rouwtelegram waarin de Nederlandse regering ‘diep leedwezen betuigt met de dood van de troonopvolger en zijn gemalin’.

Gedachten over een oorlog zijn er in de verste verte niet. In Kiel ligt een Britse dreadnought, de bemanning wenst de Kriegsmarine: ‘Vandaag vriendschap, morgen vriendschap, altijd vriendschap!’

Ook in politiek Den Haag geeft de moord ‘geen aanwijzing dat er gewichtige gebeurtenissen op komst zijn’. De regering maakt geen bezwaar als de chef van de generale staf, Cornelis Snijders, om verlof vraagt. Samen met zijn vrouw, Johanna de Bruijn, vertrekt hij in juli 1914 naar Noorwegen en Denemarken.

Ook in andere landen gaan hooggeplaatsten op vakantie. Sommigen leggen in deze ‘rustige zomertijd’ staatsbezoeken af, zoals de Franse president Raymond Poincaré die naar Rusland gaat. Wilhelm II is, zoals altijd in deze periode, bij de Kieler Woche, een regatta. Generaal Wilhelm Groener, hoofd van de Duitse militaire spoorwegafdeling, een cruciaal legeronderdeel, vertoeft in zijn buitenverblijf ver buiten Berlijn. Alleen in Wenen is niemand van de regering op stap, daar werkt de oorlogsmachine in het diepste geheim op volle kracht.

Als admiraal Von Müller, chef van het Duitse Marine Kabinet, het nieuws over de moord verneemt, schalt hij het bericht via een megafoon naar de Meteor, het zeiljacht van de keizer, dat in de zeilwedstrijd op de Kieler Förde op een kwartier voorsprong ligt. Wilhelm II laat de race onmiddellijk stoppen. Vanaf zijn jacht verzendt hij een rouwtelegram aan zijn collega in Wenen, waarin hij ‘zijn hoogste deelneming aan het gebeuren’ kenbaar maakt. Naar de begrafenis wil hij niet, om ‘Franz het vermoeiende ceremonieel van een officiële ontvangst te besparen’.

Ook Nederland stuurt geen Koninklijke delegatie naar de staatsbegrafenis. Prins Hendrik, de meest aangewezen persoon voor dit soort aangelegenheden, is op bezoek bij de Deense Koninklijke familie. Wel laat de regering op woensdag 8 juli in de Kerk van

de Heilige Jacobus in de Haagse Parkstraat, in aanwezigheid van Wilhelmina en Emma, een zielenmis opdragen voor de Oostenrijkse aartshertog en zijn gemalin.

Harde maatregelen tegen Servië

Zaterdag 4 juli 1914.

Honderdduizenden Weners staan in lange rijen zwijgend achter een haag van militairen. Behalve het geratel van de koetsen met de doodskisten van het hertogelijk paar, toegedekt door de Oostenrijks-Hongaarse vlag, en het ernstige geklop van de paardenhoeven, verbreekt alleen vogelgesjilp de stilte.

Eerbiedig licht het volk de hoed bij het passeren van de stoet, die van de Hofburgkapel naar het Westbahnhof rijdt. De vorstelijke wezen volgen hun gebalsemde ouders. Achter de gesloten gordijnen van hun koets zitten prinses Sophie en de prinsjes Max en Ernst.

Om tien voor elf vertrekt de stoomtrein naar Artstetten, waar veteranen in gestrekte pas de kisten langs een haag van brandweerlieden naar de groeve dragen.

De Oostenrijkse adel en legertop vindt de begrafenis een 'beschamende vertoning'. Liever hadden ze 'een imponerende, alle twijfel aan de eenheid van de monarchie opheffende betoging' gezien.

Enkele dagen na de staatsbegrafenis vaardigt keizer Frans Josef harde maatregelen af tegen Servië en Bosnië en Herzegovina. Servië moet en zal bloeden. De politie krijgt het recht om vergaderingen te boycotten en toezicht te houden op Servische scholen, 'allemaal haarden van Servisch gespuis'. De grensbewaking wordt verder verscherpt en Oostenrijk-Hongarije geeft Servië het 'bevel' de Groot-Servische Beweging, 'zij die de heerschappij van Servië op de hele Balkan voorstaan', 'radicaal op te heffen'.

De Donaumonarchie krijgt steun van de Duitse regering, die in de Neue Freie Presse schrijft: 'Alle beschaafde mogendheden, behalve Servië, staan aan de zijde der monarchie.' Servische kranten daarentegen brandmerken de Rijksdag als 'een gevaar voor de Europese vrede'. Ze wijzen op de propaganda van het Duitse parlement, dat de Duitsers keer op keer waarschuwt voor 'steeds scherper wordende vijandelijke bewegingen tegen Duitsland'. De

werkelijkheid was anders. Op 14 mei meldde een Franse journalist een illegale grensoverschrijding in de buurt van Nancy, de zoveelste Duitse grensschending op rij. Veel stelde het niet voor: een groepje huzaren liep enkele kilometers met getrokken sabel over Frans grondgebied en maakte al gauw rechtsomkeert, maar toch... het was wel degelijk een illegale grensoverschrijding, maar niet tegen Duitsland. Een dag later werd dit nieuws weggedrukt door de opening van het Panamakanaal, de ruim zestig kilometer lange scheepvaartverbinding tussen de Atlantische en de Stille Oceaan. 'Opnieuw een teken dat de wereld' dichter tot elkaar is gekomen', juichte de pers. Maar op 7 juli was het menens. Die dinsdag besloot de Oostenrijks-Hongaarse regering in het diepste geheim tot een oorlog tegen Servië. Een mobilisatiebevel bleef nog even uit, want het grootste deel van de op te roepen mannen was druk bezig... met het binnenhalen van de oogst.

Halverwege juli ontwikkelt de diplomatieke crisis zich in sneltreinvaart. Nederland houdt zich met klem afzijdig, de neutraliteit is heilig. Toch besluit het leger voorzorgsmaatregelen te treffen. Van 20 tot en met 25 juli is er een grootscheepse oefening in Fort Westervoort bij Arnhem. En generaal-majoor d'Hamencourt, commandant van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, neemt op donderdag 9 juli zijn intrek in Hotel Het Wapen van Gelderland in Geldermalsen. Die dag begint een grote infanterieoefening langs de Linge.

Gewone burgers trekken zich weinig tot niks aan van al die oefeningen. 'Ach, wat oorlogsdreiging, 't zal wel weer overwaaien', is de idee. Hetzelfde gebeurde in 1911, toen liepen de spanningen om Marokko hoog op. De sultan liet Franse troepen binnen, die een opstand neersloegen. Duitsland protesteerde, vooral uit angst dat Frankrijk de gelegenheid te baat zou nemen om van Marokko een protectoraat te maken. Ter waarschuwing en 'bescherming van het land en zijn bevolking' verscheen er een Duitse kanonneerboot voor de haven van Agadir. Paniek! Alle Europese landen verhoogde de waakzaamheid. Kort daarna was ook Nederland in rep en roer, want voor onze kust zou 'een Duitse kruiser' liggen. Achteraf bleek alle paniek voor niets: het 'gevaarlijke oorlogsschip' was ons eigen pantserschip Kortenaer.

De Marokko-crisis wakkerde de strijdlust aan. Na de zomer van 1911 oefende ons leger sinds jaren weer eens serieus: oorlogssituaties werden levensecht nagebootst; de bajonetten gingen op de geweren en onze soldaten schoten met scherp. In november van dat jaar was het allemaal alweer voorbij, Frankrijk en Duitsland werkten hun meningsverschillen bij en de oorlogsspanning verdween. Direct schakelde Den Haag over op nieuwe bezuinigingsdebatten voor het leger. Was dat nou wel verstandig?

Kunstenaars hebben vaak een voorgevoel van wat de toekomst brengt. In Duitsland schilderde Ludwig Meidner in 1912 een apocalyptisch schilderij waarop mensen vluchten voor vuur en geweld...

De historicus H.T. Colenbrander voorzag in hetzelfde jaar: 'Op niet al te lange termijn een gewapend treffen tussen Groot-Brittannië en Duitsland', hij waarschuwde: 'De weifeling in de behartiging onzer defensiebelangen is een nationaal gevaar. Moge de ure uitblijven waarop zij een nationale misdaad zal worden geoordeeld.'

Niemand luisterde, we genoten liever van de zon. In de warme zomerdagen van 1914 lagen de stranden vol, ook met buitenlandse badgasten. En juist nu kondigde de burgemeester van Domburg, L.J. van Voorthuizen, aan dat hij het gepast vond 'als er in zijn gemeente voortaan op zondag na half één 's middags niet meer gezwommen zou worden om de zondagsrust niet te verstoren'. Dat was pas nieuws! De liberale kranten spraken er dagenlang schande van. 'Hij zou er juist alles aan moeten doen om zijn badplaats te laten bloeien.'

‘Toestand is hoogst ernstig’

In Belgrado betreedt op donderdag 23 juli 1914 de Austro-Hongaarse gezant het parlamentsgebouw. Met een stalen gezicht overhandigt hij de Servische regeringsafgevaardigde een document met ‘ondoenselijke voorwaarden’. Expres ‘ondoenselijk’, want oorlog moet en zal er komen. De Nederlandse kranten schrijven: ‘Servië zal nooit aan deze keiharde eisen kunnen voldoen.’

Onder de fraaie diplomatieke taal knettert de woede. Oostenrijk-Hongarije geeft Servië ‘het bevel’, zo nodig met geweld, protesten tegen de Donaurepubliek te onderdrukken. Een regelrechte vernedering voor Servië is dat het land Oostenrijkse rechercheurs moet toelaten om ‘terroristische groepen’, die afwisten van de moord op de troonopvolger en zijn vrouw, op te sporen. De Donaurepubliek eist tevens de ontbinding van de terroristische organisaties Zwarte Hand (Crna ruka) en Narodna Odbrana, een aan de Zwarte Hand gelieerde ‘verzetbeweging’, zoals de Serviërs het noemen.

Oostenrijk-Hongarije bepaalt verder het onmiddellijk ontslag van Servische officieren en ambtenaren die zich laatdunkend uitlaten of hebben uitgelaten over de Donaumonarchie en steun verlenen aan de Zwarte Hand (inderdaad, het leger verleende die steun). Ook dwingen ze de Serviërs stappen te ondernemen tegen de wapensmokkel. Binnen 48 uur verwacht de Oostenrijks-Hongaarse regering een antwoord.

Servië zit in een spagaat. De strenge eisen zijn overhandigd aan een land dat Bosnië en Herzegovina als een deel van zichzelf beschouwt. ‘Bosnië en Herzegovina is wat Moskou is voor Rusland’, meldt een Servische krant. Het is onmogelijk zijn de Groot-Servische propaganda te bestrijden. ‘Iedere poging daartoe zou het vertrouwen van de bevolking in de overheid schaden met als resultaat het gedwongen vertrek van de regering. De toestand is plotseling hoogst ernstig geworden’, schrijft De Telegraaf.

De commentaren zijn niet mild voor Servië. De Telegraaf: ‘Dat een volk vecht voor zijn nationaliteit, zal niemand het kwalijk nemen, doch de manier waarop (moord) is zo stuitend, zo weinig in overeenstemming met de positie van een staat die zich tot de beschaafde landen rekent, dat reeds daarom de meesten zich van

Servië zullen afwenden.’ Nederland doet dat niet, het stuurde eerder ‘uit menslievenheid’ een ambulance en verplegend personeel naar het land.

Anderzijds vindt de pers dat het Oostenrijks-Hongaars ultimatum ‘alle grenzen van de toelaatbaarheid overschrijdt’. ‘In de grond is de Oostenrijkse politiek (...) onzuiver, want de wijze waarop de Donaumonarchie indertijd Bosnië en Herzegovina heeft ingepalmd, de manier waarop zij Servië bij iedere gelegenheid de voet dwars zet, dit land iedere gebiedsuitbreiding als het ware onmogelijk maakt, is evenmin sympathiek. Komt het tot een oorlog dan zal die verstrekkende gevolgen hebben. Men voelt dat dit echter eenvoudig krankzinnigheid zou zijn, dat dit de ineenstorting van onze gehele tegenwoordige maatschappij zou betekenen.’

Het Servische regeringsblad Samo Uprawa maakt op zaterdag 25 juli bekend dat het uit betrouwbare bron heeft vernomen dat het land zal instemmen met het ultimatum. Het Servische volk mort, maar in Oostenrijk leidt het nieuws tot opluchting en zelfs een hausse op de beurs van Wenen. Die euforie zou zeker zijn uitgebleven als de Oostenrijkers ervan op de hoogte waren geweest dat de regering de kaarten voor Servië allang had geschud.

’s Middags komt de radicale omwenteling: Servië willigt de eisen *niet* in. Het tsarenrijk, Rusland, ‘verbodt’ de Servische regering zich te verenigen met de voorwaarden. Het eerder gepubliceerde bericht zou gebaseerd zijn geweest ‘op een gerucht’. De mobilisatie komt op gang.

Die avond om vijf over half zeven verlaat de Oostenrijks-Hongaarse gezant met zijn staf Belgrado. Terwijl de trein met het diplomatieke gezelschap naar de voorstad Zemun rijdt (destijds grondbied van Oostenrijk-Hongarije), hangen in Wenen en de rest van Oostenrijk-Hongarije aan alle openbare gebouwen de pamfletten met de mobilisatieoproep. Op de affiches staat - en dat was nieuw - ook een mededeling voor gedeserteerde soldaten: zij komen bij ‘vrijwillige melding voor de dienst’ in aanmerking voor amnestie. Dit zou de oorlogsterkte van het Oostenrijk-Hongaarse leger vergroten. Andere landen namen die maatregel al snel over.

Terwijl de oorlogsmachine opgang komt lijden de Serviërs hun

eerste ‘nederlaag’: de chef van de Servische generale staf, hertog Wojivode Putnik, is met verlof in Bad Gleichenberg (Hongarije) waar hij aan het eind van zijn vakantie - naar eigen zeggen nog onbekend met de oorlogstoestand - in Budapest-Kelenföld (centraal station) gearresteerd wordt. Na zijn protest brengen Oostenrijk-Hongaarse politieagenten hem, zijn dochter en enkele officieren, naar een sjiek hotel. Later vertrekken ze per luxe *Sonderzug* - ‘met salonwagen’, aldus het officiële bericht van het Oostenrijkse ministerie van Oorlog - naar Belgrado.

Na afkondiging van de mobilisatie rijdt de Servische kroonprin-regent Alexander Karađorđević, die zijn zieke vader koning Peter I vervangt, in een open cabrio over de Knez Mihailova. Het volk is opgetogen, het juicht dat de regering de eisen van de Donaumonarchie radicaal van de hand wijst. Na de rijtoer door het zonovergoten Belgrado vertrekken de koning en zijn regering naar Kragujevac om vandaaruit de strijd tegen de Austro-Hongaren te leiden.

Na de onbesliste strijd op het Merelveld in Kosovo deden de Turken er zestig jaar over voor ze Belgrado bezetten. De inname van de hoofdstad door het Oostenrijk-Hongaarse leger duurde aanmerkelijk korter. Drie dagen na vertrek van de Oostenrijk-Hongaarse ambassadeur uit Belgrado begon het leger vanuit Zemun een artilleriebombardement op de Servische hoofdstad, dat vier maanden zou duren.

In de ‘witte stad’ stonk het naar lijken en kadavers. Ziekenhuizen waren overstelpt met gewonden. Boven Terezin, de wandelpromenade waarover nu geen mens meer liep, hingen dikke rookwolken. Wie de stad niet kon ontvluchten zocht bescherming in kelders van gebombardeerde huizen. Schuilbunkers bestonden niet. De enige bescherming tegen de kartetsen boden de metersdikke muren van het eeuwenoude fort Kalemegdan, waar de Kelten de eerste stenen voor aandroegen. De enorme rook- en stofwolken onttrokken de Donau en de Sava, die elkaar aan de voet van het fort ontmoette, totaal aan het zicht.

Het bombardement duurde tot 2 december 1914, daarop bezette het Oostenrijk-Hongaarse Vijfde Leger de hoofdstad. Op 15 de-

cember heroverden de Serviërs de stad. Het Oostenrijk-Hongaarse leger deed dat af als iets onbeduidends: 'Belgrado', zo schreven ze in een perscommuniqué, was van 'weinig militaire betekenis'. De 'strategische ontruiming zou reeds lang voorzien zijn'. Propaganda, want bij hun aftocht lieten de Oostenrijk-Hongaren duizenden gesneuvelden achter.

In de zomer van 1914 mengde het ene na het andere land zich in de strijd. Het orthodoxe Rusland had zich al solidair verklaard met het orthodoxe Servië. Duitsland, verbroederd met Oostenrijk-Hongarije, liet in de Rijksdag de oorlogsverklaring voorlezen waarna gejuich losbarstte bij de conservatieve meerderheid. Alleen de sociaaldemocraten vonden oorlog 'in niemands belang': 'Weg met de oorlog!' Ze waren roependen in de woestijn.

België kon rekenen op gewapende steun van Groot-Brittannië. Het machtige Albion verklaarde al in 1839 dat ze de Belgen bij nood te hulp zou schieten. Volgens het Nieuws van de Dag verkeerde Engeland in 'een benijdenswaardige positie'. 'Zeker zou een algemene oorlog ook Englands handel op reusachtige verliezen te staan komen, maar toch zou zo'n strijd door de verzwakking van zijn tegenstanders Englands positie in de wereld aanmerkelijk versterken.'

Het machtige Duitsland was de leider van de centrale mogendheden: Oostenrijk-Hongarije, het Ottomaanse Rijk - Turkije met zijn enorme Middellandse Zee-imperium, dat na WO1 totaal verdween - en de Bulgaren (vanaf 1915). Daartegenover stond de triple entente, de geallieerden: Frankrijk, Groot-Brittannië, Rusland (tot 1917), Italië (vanaf 1915) en de VS (sinds 1917) en nog ruim twintig andere naties.

Kort voor het begin van de oorlog tegen Servië verklaarde de nieuwe troonopvolger van de Donaumonarchie, de 26-jarige aarts-hertog Karel Franz Jozef - in 1916 als keizer Karel I beëdigd -, pathetisch: 'Broeders (de centralen), wij gaan samen strijden en zullen samen roem naar huis meebrengen, of gezamenlijk sterven.' Tijdens de oorlog was hij een van de eerste die opriep tot het gebruik van gifgas, maar voor het Vaticaan was dat in 2004 geen beletsel hem zalig te verklaren.

Generaal Snijders: fascist van het eerste uur

Cornelis Snijders, chef-staf van het Nederlandse leger, verneeft het nieuws over het Oostenrijk-Hongaars ultimatum aan Servië op vrijdag 24 juli in een hotel in Kopenhagen. Hij leest het nota bene in een Duitse krant, van de Nederlandse regering krijgt hij geen bericht over de explosieve situatie. De generaal realiseert zich de ernst ervan; hij breekt zijn vakantie af en keert spoorlags terug naar Den Haag.

Zondag 26 juli: tijdens een tussenstop in Hotel Vier Jahreszeiten in Hamburg, komt het eerste teken dat Nederland zich zorgen maakt. Snijders ontvangt een telegram, ondertekend door kolonel R. Dufour, souschef van de generale staf, waarin slechts twee woorden staan: 'Zurueckkehr gewuenscht.'

Tijdens de treinreis naar Den Haag ziet Snijders 'geen enkele uiting van een bijzondere volksstemming, noch kentekenen van buitengewone militaire maatregelen', schrijft hij in zijn onvoltooide autobiografie die in het archief van het Ministerie van Defensie ligt. Vanuit het coupéraam ziet hij dat 'het leven in Duitsland zijn gewone gangetje ging', terwijl buiten die ogenschijnlijk normale toestand zich in rap tempo een wereldbrand ontwikkelt. Een veelkoppig monster staat op de rand van uitbreken en hij zit in de kussens van een eerste klas coupé en kan niets anders doen dan luisteren naar het eentonig ge-boem boem van de wielen...

Cornelis Jacobus Snijders, geboren op 29 september 1852 in het Zeeuwse Nieuwe-Tonge (Goeree en Overflakkee) als vijfde zoon van een huisarts en een cultureel ontwikkelde moeder, Sara Maria Muller. Het echtpaar krijgt acht zonen en een dochter, een jongen en het meisje overlijden jong. Zijn vader, Cornelis Jacobus, promoveert op 42-jarige leeftijd tot doctor in de medicijnen. De oudste broer, W.G.F. Snijders, schopt het tot luitenant-generaal († 1930).

De dienst trekt ook Cor. Na vier jaar HBS in Middelburg doet hij in 1869 toelatingsexamen voor de driejarige genieopleiding aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda. 'Dat hij geen HBS-diploma bezat heeft hij zijn hele leven berouwd, maar 't heeft hem niet geschaad', aldus D. van den Berg, luitenant-kolonel van

de genie, die in de jaren dertig een biografie over Snijders schreef: *Een leven in dienst van zijn volk*.

Van de honderd gegadigden voor de cadettenopleiding worden er 88 geplaatst. Snijders staat nummer drie op de ranglijst. Hij is 'uiterst capabel'.

Op 14 juli 1872 verlaat ingenieur-cadet Snijders de opleiding met twee ereprijzen: uitmuntend rechthoekig tekenen, wat hem een gekleurd portret van koning Willem III oplevert, en een revolver met inscriptie als beloning voor 'zijn uitmuntende praktische geschiktheid'.

Als cadet-korporaal wordt Snijders gedetacheerd bij de staf van het 'Bataillon Mineurs en Sappeurs' in de Utrechtse Willemskazerne bij de Wittevrouwenpoort. Hij maakt deel uit van de bezettingstroepen van de Utrechtse Linie, in 1874 de Nieuwe Hollandse Waterlinie, in 1922 omgedoopt in Oostfront der Vesting Holland. Het innundatiegebied liep van Muiden tot de Biesbosch met op de uitstekende punten, die niet geïnundeerd konden worden (accessen), fortificaties, zoals het Fort Altena bij Werkendam.

Op 26 juli 1872 volgt opnieuw een bevordering, de cadet-sergeant is nu tweede luitenant bij het korps ingenieurs in de stelling Utrecht. Snijders verdient negenhonderd gulden per jaar. Hij moet van dat traktement zijn officiersuitrusting afbetalen.

In die tijd hadden we Nederlands-Indië, een enorm rijk met duizenden eilanden en eilandjes waar zo'n zestig miljoen mensen woonden. Eind negentiende eeuw besluit Nederland daar het sultanaat Atjeh te veroveren dat sinds de opening van het Suez-Kanaal (1867) in een belangrijke vaarroute ligt. De eerste expeditie (1873) loopt uit op een faliekante mislukking en leidt tot ernstig gezichtsverlies van het moederland. Maar we komen terug met een dubbel zo groot leger. Achtduizend soldaten trekken naar Noord-Sumatra, onder aanvoering van veertig officieren die zich vrijwillig melden, onder hen de 20-jarige tweede-luitenant Cornelis Snijders die op 10 juli 1873 per stoomboot naar de Oost vertrok. Snijders verbleef er ruim twee jaar en verdiende met zijn 'koelbloedig optreden' de militaire Willemsorde (1876). Volgens de bij de medaille behorende oorkonde wist hij bij Kota Alam

‘onder vijandelijk vuur met beleid en kalmte’ een versterking tegen de onophoudelijke aanvallen van de Atjeeërs op te richten. Hetzelfde staaltje herhaalde hij bij Longbattah, waaronder onafgebroken vijandelijk vuur ‘slechts’ drie van zijn mannen sneuvelen, er twaalf gewond raakte en ‘hij erger wist te voorkomen’.

Later dat jaar volgde zijn benoeming tot docent (later hoofddocent) aan de KMA in Breda, waar hij cadetten van alle onderdelen opleidde in de vestingbouw.

In 1883 trouwde Cor Sniijders met Johanna Adriana Everdina de Bruijn, dochter van een sigarenfabrikant uit Dordrecht. Het echtpaar kreeg in 1887 een zoon.

Sniijders was een man van gezag die in hoog aanzien stond wegens zijn militaire ervaring en niet minder zijn bliksemcarrière. Hij viel goed bij het officierenkorps die zijn hartelijke omgang met de ondergeschikten roemde. Van den Berg noteert: ‘Al was hij stroef in zijn voorkomen, hij was zeker niet gespeend van humor en ook verder een opvallende persoonlijkheid met een ijzeren gestel dat hem lichamelijk onvermoeibaar maakte.’ Tot vlak voor zijn overlijden in 1939 bezat hij het uithoudingsvermogen van een jonge man. Zijn enige handicap was hardhorendheid.

Sinds zijn vlieggrondje boven de Betuwe verloor Sniijders zijn passie voor de luchtvaart nooit meer. Op 86-jarige leeftijd was hij in Nederlands-Indië een van de grondleggers van de Koninklijke Nederlandsch-Indië luchtvaartmaatschappij, later Garuda Indonesia. Tegenwoordig klinkt zijn naam alleen nog door in de luchtvaart. In 1997 verleende wijlen prins Bernhard aan luchtvaartentrepreneur Martin Schröder de in oktober 1932 ingestelde C.J. Sniijders-medaille, de hoogste Nederlandse luchtvaartonderscheiding. Bij het Nederlands Militair Luchtvaartmuseum in Soesterberg staat zijn borstbeeld, ook op het herdenkingsmonument voor leger en vloot in Scheveningen is een afbeelding van ‘de generaal’ te zien, verder herinnert niets aan hem.

Dat zijn herinnering totaal is verbleekt heeft te maken met zijn weerbarstige houding tijdens en na WO I. In de oorlogsjaren was - op zijn gezag - voor hem niet het besluit van een minister maar slechts een koninklijk besluit, gecontrasigneerd door alle minis-

ters, een bevel. Zijn machtige positie op het politieke vlak leverde hem meer vijanden op dan vrienden. Volgens de politicus Hendrik Pieter Marchant (Vrijzinnig-Democratische Bond) ‘maakte zijn macht van hem een kleine Ludendorff’. Snijders macht was groot, maar nooit zo groot als die van de antidemocratische Duitse generaal. Wel maakte defaitistische opmerkingen als: ‘Weerstand bieden tegen Duitsland is vruchteloos’, zijn leven niet gemakkelijk. Ook zijn negatieve oordeel over het toestaan van verloven, die hij het liefst allemaal introk, leidde in het leger en de Kamer tot ontevredenheid. Zijn houding zette zoveel kwaad bloed dat de regering van hem af wilde. Pas na twee pogingen, waarvan er een geblokkeerd werd door Wilhelmina, lukte het de Tweede Kamer de generaal vlak voor het einde van de oorlog te lozen. Amper een jaar later kwam de politiek tot inkeer en kreeg Snijders hoge onderscheidingen. Op zijn tachtigste verjaardag eerde het leger hem met een grootscheepse militaire parade op de Strandweg in Scheveningen, waarbij de legertop de plaquette met zijn beeltenis onthulde.

Snijders sympathie voor Duitsland bleef ook na de oorlog in stand. In de jaren twintig kreeg die een politieke lading toen hij zich aansloot bij het Verbond van Actualisten, opgericht door de antisemiet G. Bolland, hoogleraar in de wijsbegeerte aan de universiteit van Leiden. ‘De eerste echte fascistische organisatie in Nederland’, aldus historicus Loe de Jong.

Begin jaren dertig werd Snijders lijstduwer van het Verbond voor Nationaal Herstel, een partij met fascistische trekken die ijverde voor de afschaffing van het algemeen kiesrecht en de parlementaire controle op de regering. Daarom kunnen we met recht zeggen: ‘Snijders was in Nederland een van de allereerste fascistenvan naam.’

Bijna minister van Oorlog

Voor WO I was er niemand die twijfelde aan de kwaliteiten van Snijders. Zijn positieve eigenschappen maakte dat hij niet alleen geknipt was als waarnemend chef van de generale staf, maar zelfs werd getipt als minister van Oorlog.

In 1908 trad een nieuw antirevolutionair minderheidskabinet aan. De nieuwe minister van Oorlog Sabron, ex-chef van de generale staf, haakte al na enkele maanden af wegens gezondheidsklachten. Een nieuwe minister was gauw gevonden en natuurlijk kwam hij, zoals altijd, uit het leger: souschef F.N. Thiange, die na een jaar eveneens afhaakte wegens gezondheidsproblemen.

Gedurende zijn ministerschap werd Thianges taak bij het leger waargenomen door - de inmiddels tot generaal-majoor benoemde - Cornelis Snijders, tevens voorzitter van de Militaire Spoorwegcommissie, een uiterst belangrijke functie: het spoor verzorgde bij oorlogsdreiging het mobilisatievervoer.

Met deze functies viel hij niet alleen op in het leger, maar ook bij politieke kopstukken. Op 2 juli 1909 vroeg premier Heemskerk Snijders of hij Thiange zou willen vervangen als minister van Oorlog. Het klonk als een bekroning op zijn stormachtig verlopen carrière, die binnen enkele jaren zou eindigen in een goed betaald pensioen. Snijders zei niet direct: 'Ja.' Hij vroeg - overigens geheel naar verwachting van de premier - enkele dagen bedenktijd. In politieke kringen is het vragen van bedenktijd een nette manier van 'ja' zeggen, maar Snijders zei: 'Nee.' Zijn bezwaren zette hij in een brief aan Heemskerk uiteen: hij vond het ministerschap een te onzeker bestaan, die de ambitie om zijn carrière te beëindigen als chef van de generale staf in de weg stond. Bovendien, zo schreef hij, leed hij aan hardhorendheid, wat hij voor deze functie als probleem aanmerkte.

In Huize Snijders aan het Louise de Collignyplein in Den Haag zal een hartig woordje zijn gesproken over deze kwestie. Wat er precies gezegd is zullen we nooit weten, maar premier Heemskerk ontving de dag na het 'nee' van Snijders een eerlijke, simpel geschreven, brief van zijn vrouw:

‘Excellentie,

Vergeef mij de misschien minder gepaste vorm waarin ik mij tot Ued richt en wees zo goed een ogenblik gehoor te schenken aan mijn schrijven. Ik ben de echtgenoot van Generaal-Majoor Snijders en daardoor op de hoogte van de stappen door Ued bij hem gedaan om hem het ambt van Minister van Oorlog te doen aanvaarden.

Het eerste idee van mijn echtgenoot was het ministerschap aan te nemen, maar toen hij met mij daarover overlegde, was ik zoo gezorgd voor zijn gezondheid, voor de moeilijkheden en bezwaren, waaraan hij het hoofd te bieden zou hebben, dat ik, met het voorbeeld van Luitenant-Generaal Sabron voor oogen, grooten invloed uitoefende op het besluit dat hij genomen heeft. En, nu dat eenmaal gevallen is, bemerk ik aan alles, dat het hem berouwt; hij uitte zich in die geest tegenover mij. Hij voelt, en besprak dat ook met mij, dat hij geschikt is voor de taak, die hem wacht en die zijn eerezucht en ambitie prikkelt.

Nu laat het denkbeeld mij geen rust, dat ik de oorzaak ben, dat hij die mooie en interessante werkkring niet aanvaardde en dat bezwaart mij zoodanig, dat ik de vrijheid neem mij tot Ued te wenden met het verzoek dat, indien Ued nog niet met een minister van Oorlog geslaagd mocht zijn op het besluit van mijn echtgenoot te willen terugkomen, in dat geval geef ik Ued vrijheid tegenover mijn echtgenoot U op dit schrijven te beroepen.

Mocht mijn verzoek Ued ongepast voorkomen of geheel onuitvoerbaar, wees U dan zo goed het te vernietigen en aan een vrouw, die lijdt, het te vergeven. Ik behoef Ued zeker niet te verzekeren, dat mijn echtgenoot onkundig is van mijn schrijven.’

Te laat, een nieuwe minister van Oorlog was al gevonden: de generaal-majoor der genie W. Cool. Een jaar later lag Cool onder vuur en moest in december 1910 het veld ruimen vanwege een voorstel tot salarisverhoging van officieren. Cools opvolger - Snijders was niet eens meer gepolst - was de antirevolutionair Hendrikus Colijn, de oud-adjutant van gouverneur-generaal J.B. van Heutz, die in Nederlands-Indië zo’n zeventigduizend mensen over de kling joeg. Wilhelmina, dol op sterke mannen, zag in Colijn niet alleen ‘een toegewijde militair’, maar tevens ‘een krachtig bestuurder’. Ondanks zijn, in verhouding tot de minis-

terspost, lage rang van majoor kon hij geen kwaad doen bij het - conservatieve - leger dat in de nieuwe bewindsman een fanatiek voorvechter zag van hun belangen. Alleen de socialisten konden hem wel schieten. Samen met de liberalen overvoerden ze Colijn, die hun droom van een volksleger danig in de war schopte - 'van eenige concessie in de richting volksleger wil ik niets weten' -, met tal van amendementen; die allemaal werden verworpen; Colijn kreeg ruim baan van de conservatieven.

Na het overlijden van oud-minister Thiange in 1910 verwachtte Snijders de aanstelling van chef-staf te krijgen maar de premier, gepikeerd over Snijders 'nee' tegen het ministerschap, liet hem links liggen en benoemde Sabron in zijn oude functie. Enkele maanden later kreeg Sabron opnieuw gezondheidsproblemen en ging met pensioen. Nu kon niemand meer om Snijders heen. Op 31 maart 1911 werd Cornelis Jacobus Snijders geïnstalleerd als chef-staf in de rang van luitenant-generaal. Naar het zich liet aanzien de laatste functie voor zijn pensioen.

Knullig begin van de mobilisatie

In de vroege avond van maandag 27 juli 1914 stoomt de trein met Snijders Den Haag SS binnen. Een dienstauto brengt hem naar het kort daarbij gelegen algemeen legerhoofdkwartier aan Plein nummer 5. Op zijn bureau ligt een telegram dat de dag ervoor was verzonden door een zekere Le Roy, een voormalig KNIL-officier die werkte als directeur van de Nederlands-Duitse Telegraafmaatschappij in Keulen. Het bericht was gericht aan de Nederlandse souschef van het veldleger, majoor M.D.A. Forbes Wels, die Le Roy enkele jaren daarvoor vroeg hem op de hoogte te brengen van ‘bijzondere ontwikkelingen’ in Duitsland. Dat deed hij nu en niet zonder reden, want in Duitsland was de mobilisatie op komst.

De tekst van het telegram luidde kortweg: ‘api, api’, Maleis voor ‘vuur, vuur.’ Volgens insiders op het departement duidde dat op een aanstaande schending van onze oostgrens. Direct rinkelde alle alarmbellen. Snijders kreeg zijn telegram: ‘Zurueckkehr gewünscht’ en Wilhelmina werd ijlings teruggeroepen van haar zomerverblijf, Paleis Het Loo. Na terugkeer in de residentie overlegde de koningin met de regering en gaf, met het oog op een mogelijke mobilisatie, toestemming ‘de spoorwegen voor ’s lands dienst te vorderen.’

Ondertussen verstrekte de legerstaf de opdracht om de brigadecommandant van de marechaussee, kapitein Sanders, op te sporen die in de omgeving van Groesbeek aan de wandel was. Hij kreeg opdracht ‘in burgerkleding’ ijlings de grens met Duitsland over te steken en de staf te berichten wat daar loos was. Op maandagochtend huurde Sanders een fiets en trapte naar het Duitse Kranenburg, waar hij niks bijzonders aantrof.

Desondanks kwamen er nu steeds meer berichten over een op handen zijnde Duitse mobilisatie. Nu pas realiseerde de legertop en regering zich wat een geweldig zwaktebod het was dat Nederland nooit investeerde in een inlichtingendienst, niet beschikte over een deugdelijk spionagenetwerk noch over militaire attachés in het buitenland.

Sinds 1913 hadden we de Generale Staf sectie III, afgekort

GSIII, die vooral gefocust was op militaire informatie, maar nog lang niet optimaal werkte. GSIII, een verre voorloper van de huidige MIVD, werkte later in de oorlog samen met de Britse SIS, de Secret Intelligence Service. In 1914 waren we echter bar slecht voorbereid. Het ontbrak ons aan professionele ogen en oren. We moesten het, en dat was op zijn zachtst gezegd knullig, stellen met verklaringen van zaakwaarnemers, krantenberichten, verhalen van toeristen en Nederlandse werknemers in het buitenland.

Gelukkig lag er wel een mobilisatieplan. Het keurig voorbereide plan kwam op zondag 26 juli, na veel geharrewar, boven tafel. Het was opgeborgen in een geheime bergplaats op het Departement van Oorlog, maar waar was de sleutel? Spoorloos... Met vereende krachten besloten hooggeplaatste militairen het slot te forceren.

Mobiliseren vereist veel, heel veel voorbereiding. Het Departement van Oorlog moest vooraf de verschillende legerdiensten en burgerlijke autoriteiten inlichten, zoals de gemeenten en de hulpdiensten. Zondagochtend 26 juli om 11.30 uur verstuurde de generale staf daartoe Telegram A: een waarschuwing aan de lokale en militaire autoriteiten om zich gereed te houden voor het treffen van strategische voorzorgsmaatregelen, zoals het opblazen van belangrijke verkeersbruggen. Telegram B - het uitvoeringsplan - werd in de nacht van maandag op dinsdag verstuurd. Voor dit telegramverkeer bleven in heel het land alle telegraafkantoren de nacht door geopend.

Nederland blijft onzijdig

Dinsdag 28 juli ontdekt Le Roy de fout. Hij kan zich wel voor zijn kop slaan, hij maakte een domme taalfout in het telegram: het moest niet ‘api, api’ zijn, nee: ‘ati, ati’, Maleis voor ‘voorzichtig’. Toen dat bericht binnenkwam op het Departement van Oorlog verdween de spanning. Nu begreep de legertop waarom informant Sanders geen opmerkelijke veranderingen aan Duitse zijde had waargenomen. Maar de euforie was van korte duur.

Op deze dag, precies een maand na de aanslag in Sarajevo, verklaarde de Donaurepubliek om elf uur die ochtend de oorlog aan Servië: ‘Oostenrijk-Hongarije gedraagt zich (...) van dit ogenblik als in oorlogstoestand met Servië’, stond in het Austro-Hongaars bulletin dat de Servische regering ontving.

Aan alle openbare gebouwen in Oostenrijk, Hongarije en Bosnië en Herzegovina hing die ochtend deze proclamatie van keizer Franz Joseph:

‘Aan mijne volkeren

Ofschoon het mijn vurigste wens was, de jaren die mij door Gods genade nog zijn gegeven, aan de werken des vredes te wijden en mijne volkeren voor de zware offers van den oorlog te bewaren, is in de raad der voorziening anders besloten. De intriges van een van haat vervulde tegenstander dwingen mij, om voor het behoud van mijne monarchie, ter bescherming van uw aanzien en uw machtige positie, ter verzekering van uw rechten, na lange jaren van vrede naar het zwaard te grijpen.’

De Oostenrijks-Hongaarse hoofdmacht van het keizerlijk-koninklijk leger viel aan over de rivieren de Drina en de Sava. Op 12 augustus dwong het Vijfde Leger bij Tekeris - Lesnica - het Tweede Servische leger tot de aanval. De goed georganiseerde Serviërs, onder commando van Stepa Stevanovic, verdedigden de bergketen Cer en konden zich rond 20 augustus overwinnaar noemen. Maar de Austro-Hongaren hergroepeerden zich in Bosnië en trokken langs de Drina verder, een reeks bloedige slagvelden achterlatend.

In het kielzog van de Austro-Hongaren voltrok zich een golf aan oorlogsmisdaden. Honderden Servische burgers werden door de Oostenrijks-Hongaarse troepen 'afgeslacht'.

Driehonderdduizend Servische soldaten stelden zich teweer. Iedere Serviër, van zestien tot zestig jaar was in dienst. In werkelijkheid waren de soldaten veel jonger, ook meisjes en vrouwen vochten mee. De boersoldaten vochten op opanken, het platte leren schoeisel dat met veters om hun wollen kousen werd gebonden. Ze hadden het vechten met de paplepel ingegoten gekregen. 'Als kind reciteerden ze in deze epos- en gedichtenrijke wereld het vers: *Ja sam Srbini*', schreef de Britse journalist John Reed, destijds verslaggever op de Balkan: 'Ik ben een Serviër, geboren als soldaat...' Ze slingerden handgranaten en gingen de Austro-Hongaren met bijlen, hakmessen, oude Turkse zwaarden en musketten te lijf. 'Een Servisch meisje van twaalf beroemde zich er op zestien bommen op Oostenrijkse soldaten te hebben geworpen' (De Telegraaf). De verslaggever verwonderde zich dat de Serviërs 'ook op Oostenrijkse ambulances schieten. Het is een meedogenloze strijd om het bestaan...'

Door hongersnood en besmettelijke ziekten zou de toestand verder verslechteren. Dat najaar stierven er vijftienduizend Serviërs door voedselgebrek, een maand later brak in Niš de cholera uit, die nog eens duizenden mensen velde.

Twee dagen na de oorlogsproclamatie tegen Servië benadrukte de Nederlandse regering dat 'het land onzijdig blijft in het conflict tussen onze bevriende mogendheden Oostenrijk-Hongarije en Servië'. Het bericht stond in de Staatscourant en was ondertekend door de departementen van Buitenlandse Zaken, Justitie, Marine, Oorlog en Koloniën. Het kabinet bepaalde dat 'bij een eventuele mobilisatie' de militairen opgeroepen worden 'ter handhaving van de neutraliteit, niet om een oorlogsdreiging af te slaan'.

De oorlog tegen Servië had onmiddellijk een negatief effect op de beurzen. In Berlijn, Brussel, St. Petersburg en Wenen zakte de handel in. Amsterdam boekte 'flauwe waarden' met petroleum.

Op de Haagse beurs - toentertijd telde Nederland twee beurzen - ging de handel Koninklijke olie voor langere tijd plat.

Op woensdag 29 juli ontdeed het publiek zich van Servische en Oostenrijkse aandelen. Al gauw werden ook de aandelen van de andere bij het conflict betrokken staten meegezogen in de neergang.

Om rust te brengen op de financiële markten gingen alle Europese beurzen dicht. Het hielp niet, wereldwijd ontstond er een financiële crisis. De rente steeg van 4,5 naar 6 procent (rentepercentage voor banken) en van 5,5 naar 7 procent (kredieten voor particulieren). De Duitse mark zakte ten opzichte van de gulden naar vijftenvijftig cent. In de daaropvolgende jaren zou de mark verder aan waarde verliezen. De Amsterdamse fondsenbeurs ging in januari 1915 weer open.

Het vuur nadert het kruit

‘Wanneer in een Kruithuis een ontploffing plaatsvindt, is de kans op meerdere ontploffingen groot’, voorspelde de kranten. ‘Is dit een afstraffing voor de gepleegde moord, of gaat dit verder?’

De regering vreesde het laatste en schoof de 62-jarige Cornelis Sniijders als opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht naar voren. Minister Bosboom (Oorlog) was niet meteen akkoord. Daarmee suggereerde hij dat er meerdere namen voor deze belangrijke functie op zijn lijstje stonden, wat niet klopte. De enige persoon na de chef-staf die de minister op het oog had was Sniijders oudere broer, gepensioneerd luitenant-generaal b.d. W.G.F. Sniijders, die tot 1905 inspecteur van de Infanterie was geweest en bekendstond als ‘strategisch sterk’. Echter, toen hij vernam dat de verstandhouding tussen de broers slecht was, koos hij resoluut voor Cornelis Sniijders.

Aan de Instructie Opperbevelhebber was sinds 1909 geschaafd. Eerst stond in het dienstvoorschrift dat de opperbevelhebber direct verantwoording verschuldigd was aan de Kroon (koningin en regering). In 1912 veranderde dit in ‘direct verantwoordelijk aan de regering’ met dien verstande dat er aan elk besluit een koninklijke goedkeuring moest hangen. Tijdens de bespreking van het document in de Tweede Kamer op donderdagavond 30 juli 1914 werd regering veranderd in minister van Oorlog.

Sniijders, die ‘s avonds laat in de werkkamer van de minister van Oorlog, Bosboom, verscheen, zag onmiddellijk wat er was veranderd. Hij weigerde akkoord te gaan. De bewindsman had op dat late uur geen zin in een discussie: dit was het document en hiermee moest de chef-staf het doen. Sniijders liep boos terug naar Plein 5, trommelde zijn souschef Dufour op en samen schreven ze die nacht een bezwaarschrift met als kern: ik, de opperbevelhebber, wens geen speelbal te zijn van het departement van Oorlog.

‘Voor eene krachtige steeds op het doel gerichte leiding der oorlogvoering is eenhoofdig beleid en gezag onmisbaar, en ieder ontwikkeld militair kent uit de krijgsgeschiedenis de noodlottige

gevolgen, die steeds zijn voortgevloeid uit het ingrijpen van andere machten in het beleid van den leider der oorlogsvoering.'

Hij gaf aan als opperbevelhebber niet alleen te maken te krijgen met de minister van Oorlog, maar ook met de ministers van Buitenlandse Zaken en van Koloniën, waardoor de procedures alleen maar langer zouden worden c.q. vertraging zouden oplopen. Snijders deed een klemmend beroep op korte lijnen, hij wilde dat de minister van Oorlog de oorspronkelijke Instructie Opperbevelhebber handhaafde, zo niet, dan nam hij ontslag. Dat schreef hij niet zo, maar verpakte het in een kordate tekst: 'Indien aan dit verzoek geen gevolg mocht kunnen worden gegeven - ondergetekende niet voor eene benoeming tot opperbevelhebber van Land - en Zeemacht in aanmerking te brengen.'

Zijn bezwaarschrift - waarin argwaan tegen de democratie doorklinkt - kwam op vrijdag 31 juli in de ministerraad. De ministers hadden weinig keus: ze konden Snijders broer onmogelijk met het ambt belasten, deden ze dat wel dan zouden ze Snijders actuele ervaring missen en dat wilde geen enkel kamerlid noch het departement. Daarom gingen ze akkoord met de eis van de generaal en veranderde 'minister van Oorlog' in 'regering'. Vreemd genoeg beslisten ze tevens dat het parlement *niets* over deze cruciale verandering mocht weten. Later zou dat tot veel misverstanden leiden tussen de Tweede Kamer en de minister over Snijders functioneren.

Het bericht van Snijders benoeming tot opperbevelhebber van de Land- en Zeemacht verscheen in een 'Buitengewone Staatscourant'. Hij kreeg de simpele titel 'de generaal', iedereen zou hem in het vervolg zo aanspreken. Wilhelmina feliciteerde hem in een persoonlijk telegram:

'Het doet mij een groot genoegen dat ik uwe Excellentie heden bevorderd heb tot generaal als erkenning der groote diensten, die
U aan het vaderland bewijst,
Wilhelmina.'

Tegelijk benoemde de koningin haar echtgenoot, prins Hendrik,

tot luitenant-generaal *à la suite* van de landmacht. Het land kon - en kan - nu eenmaal niet zonder koninklijke militair van Oranje. Wilhelmina en Snijders - de sterke man - bouwden een meer dan uitstekende relatie op. Zij schreef: 'Als de opperbevelhebber persoonlijk met H.M. wenscht te spreken, ze hem op elke tijdstip van dag of nacht, na mondelinge of telefonische aanvraag, zal ontvangen.'

Op vrijdag 31 juli ging, onder auspiciën van de opperbevelhebber, het laatste telegram ter voorbereiding van de mobilisatie de deur uit: telegram C, een bevel aan de grens- en kustbewakingsdetachementen om zich bij hun onderdeel te voegen. Om geallieerde landingen in de havens en de Westerschelde te voorkomen, regelde het telegram zo nodig de vernieling van deze havens en de versperring van de monding van de Schelde.

De oorlogsstemming zat er nu goed in. Door het hele land reden extra treinen vol soldaten die van de kazernes naar de forten, versterkte linies en de landgrenzen gingen. Militaire treinen kregen voorrang op passagierstreinen, het goederenvervoer lag stil. Ondertussen namen de geruchten over een complete mobilisatie toe. Dan zou het leger alle mannen in de leeftijd van achttien tot dertig jaar oproepen. In België gebeurde het al. 'Ook Rusland mobiliseert', meldden de kranten. Een Nederlander zag een militaire kolonne in Sint Petersburg - toen de oorlog begon werd het Petrograd, want Petersburg klonk Duits - aan zijn hotel voorbijtrekken:

'Vanuit ons hotel zagen we de soldaten zwijgend voorbij trekken; ze liepen uit de pas en hun geschuifel werd slechts nu en dan verbroken door het ratelen van een keukenwagen of een wagen van het Rode Kruis. Officieren te paard of in rijtuigen er tussen. Nu en dan een zwak hoeraatje van het publiek. In ons hotel was een feest, muziek en gezang - een jubilerende tenniscup. En buiten de stille optocht. Wat een contrast!'

Toen in Duitsland en Frankrijk de mobilisatievoorbereidingen definitief waren, laaide de spanningen verder op. 'Er ontstaat een voorgevoel van naderend onheil', schrijft luitenant-kolonel Van den Berg, Snijders biograaf. In Nederland lag een totale mobilisa-

tie nu meer dan ooit voor de hand. Oorlogsminister Bosboom zag daar vooralsnog geen heil in, hij wilde prioriteit geven aan de bewaking van de Nederlands-Duitse grens, iets wat Snijders direct als onhaalbaar van de hand wees. Volgens hem was het in strijd met het neutraliteitsprincipe. Snijders: 'Onze verdediging moet zich richten tegen Engeland, Duitsland én België.'

Zo veranderde Nederland eind juli 1914 in een 'speldenkussen', met heel veel spelden aan de zijanten. Toch was het betrekkelijk rustig. Soldaten liepen eenzame wachtrondes bij de forten, op de dijken en over de (spoor)bruggen. Aan de kust en bij de landgrenzen legden sappeurs loopgraven aan. Maar onder die ogenschijnlijke rust klopte de spanning. Het vuur naderde het kruit. Op vrijdag 31 juli, om half twee 's middags tekende koningin Wilhelmina het mobilisatiebesluit. Die simpele penmenstreek kostte de schatkist het voor die tijd fenomenale bedrag van twaalf miljoen gulden. Na de ondertekening ging het mobilisatiebevel direct het land in...

3

1 augustus 1914 mobilisatie

Er viel veel te doen, meer op dan voor het land

‘Als op een duizendvoudig, doch onhoorbaar commando kwam de mobilisatie over geheel Nederland in gang’, schrijft Van den Berg. Zelden werd een Haagse proclamatie zo snel en stipt uitgevoerd als deze en dat in een tijd zonder radio, tv en internet. Ging het werkelijk ‘onhoorbaar’? Welnee. Zoals gewoonlijk bij belangrijke gebeurtenissen luidden kosteren de kerkklokken en verkochten de krantenjongens schreeuwend extra edities met daarin de mobilisatieoproep.

Het stond gedrukt – ’t was werkelijkheid,
Het leger moest mobiliseeren
Om aan de grens d’neutraliteit
Van Nederland te protégieren.
(De Mobilisatie, tekstdichter Tony Schmitz)

Postbodes bezorgden de oproep bij dienstplichtigen en soldaten met groot en klein verlof. In alle steden, dorpen en gehuchten gleed het bevel door de brievenbus. Dat gebeurde in grachtenhuizen, boerderijen en huisjes van dagloners, evengoed als in woninkjes langs Groningse turfvaarten en boetjes op de schrale hei. Alle dienstplichtigen kregen bevel op te draven ter verdediging van het vaderland. ‘’s Nachts zullen er zelfs in de uiterste hoeken des lands niet velen geweest zijn’, pent de generaal in zijn memoires, ‘tot wie het bevel voor opkomst niet was doorgedrongen.’

‘Toen de opperbevelhebber in de nacht van 31 juli op 1 augustus van het hoofdbureau der generale staf naar zijn woning terugkeerde’, merkt zijn biograaf op, ‘hoorde hij in de nachtelijke stilte, in de verte, het eerste geluid van het mobilisatieraderwerk: het rollen der treinen tot gereed stelling van het spoorwegmaterieel op de inladingsstations voor het mobilisatievervoer in de volgende morgen.’ Het leger kon zijn soldaten vervoeren waarheen het wilde, het gewone reizigersverkeer lag stil.

Die prachtige zaterdag 1 augustus 1914, de thermometer wees 23 graden, hing aan alle openbare gebouwen het mobilisatiebevel: ‘Om 10 uur ’s avonds moet men behoorlijk uitgerust en gewapend op de aangewezen plaats van opkomst aanwezig zijn.’

‘De opperbevelhebber bezocht de stations te ’s-Gravenhage en kreeg de indruk van kalmte en orde. Er openbaarde zich een algemeen plichtsbef, een rustige onderwerping aan het wettelijk gebod en kennelijke beslotenheid om het onvermijdelijke met berusting en goede moed te ondergaan. Dronkenmanschap werd nergens bespeurd.’

Van den Berg verzuimt te melden dat de Generale Staf ‘een algemeen gebod tot sluiting van gelegenheden met vergunning tot drankverkoop had uitgevaardigd’ (De Telegraaf). Dronkschap, herinnerde de staf zich, was een groot probleem geweest tijdens de mobilisatie van 1870 (openbare dronkschap werd een jaar later bij wet verboden).

Op de grote stations en de stations van de provinciesteden rolden vrijwel onophoudelijk de treinen binnen. Op de perrons was het een gedrang van jewelste om de honderdduizenden militairen, en niet te vergeten de tienduizenden paarden die het leger grotendeels geconfisqueerd had bij boeren en paardenhandelaren, in de treinen te krijgen.

Het veldleger trok ten strijde met vier divisies: negentigduizend manschappen, vooral jonge dienstplichtigen. De oudere lichten werden ingezet bij de forten en de kustbewaking. De daar gelegerde bezettingstroepen telden zeventigduizend manschappen. Daarbij kwamen de grenstroepen: tienduizend manschappen en de depottroepen: twintigduizend manschappen. Ze werden verdeeld over het westen, het zuiden, het oosten en het midden van het land, waar het reserveleger bivakkeerde. Hele detachementen zwaaiden af naar het noorden om daar de kust te gaan bewaken. Alles samen omvatte het leger meer dan een miljoen manschappen.

In tegenstelling tot het buitenland ontbrak het bij de mobilisatie aan een uitgelaten stemming. Hier geen bloemen die uit geweerlopen staken, een beeld dat een paar dagen later bij de Duitse mobilisatie heel gewoon was. In de grote Duitse steden zongen hordes meiden de soldaten uit. Ach, zo dachten velen daar, maar ook hier, *der Krieg* zou enkele weken, hooguit enkele maanden duren, dan zouden de jongens met roem beladen huiswaarts ke-

ren. Oorlog? Ach, een kortstondig fenomeen, vergelijkbaar met het ontstoppen van het riool, daarna zou de boel weer lekker doorlopen.

Hier zag je vooral bezorgde ouders die er bij de officieren op aandrongen zoonlief toch zo snel mogelijk huiswaarts te sturen, want er was veel werk te doen. Ja, hier was het meer op dan voor het land... Juist daardoor had de hele op draverij iets sjofels, iets hulpeloos... Een schrill contrast met de oorlogvoerende landen, waar ze de soldaten als helden uitzwaaiden, voor een korte oorlog, dat wel.

Na vier dagen, want zo lang duurde de mobilisatie, waren alle soldaten op hun eindbestemming waar ze de komende vier jaar - vaak letterlijk - zouden 'liggen', op het laatst werkelijk tegen heug en meug. Ze werden 'zandhazen' die voor een schijntje hun plicht deden. Het loon was zo karig dat velen niet eens het ziekenfonds konden betalen - in die tijd kende het leger geen gratis gezondheidszorg. Enkele maanden na de mobilisatie ontstond er zelfs een noodziekenfonds dat armlastige soldaten financieel ondersteunde.

Operetteleger in wol

‘Mannen, we bewaken de neutraliteit voor koningin, volk en vaderland!’ Vaak hoorden de militairen taal van dit kaliber: ze wisten dat de legertop ernstige bedenkingen koesterde over de toestand van het landleger en de vloot, maar hoe ernstig, daarvan hadden ze geen benul.

‘We zijn te weinig voorbereid’, verzuchtte Snijders in een geheime notitie. En hoe... ‘Het moreel van de troepen is laag en het kader incapabel’, schreef de opper. Met zo’n houding de oorlog ingaan is niet direct wat je van de opperste legerleider verwacht. Maar het was waar: we schoten lichtkogels af met mortieren van weleer. Gasmaskers? Nauwelijks voorhanden en het aantal kanonnen was minimaal, er zaten zelfs exemplaren bij uit 1870.

En hoe zat het met het nieuwste wapen: de mitrailleur? In een middag te tellen, berichtte Snijders. Het ontbrak ook aan voldoende geweren. En helmen? Niks, maar dat bomde niet, want de ‘bondgenoten’, liever gezegd ‘onze vrienden’, kende ze ook niet – de Pickelhaube van het Duitse leger was niet meer dan een versierd hoofddeksel, een schietschijf bovendien, vandaar dat ze die glanzende Pickel er snel afhaalden. Pas in 1916 kocht het Nederlandse leger een partij Franse Casque Adrian helmen, maar veel te weinig.

Hoe ging Jan Soldaat gekleed? Sinds 1912 droegen soldaten als hoofddeksel een kepie, maar ook de blauwe shako, de hoge militaire pet was nog volop zichtbaar. De kepie was van grijsgroen laken met een geel/oranje kokarde die met een bronzen knoop aan het hoofddeksel was bevestigd. De ‘Jannen’ gingen naar het ‘slagveld’ in een (’s zomers veel te warme) veldjas van grijsgroene wollen stof, gemaakt in het Centraal Magazijn van Militaire Kleding en Uitrusting in Amsterdam, waar ook het leer en de lederen legerschoenen vandaan kwamen. Op de legerjas blonken zeven koperen knopen met een ingegraveerde Nederlandse leeuw. De meerderen droegen op de mouwen chevrons van gouddraad. De broek bestond uit een dikke, grove wollen stof. Voor officieren en adjudanten was er een broek met aan beide zijden een blauwe bies, de enige kleur op het verder grauwe uniform, een ontwerp van Hoyinck van Papendrecht, kunstschilder

van militaire taferelen.

Over de borst hingen twee zwart leren patroontassen met daarin munitie voor de M 95, een van oorsprong Oostenrijks geweer dat sinds 1904 - grotendeels met Oostenrijkse onderdelen - werd gemaakt in de Artillerie Inrichtingen in Hembrug bij het huidige Zaanstad. Het was een grendelgeweer met een magazijn voor vijf patronen van elk zesenhalf millimeter. De 'spuit 95', zoals het wapen in het dagelijks gebruik heette, deed dienst tot de meidagen van 1940.

Het roemruchte leger uit de zeventiende eeuw - de tijd dat we steden bedwongen en het leger grotendeels uit huurlingen bestond, was verworpen tot het Heer van een handelsstaat, een land dat louter vertrouwde op geld, op banken, op inkomsten uit de koloniën, accijnzen en voortdurend stijgende winsten op aandelen, maar het was allang niet meer vertrouwd met de corebusiness: vechten.

Het was niet zo verwonderlijk dat velen spottend spraken 'over dat operetteleger'. Het leger zelf deed niets om dit negatieve beeld te veranderen. Zelfs de legerleiding nam gretig deel aan allerlei 'aardige zaakjes', zoals reclame - deed de Britse marine ook, alleen bleef daar de strenge discipline overeind -, onder meer voor Kwatta chocoladerepen. De Bredase chocoladefabrikant bedacht de foeilelijke 'slagzin': 'Kwatta's, manoeuvre Chocolaad. Het krachtvoedsel van het Nederlandse Leger'. Dat kon beter. De soldaten bedachten in de kantines, waar ze letterlijk Kwatta's vreten, zelf de 'kraker': 'Alle ogen zijn gericht op Kwatta's.' Door deze beroemde slogan steeg de verkoop van Kwatta-repen, zelfs tot ver na WO II. Gedurende de hele Eerste Wereldoorlog stond erin de kranten een advertentie van het chocolademark: een korrelige foto van Jan Soldaat die een reuzenreep in de hand houdt. Kwatta en de soldaten speelden in 1915 zelfs de hoofdrol in een operette over de mobilisatie.

De weinig krijgslustige houding van het leger werd al snel het mikpunt van spot.

'Ik heb geen hersens in m'n kop
Halli! Hallo!

Maar wel een platte pet er op!
Halli! Hallo!
(Uit: 'Frank van Wezels roemruchte jaren').

In A.M. de Jongs boek 'Frank van Wezels' roemruchte jaren', een hilarische roman uit 1928, spoot De Jong, bij monde van de onderwijzer Frank van Wezel, scherpe kritiek op de militaire leiding in WO I. In Van Wezels ogen bestond de hele armee uit een stelletje heikneuters. De officersopleiding noemde hij 'geschikt voor al degenen met net meer dan lagere school'.

Met zijn roman joeg hij de legerleiding behoorlijk op stang. Tot in de jaren zestig van de vorige eeuw (!) was het boek verboden kost voor militairen.

Tijdens WO1 leverde De Jong, onder het pseudoniem Frank van Waes, kritiek op de militaire dienst. Dat deed hij in *Notities van een landstormman*, gepubliceerd in de socialistische krant Het Volk. Daarvoor kreeg hij een disciplinaire straf.

Jong maar strijdvaardig

Gedetineerden behoorden tot de weinigen die juichten bij de afkondiging van de mobilisatie, en dan alleen zij die voor een klein vergrijp achter de tralies zaten. Hun cel ging open, ze waren ‘vrij’ maar moesten zich direct melden voor een nieuw ‘gevang’: de militaire dienst. Ex-gedetineerden kregen uiteraard niet de beste baantjes, ze gingen aan de slag als sjouwer of aard-appelschiller.

Soldaten met koppie konden ook zo aan de slag. De (her)examens op de KMA bestonden niet meer, elke student werd bevorderd tot cadet en ging het veld in.

Voor buitendienst gestelde oudere soldaten was het onverteerbaar dat hun lichting niet werd opgeroepen. Velen van hen trokken daarom op 1 augustus 1914 's Konings rok aan en begaven zich naar de dichtstbijzijnde kazerne om zich te melden voor de plicht. Het merendeel kon direct rechtsomkeert maken.

Dat gold niet voor jongens onder de dienstplichtige leeftijd. Een paar honderd middelbare scholieren meldde zich op 1 augustus bij de Generale Staf in Den Haag. De knapen kregen onmiddellijk een tijdelijk contract en werden ondergebracht in een vrijwilligerskorps. De oudjes, die de oorlogsdreiging van 1870 nog hadden meegemaakt, schudden meewarig het hoofd over zoveel gretigheid om ten strijde te trekken. Zij kenden de gevaren, al was het vaak alleen uit verhalen.

Wachtsoldaten in Haarlem geloven hun oren en ogen niet als zich op dinsdagavond 4 augustus laat, een vermoeide wandelaar bij de kazerne meldt. Hij vertelt enkele jaren geleden gedeserteerd te zijn uit het tiende Regiment Infanterie. Vervolgens vluchtte hij naar Zwitserland. Daar trouwde hij en kreeg met zijn vrouw vier kinderen. Toen hij van de mobilisatie in Nederland hoorde bracht hij zijn kroost onder bij zijn schoonmoeder - zijn vrouw was kortelings overleden - en liep vrijwel aan een stuk door naar Nederland om, zoals hij zei: ‘Mijn plicht jegens het vaderland te vervullen.’ Volgens de wachtcommandant was de man ‘totaal uitgeput en uitgehongerd’. Hij werd resoluut opgenomen in het regiment, want evenals in Duitsland en Oostenrijk gold ook hier: ‘Amnestie voor iedere gedeserteerde soldaat die zich meldt.’

Natuurlijk ontquam een grootschalige operatie als de mobilisatie niet aan ongelukken en misdragingen. In Rijswijk maakte een soldaat de fout om bij een oefening in plaats van losse flodders scherpe patronen in zijn M95 te stoppen. Tijdens een nachtelijke training schoot hij een landweerman dood.

Er waren ook soldaten die alleen al bij de gedachte aan oorlog gek werden. Op de Hoefkade in Den Haag was een militair door de hele situatie op van de zenuwen. Toen zijn vriendin hem wilde kalmeren volgde een heftige woordenwisseling, het ene woord haalde het andere uit tot het meisje kwaad schreeuwde dat ‘de verhouding uit is!’ Daarop trok de soldaat zijn pistool, schoot haar dood en joeg zichzelf een kogel door het hoofd, waaraan hij niet overleed.

Het ‘vals noodbericht’, de aller wrangste ‘grap’, hoorde tot de top tien van de misdragingen. Die ging vaak zo: manlief vertrok naar een kazerne, ongeveer een week later ontving zijn vrouw een brief van een onbekende die zich voordeed als ‘goede vriend van haar man’. Hij deelde mee dat haar echtgenoot tijdens een oefening ernstig gewond geraakt was en op sterven lag. Nee, lang zou het niet meer duren. Paniek! De vrouw, die als zovelen, niet over telefoon beschikte, maakte dat ze naar de (altijd) ver afgelegen kazerne kwam om daar te horen dat manlief kiplekker was.

Onze mannetjes gaan voor

Nederland zag groengrijs van de soldaten. Onze jongens, onze mannetjes, onze verdedigers hadden in het begin van de mobilisatie een heleboel voor op de ‘gewone’ burgers. Soldaten op weg naar hun detachementen konden ’s avonds gratis overnachten, eten en drinken bij particulieren, die deze hulp veelal als vaderlandse plicht beschouwden. In cafés en hotels betaalden ze speciale – lage – prijzen of helemaal niets. Ze konden voor niks naar de bioscoop en goedkoop naar de schouwburg, waar ze voor een mats prijs naar een revue keken. In winkels werden ze met de grootste voorkomendheid bediend. Ook de trein kostte soldaten niks, en ze verstuurden gratis brieven en ansichtkaarten. Volgens een legerorder moest op de envelop behalve het adres, het woord “militair” staan en de handtekening van de afzender.

In het begin van de mobilisatie maakten soldaten de grootste lol, maar na een tijdje sloeg de verveling toe. Vooral op het platteland, waar de bossen, velden en weilanden zich elke dag ver en eender uitstrekten. Om de saaiheid te verdrijven maakten de Janen het soms te bont. In Raalte sprongen een paar dronken officieren in een droschke (tweepersoonskoetsje) en joegen paard en koets de lobby van een hotel binnen. Het paard schoot door naar het achterliggende restaurant, waar het span een groep bruiloftsgasten de stuipen op het lijf joeg en een behoorlijke schade aanrichtte.

Te velde was al gauw niet meer te doen dan wachtlopen en slapen. In de kantines dronken de manschappen liters koffie, aten Javaantjes (koekjes), zoute duimpjes, Kwatta’s en voor de steviger maagvulling: rats, kuch (ouwe stampot en oud brood) en bonen. Maar toen bezong niemand dat maal, dat deed Lou Bandy pas in 1939: ‘Rats, kuch en bonen is het soldatendiner, rats, kuch en bonen, doe daar je maaltje maar mee...’ De maaltijden zouden overigens vrij snel verbeteren. De militairen aten lange tijd zelfs beter dan de burgers, want een slecht gevoed leger daar komt ellende van, wist de leiding.

Veel soldaten ‘schreeuwden’ om verpozing, die kwam erin het najaar van 1914. Een inderhaast opgericht hulpcomité riep de

bevolking op om het veldleger lectuur te sturen om 'hun verveling te besparen!' Wilhelmina was de eerste die een uitgebreide verzameling boeken aan de manschappen te velde zond. Een voorbeeld dat door duizenden Nederlanders werd gevolgd. In oktober 1914 kwamen er bij de verschillende legeronderdelen bijna vijfhonderd kisten vol met lectuur binnen en achtduizend pakken met snoep en spelletjes.

De Volksbond bedacht 'een prachtidee' om de saaiheid te bestrijden, ze organiseerde 'huisvljtwedstrijden voor militairen'. Jan Soldaat vond die bezigheidstherapie maar niks, de Jannen kozen liever voor het bewerken van afgedankte koperen granaathulzen tot allerlei sier- en gebruiksvoorwerpen, waardoor in de loop van de tijd ook in Nederland zoiets als '*trench-art*' ontstond.

Sterke drank voor soldaten - feesten uitgezonderd - was taboe. Sigaretten en sigaren waren dat zeker niet. Roken werd van harte aanbevolen en niet alleen door de legerleiding, ook door de artsen. Zelfs kinderen rookten er in die tijd gretig op los, al werkte de regering aan een voorstel om sigarenwinkeliers te verbieden rokertjes aan kinderen onder de veertien jaar te verkopen.

Roken moet, kregen de soldaten van alle kanten te horen. 'Roken verdrijft de verveling, het houdt je gezond.' Er kwam een commissie die onder burgers geld inzamelde voor de aankoop van rookwaren voor Jan soldaat: 'Wie slechts een kwartje offert verschaft daardoor aan een soldaat gedurende enige dagen vrij roken', luidde het advies. Succes verzekerd: in oktober 1914 werden er honderdveertigduizend sigaren, vijfendertigduizend sigaretten en vijftwintigduizend kilo tabak bij de verschillende detachementen bezorgd.

Het inschakelen van de bevolking om het leven van Jan Soldaat te veraangename gebeurde vaker. In november 1914 deed het Hoofddcomité van Nederlandsche Vrouwen een oproep om bivakmutsen voor de soldaten te breien. Onder leiding van baronesse Van Voorst tot Voorst gingen in heel het land tienduizenden vrouwen aan de slag. Nog voor de winter had het leger meer wintermutsen dan het ooit zou kunnen gebruiken.

Overal marcheren de legers

Terug naar augustus 1914: in vrijwel heel Europa marcheren de legers. Frankrijk mobiliseert, evenals Nederland, ook op zaterdag 1 augustus. In hun rood-blauwe uniformen stappen de soldaten met veel elan de oorlog in. De overwinning op ervrijand Duitsland? Zo gebeurd, dachten ze.

In de loop van die dag komt prins Hendrik uit Denemarken terug naar Nederland. Diezelfde dag verlaat de Franse president Poincaré Denemarken, een tussenstation na zijn staatsbezoek aan Rusland. Midden op zee passeert zijn schip de Duitse torpedoboot Magdeburg, die de president van de republiek met 21 saluutschoten begroet.

In Berlijn trekt Duitsland die dag 'het zwaard voor een rechtvaardige zaak uit de schede', zo proclameert rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg. De 'rechtvaardige zaak' is gebiedsuitbreiding en de overwinning op Frankrijk. De Duitse pers put zich uit te verklaren dat: 'De aanstaande strijd alleen om de vrede te doen is. De keizer was en is aan de vrede gewijd.' De keizer aarzelt. Hij zegt de oorlog 'nooit te hebben gewild'. Maar zijn lot ligt in de handen van het leger dat met de kenmerkende Deutsche gründlichkeit opereert.

Rusland zegt niet onzijdig te zullen blijven als Duitsland Frankrijk aanvalt. 's Avonds om half acht legt de Duitse ambassadeur in Sint-Petersburg, Friedrich von Pourtalès, in tranen de oorlogsverklaring voor aan zijn Russische ambtsgeenoot Sergej Sazonov. Die deelt hem mee dat Rusland zich achter Frankrijk schaart. Daarmee was de 'Grote Oorlog' een feit. Bij het vernemen van het nieuws stort Rosa Luxemburg zich in de armen van haar geliefde Konstantin Zetkin, de zoon van de wereldwijd vermaarde feministe Clara Zetkin. Hij stond al in zijn uniform klaar voor de reis naar het front, waar hij weldra zou sneuvelen.

De SPD stemde, als enige politieke partij in Duitsland, tegen de oorlog. De partij toonde zich later, volgens Luxemburg en Liebknecht, te zwak om de klassenstrijd voort te zetten. In 1916 richtte het tweetal de communistische Spartakusbond op, die in 1918 werd omgevormd tot de Communistische Partij van Duits-

land (KPD).

‘Partijen zijn er niet meer, alleen Duitsers!’

Maandag 3 augustus 1914.

Berlijn is in oorlogsstemming. Bij de Brandenburgerpoort wapperen de vlaggen van het keizerrijk en de legeronderdelen, soldaten marcheren in eindeloze troepen langs. ‘In het hele land stromen soldaten samen als in een roes van vrolijkheid’ (De Telegraaf). ‘De mobilisatie is een hulde aan de oorlog’, bericht de Berliner Zeitung am Mittag.

Het centrum van Berlijn is een mierennest, iedereen juicht de kolonnes geestdriftig toe. De correspondent van De Telegraaf meldt: ‘Duizenden trekken onder het zingen van vaderlandse liederen van de Branderburgerpoort naar het Berlijnse slot, vandaar naar het Bismarckstandbeeld en naar de Oostenrijkse ambassade. Over Onder de Linden golft oorverdovend *Die Wacht am Rhein* en *Deutschland, Deutschland über alles*. Extra bulletins worden uit de handen van de verkopers gerukt.’

Zo gaat het in alle Duitse steden. Met vijf miljoen soldaten - gaandeweg zouden het er dertien miljoen worden - ziet de bevolking de toekomst zonnig tegemoet.

‘Heil dir im Siegerkranz!’

De keizer: ‘Partijen zijn er niet meer, alleen Duitsers! Ik hoop en wens, dat het goede Duitse zwaard zegevierend uit de strijd zal komen.’ Kort daarvoor had hij nog geprobeerd zijn generaals over te halen de mobilisatie te stoppen. Onmogelijk, de treinen stonden klaar, het raderwerk draaide met Duitse gründlichkeit... stipt op tijd.

Daags erna viel het keizerlijk leger België binnen. Engeland noemde de inval ‘een weergaloze aanslag op Belgische bodem’ en trok, zoals beloofd, ten oorlog. De Duitsers verbaasden zich dat het Belgische ‘Pralinen Heer’, zoals ze het noemden, verzet bood en sloeg er hard op. Frankrijk was hun doel, eerst Frankrijk verslaan en dan Rusland. Tannenberg in het oosten werd een overwinning, de Marne een desillusie. Het Duitse leger aan de Marne,

750.000 man, stond begin september 1914 op nog geen zeventig kilometer van Parijs tegenover een goed uitgerust Frans leger, waarvan drieduizend soldaten in zeshonderd taxi's van het centrum van de Lichtstad naar het front langs de rivier waren gebracht. De Duitsers waren te snel voorgedrongen, hun bevoorrading vertoonde kuren. Om een vroege nederlaag te voorkomen dropen ze af en begonnen zich in te graven...

Veel deskundigen dachten dat de oorlog zich vooral zou concentreren op Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk-Hongarije en Servië. Groot-Brittannië beschouwden ze als een buitenstaander in het conflict. Maar toen op dinsdag 4 augustus de gepantserde dreadnoughts (ook 'Goliathschepen' genoemd) de Britse havens verlieten, was het wel duidelijk dat Engeland zich niet buiten de strijd zou houden.

Voor Nederland was de Britse oorlogsverklaring aanleiding om op woensdag 5 augustus de Westerschelde voor alle oorlogsschepen te sluiten. Alleen de koopvaardij mocht er nog door.

‘De teerling is geworpen’

Begin augustus doven in Nederland de lichten van de vuurtorens en vuurschepen, alleen bij IJmuiden, Hoek van Holland en Scheveningen blijven ze aan. De oorlog ter land, ter zee, en voor het eerst ook in de lucht, is begonnen.

‘De teerling is geworpen’, kopt de *Kölner Zeitung*. ‘De stroom vrijwilligers voor het Duitse leger neemt reusachtige afmetingen aan’ (*Berliner Zeitung am Mittag*). Meer dan een miljoen vrijwilligers marcheren. Op de Odeonsplatz in München schreeuwt een 25-jarige Oostenrijkse sloeber zijn blijdschap uit. Later schreef hij in zijn boek *Mein Kampf* dat hij ‘God op zijn knieën dankte te leven in deze prachtige tijd’. Hij sloot zich aan bij een Beiers regiment en vertrok naar het front in Ieper, waar hij als *Meldegänger* diende. Hitler ging vrijwillig, zo waren er wel meer. Alleen al in Berlijn meldden zich die dagen 32.000 vrijwilligers en dat was slechts het begin.

De bevolking offerde gouden en zilveren sieraden om de oorlogsuitgaven te kunnen dekken. Kinderen gaven hun spaargeld. In de staalfabrieken van Krupp in Essen, de locomotievenfabriek Borsig in Berlijn, maar in veel meer fabrieken die oorlogsmateriaal en -materieel leverde voor de centralen, collecteerden arbeiders voor een verdere uitbreiding van de wapenindustrie.

De belangrijkste vraag in Nederland was: zijn onze grenzen in gevaar? Soldaten stonden paraat in de grensstellingen bij de IJssel, het inundatiekanaal in Tiel, de fortificaties van de stelling rond Amsterdam, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, op de spoorbruggen in Deventer, Maastricht en Nijmegen (de autoverkeersbrug over de Waal bestond nog niet), op de linies bij Dordrecht, in Scheveningen en in tal van andere plaatsen. Het was een blijk van standvastigheid, niet meer, want een aanval van het Duitse leger zouden ze nooit kunnen weerstaan, wist de legerleiding.

Wegwezen!

Nu de legers overal marcheren slaat niet alleen bij landgenoten, maar ook bij hier vakantievierende buitenlanders de angst toe. Ze willen hun hotel of pension uit, naar huis! Maar treinen rijden er niet meer, daarom gaan de meesten gaan lopend naar de eerstvolgende ontsnappingsmogelijkheid: de boot of een garage om een auto of koets te huren. Wegwezen! Het is een warboel. 'Coaches, rented cars, a lot of people along the way', noteert een Britse toerist op een ansichtkaart aan zijn familie in Manchester.

Op de kades in Hoek van Holland en Vlissingen is het loei druk, duizenden Britse en Amerikaanse toeristen proberen een plaats op de boot naar Engeland te bemachtigen. Bij het inchecken komt het tot geduw en getrek, iedereen wil als eerste aan boord. De douaniers trekken zich daar niks van aan. Strak gesteven ambtenaren controleren zorgvuldig elk paspoort.

Plotseling een gil: 'I lost my hat, help me to find it!'

Haar man luistert niet. Hij trekt haar mee met in de andere hand een zware koffer.

'Hurry up, the boat is leaving!'

Zijn vrouw wil terug voor haar nieuwe hoed, die verloren onder een bank ligt.

De fluit krijgt. Eenmaal op dek haalt de man opgelucht adem. Zij blijft krampachtig voor de reling staan, ook als de vertrekhal al niet meer is dan een vaag stipje.

Ook richting Duitsland en de Belgische grens zwelt de stroom vluchtelingen aan. Vierhonderd Oostenrijkse mijnwerkers proberen Heerlen te verlaten. Na urenlang wachten gaan ze, samen met een groep Duitse dienstplichtigen, per trein de grens over. Op het station heerst een euforische stemming. Uitbundig zingen ze nationale liederen: oorlog, het mooiste wat er is...

Duitsland trekt op maandag 3 augustus alle buitenlandse paspoorten in. Daardoor kunnen reizigers niet meer op de normale manier terug naar Holland, België of welk land dan ook. Wie met eigen vervoer is raakt dat kwijt, want Duitse soldaten vorderen van

alle buitenlanders zonder pardon auto's en (motor)fietsen.

De Gelderse stoomtram van Gendringen naar Isselburg wordt door de Duitse politie in beslag genomen. Van de een op de andere minuut bestaat de lijn niet meer.

In Duitsland woonachtige Nederlanders verklaren geen problemen te ondervinden. Menigeen is zelfs vol lof over de vriendelijkheid die ze alom van de Duitsers ontvangen. Een Nederlander in Keulen stuurt een telegram aan zijn familie in Arnhem: 'Zo erg is het hier allemaal niet.'

Daar denken de reizigers op het Duitse spoor naar Nederland heel anders over. Het is een chaos daar. De treinen rijden vrijwel alleen nog voor het militair verkeer. Het kleine aantal passagiers-treinen richting Nederland komt niet verder dan Oberhausen, waar ze stoom afblazen.

Duizenden Nederlandse werknemers uit het Ruhrgebied, maar ook veel vakantiegangers die met moeite kuuroorden als Ems, Homburg en Wiesbaden verlaten, zitten muurvast.

Nederlandse reizigers staan dicht op elkaar gepakt in een trein uit Zwitserland. Passagiers die over een zitplaats beschikken zijn niet beter af, want aan de locomotief 'hangen' derde klas wagons met alleen houtenbanken. Zestig uur lang zitten ze tegen wil en dank op het hout of staan in de benauwde gangpaden. In Oberhausen is er geen pardon: iedereen moet er uit. Daar staan ze met hun bagage en vragen aan langskomend spoorwegpersoneel vertwijfeld: 'Hoe nu verder?' Het antwoord is steevast: 'Dat ziet u zelf maar.'

Ook vanuit België is het onmogelijk per trein de grens met Nederland te passeren. Op het grensstation in Essen moet iedereen er uit.

'Daar staan ze, tientallen reizigers, ze weten eerst niet wat te doen', schrijft het magazine *Gastvrij Nederland*. 'Al wat wagen is, wat maar raderen en levende trekkracht heeft, is bruikbaar. Zo passeren ze de Nederlandse grens. Ruim een uur hotst men op de karrenplanken en tussen de houten wanden, waarvan er zijn die juist niet aangenaam ruiken, naar het vaderland toe.'

Zo waren er wel meer tegenvallers. In Dinxperloo, dat als een van

de weinige dorpen in Nederland was aangesloten op een elektriciteitscentrale, die van het Duitse Wesel, doofde begin augustus de verlichting (half september van dat jaar gingen de lampen weer aan). De bevolking haalde direct de petroleum-, carbidlampen en kaarsen te voorschijn. Bij schamel licht lazen ze in De Graafschapbode dat er door Nederland nog een paar Duitse mailtreinen rijden, ze gaan van Vlissingen via Boxtel en Wesel naar Berlijn en Hamburg en zitten propvol, volgens de berichten gaat het om zeshonderd reizigers per trein.

Die treinen reden tenminste nog. Door de enorme troepenverplaatsingen stonden de passagierstreinen merendeels stil. Ook het telefoon- en telegraafverkeer liep vast. Krantenredacties hielden weliswaar de telefoonlijnen open, maar die lagen er al snel uit doordat ze werden platgebeld door mensen die wilden weten wat er nou precies aan hand was - radio bestond nog niet -, de bevolking dorstte naar nieuws maar de redacteuren wisten vaak ook niks. Al het nieuws kwam met geweldige vertraging binnen. Het bericht over de moord op Jean Jaurès, de socialistische voorman van de Franse vredesbeweging, die op vrijdagavond 31 juli in een café in Parijs werd doodgeschoten, arriveerde pas op zaterdagochtend om kwart over elf op de redacties in het noorden en oosten van het land, terwijl het al rond zeven uur die ochtend vanuit Amsterdam was doorgestuurd.

‘Is mijn spaargeld wel veilig?’

In het mobilisatieweekend komen er bij de banken in Nederland honderden telefoontjes binnen. ‘Hoe zit het met onze spaartegoeden?’, willen klanten weten. ‘Is mijn spaargeld nog wel veilig?’ De burgemeester van Amsterdam, Antonie Röell, verklaart dat er ‘geen reden is tot angst: ‘De spaarbanken beschikken over voldoende middelen.’ In een openbrief in de landelijke dagbladen schrijft hij, samen met collega-burgemeesters van andere grote steden: ‘De gemeenten waarborgen onvoorwaardelijk het gezamenlijk tegoed der inleggen.’ ‘Ook in nog ongunstiger tijden’, voegen de burgervaders er zekerheidshalve aan toe.

In een poging de financiële crisis te beperken, en de plotsklaps heel spaarzaam geworden bevolking op te peppen weer geld uit te geven, verschijnen er al in de eerste oorlogsdagen gloednieuwe bankbiljetten die het vertrouwen in de economie moeten herstellen. Handelaren en kleine neringdoenden weigeren de glad gestreken bankjes. Hier en daar komt de politie eraan te pas om de middenstanders te dwingen het geld te accepteren. Vooral caféhouders en kleine neringdoenden gruwen van die nieuwe biljetten, die overigens snel weer heel gewoon zijn.

Nu voor grote groepen mensen, vooral de militairen, het leven aan een zijden draad lijkt te hangen ruiken levensverzekeringsmaatschappijen gouden kansen. Vrijwel meteen na de mobilisatie introduceren ze - met heilig vertrouwen in de voortdurende neutraliteit - de ‘oorlogsrisicoverzekering’. ‘De Nederlandse Levensverzekeringsmaatschappijen geven de mogelijkheid aan degenen die een kapitaalverzekering hebben afgesloten betaalbaar bij overlijden en zich onder de wapenen bevinden, of op welke andere wijze dan ook, zich aan de gevaren van den oorlog blootstellen, tegen oorlogsrisico te verzekeren.’ In een commentaar schrijft Het Nieuws van de Dag over deze verzekering: ‘Wij zijn in de watten gebakerd en beschut tegen de oorlog.’

In vrijwel alle steden staan er lange rijen voor de levensmiddelenwinkels, iedereen hamstert. In de queues staat één gespreksonderwerp centraal: wat nu? Om de rust te herstellen en prijsopdrijving tegen te gaan, roept de regering het publiek op om toch vooral af te zien van de massale inkoop van levensmiddelen. Het

is praten tegen dovenmansoren; in sommige steden is het plunderen al begonnen. Zo proberen jongens bij de Bijenkorf in Amsterdam hun slag te slaan, daarbij gehinderd door kwaaie huisvrouwen die er met hun paraplu's op los slaan.

In een poging de situatie te keren komt de Tweede Kamer in *no time* met een wetsontwerp om levensmiddelen, grondstoffen, huishoudelijke artikelen en brandstoffen tegen 'een redelijke prijs' door de gemeenten te laten verkopen. Fabrikanten protesteerden: 'En onze winst dan?' 'Bij doorvoering van de maatregel', zo belooft de regering, 'kunt u rekenen op een forse schadeloosstelling.' Daar komt niets van. Om de prijsopdrijving te stoppen komen er maximumprijzen: een kilo suiker vijftien cent, boterolie negen en een half cent per fles, brood achttien cent...

In Amsterdam bakken de bakkers, door de schaarste aan meel, grof tarwebrood uit gebuild en ongebuild meel, niet ontdaan van zemelen. Lekker? Nee, wel goedkoop: slechts elf cent per brood. Het Algemeen Hoofdkwartier bemoeit zich gedetailleerd met de voedselprijzen. 'Ik heb de eer Uwer Excellentie (premier Cort van der Linden) mee te delen dat in het dezerzijdsche schrijven van 21 september 1914 met ingang van 20 dezer, achter gerookt spek moet worden gesteld f 0,85 in plaats van f 0,90', aldus een bericht van 17 november 1914, 'op last van de opperbevelhebber' ondertekend door generaal-majoor W.A.H. Doorman, hoofdintendant van het leger.

In de levensmiddelenwinkels gaat het snel mis. Door de oorlogshandelingen ligt het internationale scheepvaartverkeer stil, waardoor de leveranties staken. Vooral grutterswinkels zijn de dupe, maar de warenhuizen verkopen of er niets aan de hand is. Bij Au Bon Marché in Amsterdam gaat - oorlog of niet - de zomeropruiming gewoon door: overhemden voor eengulden negen en een half en een paar handschoenen voor negen en een half cent...

Onze 'Jannen' ontbreekt het - dan nog - aan niets. Ja, later, toen de schaarste in al zijn gemeenheid toeslag, kreeg ook het leger het zwaar, al zouden die problemen in geen enkele verhouding staan tot de ontberingen op de slagvelden.

Paardenhandelaren profiteerden direct van de oorlog. In de provincies Groningen, Noord-Brabant en Utrecht kochten Franse, Duitse, ja zelfs Spaanse paardenhandelaren, en masse trekpaarden. Ze gingen linea recta naar Duitsland, waar ze hoge prijzen kregen voor gezonde viervoeters. Voorheen moesten de dieren voor vertrek altijd een tijdje op stal, nu niet. Nood breekt wet en handel is handel...

Strengere regels in de Staat van beleg

Het Departement van Oorlog verklaart een deel van het land tot oorlogsgebied. De staat van beleg geldt aanvankelijk in de grensgemeenten van Limburg, Zeeland en Noord-Brabant. Later in heel Limburg, Noord-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. Voor de bevolking in die provincies gelden strenge regels, zelfs het carnaval wordt in Brabant en Limburg verboden, al vieren ze het wel, maar achter gesloten deuren.

De 'staat van beleg' komt ook in het oostelijke en noordelijke grensgebied, alsmede in de grote havens en fortificaties. In al die gebieden krijgen de militaire autoriteiten het voor het zeggen. Vergaderingen zonder toestemming van het militair gezag zijn ten strengste verboden. Wie het waagt politieke bijeenkomsten te organiseren wacht op zijn minst een forse geldboete. Oproerkraaiers krijgen vijf dagen hechtenis of de zwaarste straf: verbanning uit het gebied. Dat overkomt landbouwer Gerhard Willem Sandbulte uit Voorst. Hij organiseert herhaaldelijk socialistische bijeenkomsten. De militaire autoriteiten noemen hem behalve 'een onruststoker', 'een gevaar voor de algemene veiligheid' en 'gooien' hem de streek uit.

In de 'staat van beleg' krijgt de marechaussee de mogelijkheid illegale grensoverschrijdingen met harde hand te bestrijden. Grensbewakers zijn vrij om zonder waarschuwing direct met scherp te schieten.

De angst dat het Duitse leger wel eens de oostgrens zou kunnen passeren maakt het treffen van voorzorgsmaatregelen voor een mogelijke strijd in die gebieden noodzakelijk. In de zomer van 1914 komen er in de nabijheid van de Duitse grens noodhospitallen. Scholen en gymnastieklokalen veranderen in ziekenhuizen. In de HBS in Arnhem komen 120 ziekenhuisbedden te staan. De gymnastiekzaal en het scheikundelokaal veranderen in operatiekamers, de docentenruimte wordt verbandkamer.

Het Leger des Heils bericht koningin Wilhelmina dat ze alle gebouwen van het Leger ter beschikking stelt voor de noodopvang én als hospitaal.

En zo neutraal zijn we nou ook weer niet, want het Nederlandse Rode Kruis laat weten dat er ‘uit menslievendheid’ een Nederlandse ambulance in Servië rondrijdt. De wagen is er al sinds de laatste Balkanoorlog. Op uitnodiging van het Rode Kruis vertrekken begin augustus de Amsterdamse chirurg dr. A. van Tienhoven en een verpleegster naar het strijdtoneel in het zuidoosten van Europa. Beiden kennen het gebied goed, ze zijn er ook geweest tijdens de twee Balkanoorlogen. Van Tienhoven was er in 1914 net op tijd om de inval van de Oostenrijkse troepen mee te maken. Hij zag hoe de Oostenrijkers tekeer gingen tegen de Servische bevolking en maakte er melding van bij de geallieerde autoriteiten, die hem als waarnemer opdroegen hen op de hoogte te houden van de gebeurtenissen.

Kämpfer blijven buiten het ‘Oranjehuis’

Bij het binnenvallen van de Duitse troepen in België - dinsdag 4 augustus om acht uur in de ochtend - schuift hun leger-spits gevaarlijk dicht langs Limburg. In militaire kringen in Nederland is altijd rekening gehouden met een Duitse opmars door Zuid-Limburg, hoewel... Al maanden voor de aanval op België verzekert de Duitse chef-staf Von Moltke de Nederlandse gezant in Berlijn, baron Gevers: ‘Dat, in het hoogst onwaarschijnlijke geval van een oorlog, Duitsland de onzijdigheid van Nederland op de meest stipte wijze zal eerbiedigen.’ Snijders gelooft dat, maar het merendeel van de legerstaf houdt een flinke slag om de arm. Een opmars door Limburg maakt inderdaad deel uit van het beruchte plan Von Schlieffen, de Duitse meester strateeg. Ons leger is op de hoogte van dat plan en gebruikt het als uitgangspunt voor elke militaire oefening. Wat de legerleiding niet weet is dat het plan Von Schlieffen door de ‘oberste Heeresleitung’ is bijgesteld. De Duitse legermacht trekt net onder Limburg door, dat zorgt voor grote opluchting bij de legertop. ‘Onze grens is zorgvuldig geëerbiedigd.’

Het waarborgen van de neutraliteit is geheel in het voordeel van de Duitsers. Een neutraal Nederland beschermt de rechterflank van het naar Frankrijk oprukkende leger en op de lange termijn zou, zo calculeerden de Duitsers, een neutraal Nederland als bevoorradingskanaal voor de Duitse fronttroepen kunnen dienen. Een gouden greep! De Duitse legerleiding pepert de bevelvoerders in om ‘dit voordeel nimmer maar dan ook nimmer in gevaar te brengen’.

Bij de Nederlandse grens doen de Duitsers er alles aan om de Kämpfer uit het ‘Oranjehuis’ te weren. Tijdens de veldtocht door België staan er aan Belgische zijde, onder meer bij de grensovergang naar Eijsden, Uhlanen (huzaren) die de troepen de juiste richting wijzen en zo voorkomen dat ze ‘per ongeluk’ de Nederlandse grens passeren. Soms ging het bijna mis...

Terwijl Nederlandse soldaten bij de grens met het Vlaamse Moe-lingen een sigaretje roken zien ze in de verte een aanval op Belgische stellingen. Granaatontploffingen mengen zich met het geluid van blaffende mitrailleurs en dreunende artillerie. Vanuit het niets

stormen hele hordes grauwe ‘muizen’, de Pickelhaubes glinsterend in de zon. Tussen de troepen door stuift luid toeterend een stafauto, omgebouwd tot Sanitätswagen, recht op de grens af. De grenssoldaten gooien hun sigaretten weg en ontgrendelen de geweren. De opdracht is om elke Duitse soldaat die de grens passeert gevangen te nemen. Zo ver komt het niet. Vlak voor de grens draait de auto en rijdt door een meidoornhaag terug naar het front. Daar blijft ‘ie als een brandende toorts achter, terwijl de Duitse voorhoede verder trekt.

Die Sanitätswagen met gewonden had trouwens - ‘uit menslievendheid’, zoals het leger het noemde, zonder acht te slaan op de onzijdigheid - best mogen passeren, dat gebeurde ook op andere plekken in het front. Veel gewonden van de gevechten bij Moelingen en Visé werden vanaf de grens door Nederlandse hospikken begeleid naar het Rode Kruis hospitaal in Maastricht.

Bij het ziekenhuis rijden ambulances af aan. Nonnen dragen brancards met gewonden naar binnen en zetten ze in naar lysol stinkende gangen, die al gauw overvol zijn met Duitsers en Belgen. In rijdende bedden gaan ze door de lange, hoge gangen, naar de operatiekamers en ziekenzalen. Een lijkleke houten Christus aan een kruis van rozenhout kijkt vol erbarmen neer op hen die veelal ten dode zijn opgeschreven. Menigeen sterft tussen de reguliere patiënten. Die worden bijkans gek van het geschreeuw, gezucht en gekreun. Ze halen opgelucht adem als de doodstrijd eindelijk staakt.

In de eerste hulppost en op het grasveld buiten wemelt het van de vluchtelingen, voornamelijk tot Belg genationaliseerde Duitsers en Oostenrijkers. ‘De verbittering tegen de Belgen is groot’ (Weekblad Limburg). ‘Jarenlang heb ik in Luik gewoond’, stamelt een tot Belg genaturaliseerde Duitser, ‘nu ben ik eruit getrapt, meneer, letterlijk eruit gegooid door die Belgen, en dat na veertien jaar... M’n inboedel is kort en klein geslagen. De gendarmerie? Ach wat, die deed niks, totaal niks! Alles ben ik kwijt.’ Hij kijkt radeloos om zich heen. ‘Mijn vrouw en kinderen, meneer, die zitten in Roermond. Kijk eens, wat een jaap.’ Hij brengt zijn hoofd naar voren waarop een dik verband geplakt is. ‘Morgen

heb ik nog een dokterscontrole, daarna ga ik ook naar Roermond. 't Is een grote schande...'

In de vroege ochtend van donderdag 6 augustus, er hangt een dunne nevel over de velden, lijkt de oorlog zich naar Maastricht te verplaatsen. Een zwaar gebrom doet de ruiten van de huizen in het Sint-Annadal trillen. Een luchtschip passeert; alleen motorge-ronk en het licht van boordlampen priemt door de nevel. De lichtbundels strijken over bomen, daken en tuinen. Ambulance-chauffeur Homan moet denken aan de tentakels van een monster. De meeste hospikken kijken er niet naar, zo druk zijn ze met het inladen van Duitse gewonden. Ze gaan naar een hospitaal in Nijmegen en vandaar naar een interneringskamp, de meesten zullen er pas na de oorlog uitkomen. De zeppelin ronkt verder. Het is een schending van ons luchtruim, maar niemand protesteert. Er valt ook weinig te protesteren, want de oorlogvoerende landen luisteren niet en klagen bij internationale organisaties kan niet, want die bestaan (nog) niet.

Diezelfde ochtend is generaal-luitenant *à la suite* prins Hendrik in het hospitaal te gast als voorzitter van het Nederlandse Rode Kruis. Hij brengt een bezoek aan gewonde 'Duitse landsbroeders'. Later die dag legt hij een krans op de graven van drie gevallen 'Deutsche Kameraden'. Plechtstatig salueert hij. Na de kranslegging laat hij zich door een gewonde Mecklenburger uit het gardebataljon Jagers uit Potsdam, waarin vroeger ook de prins diende, uitgebreid informeren over de frontsituatie.

Die donderdag lukt het een paar lichtgewonde Duitsers vanuit België naar Nederland te komen. Alvorens via Limburg terug te rijden naar Aken, laten ze zich onder doktersbehandeling stellen in het Rode Kruishospitaal. Na behandeling volgt prompt arrestatie en krijgen ze te horen dat ze naar een interneringskamp gaan. Ze protesteren en bewegen hemel en aarde om te mogen doorrijden. 'Es ist unser Krieg', roept een van hen. 'In weniger als einer Woche wollen wir wieder zurück in den Kampf.'

Na veel getelefoneer mogen ze gaan. De Nederlandse officieren die bij de arrestatie betrokken zijn voelen zich benadeeld. Ze

wijzen bij hun commandant de beschuldigende vinger naar prins Hendrik, die de hand in hun vrijheid zou hebben gehad. Volgens de officieren was de prins, na het ziekenhuisbezoek, direct doorgegaan naar de garnizoenscommandant waar hij het geschil met de Duitse officieren in de minne schikte.

Daags erna komt de zaak aan de orde tijdens de lunch van Snijders met de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland. Na enig rondbellen, zegt Snijders: 'Er vast van overtuigd te zijn dat de prins geheel buiten deze aangelegenheid staat.' Hij baseert zich daarbij op een getuige die bij hoog en bij laag verklaart: 'De soldaten hebben al voor de komst van de prins Maastricht verlaten.' De officieren die de zaak aanzwengelden werden niet meer gehoord.

‘Die Leute haben es ja selbst gewollt!’

Het kanongebulder aan het Belgische front trilt door tot in Noord-Limburg en ver in Brabant. De Duitsers trekken als een stoomwals verder. In Thorn beven de muren van de witte boerderijen. De explosies komen uit de richting van Luik, waar generaal Ludendorff de forten rond de stad met zware artillerie laat bestoken. Dikke Bertha's, lange afstandsgeschut van Krupp, zorgt voor het einde van de enorme forten.

‘Toen de dikke Berta's vuurden schudde het plaveisel onder onze voeten’, herinnert zich een Duitse soldaat. Eén voor één vallen de forten. Op 12 augustus beieren in heel Duitsland de kerkklokken, een dankbetuiging voor de overwinning van het laatste fort bij Luik. Hierna trekken vijf van de zes Belgische divisies naar Antwerpen, terwijl de Duitse hoofdmacht afbuigt naar het zuiden.

‘Luik is een puinhoop, de straten zijn leeg’, berichten twee (naamloze) jonge journalisten uit Nederland. Ze stappen in september op de fiets richting België. Als ze daar aankomen is het nieuws over de ‘verschrikkelijke verwoestingen in Luik’ al doorgedrongen tot de kranten. Echter, ooggetuigenverhalen zijn schaars. In de eerste oorlogsdagen verblijven, voor zover bekend, in Luik twee Nederlandse journalisten: Lambertus Mokveld is er één van, hij werkte voor De Tijd. Mokveld komt op 8 augustus aan in Luik. Een dag er voor zijn de Duitse troepen, na urenlange beschietingen op de ‘onneembare’ forten, de stad binnengetrokken terwijl de kartetsen nog op het laatste fort inbeuken.

Telegraafcorrespondent Jean-Louis Pissuise (jawel, de cabaretier) maakt het duivelse bombardement op de forten en de stad mee. Vanuit het raam van zijn hotel ziet hij, daags na de val van het laatste fort, de Duitse soldaten marcheren. ‘In hun nieuwe uniformen bewaken ze de Maasbruggen.’ Mokveld noteert: ‘Door de straten golfde het *Deutschland, Deutschland, über alles*, dat den bewoners tergend in de ooren klonk. Ach, men kon het duizenden burgers zoo goed aanzien hoe ze er onder leden, hoe ze gekwetst waren in hun teederste gevoelens. Dof, suf staarden veelen voor zich uit - en als er al eens ontspanning in de gelaatstrekken kwam, dan was het om een verbit-

terden grijs.’

Onze twee junior verslaggevers, die per fiets naar het oorlogsgebied trokken, berichtten uit Visé en Luik. Hun verhalen verschenen in diverse landelijke dagbladen.

‘Visé, het eertijds zo prachtige stadje is één puinhoop en biedt een verschrikkelijke aanblik; een schouwspel om nooit te vergeten. Hier ontmoetten wij de eerste Duitse soldaten.

‘Absteigen. Haben Sie Papiere?’

We lieten ze hun zien. Toen zij echter hoorden dat we Hollanders waren was de vriendschap spoedig gesloten. Een van de wachtsoldaten zei: “s Ist fürchterlich hier, was? Aber die Leute haben es ja selbst gewollt!”

Hij vertelde wat wij al zo dikwijls hadden gehoord hoe de bewoners vanuit hun woningen op de Duitsers hadden geschoten en hoe zij toen wel gedwongen waren geweest het stadje in de as te leggen.

‘Die Leuten haben es ja selbst gewollt. Aber die arme Leute sind zu bedauern’, zei een ander Duitse soldaat.

Hier vonden we wat we op onze verderen tocht bij vele Duitschen zoo dikwijls tevergeefs zouden zoeken: medelijden met het arme, beklagenswaardige Belgische volk.’

Beide journalisten overnachtten bij het centraal station in Luik. Het hotel zat vol met Duitsers die de Nederlandse gasten als vrienden beschouwden. Al gauw werd er gedronken en geklonken op ‘Wilhelmintjes’ en de Duitsers toonden zich vol lof over de Nederlandse regering.

‘Wat ons zeer opviel, was de geweldige geestdrift die eronder de Duitsers heerst.’

Het vermeende schieten door Belgische burgers op Duitse troepen was de reinste propaganda. Ze schilderden de Belgen af als franc-tireurs, als monsters. De Duitsers zelf waren de ‘heiligen’, die door de franc-tireurs belemmerd werden de helpende hand te reiken aan het arme België dat ze, naar eigen zeggen, ‘zo graag uit de kaken van de Franse en Britse wolven wilde redden’. Ze beschuldigden de Belgen ervan een volksopstand te hebben ontketend tegen de Duitsers. Er zouden wapendepots zijn, waarin, zo

de Duitsers: 'Ieder geweer voorzien was van een naam van de burger voor wie het bestemd was.' Tijdens hun opmars straffen ze de Belgen volkomen willekeurig.

Lambertus Mokveld was een van de weinige journalisten die berichtte over hun barbaarse methoden. Tijdens een interview met een tolbeambte uit de buurt van Visé kreeg hij te horen: 'Als u een eindje doorloopt langs dit kanaal, zult u aan een boom, nabij Haccourt, drie mensen zien hangen, waaronder een knaap van veertien jaar. Niemand durft zich hier op den weg wagen, en toen een patrouille deze drie mensen daarop toch aantrof, oordeelden ze direct maar dat het franc-tireurs waren, hingen ze zonder vorm van proces op aan een boom en schoten ze nog een kogel door het hoofd. Vandaag verscheen er weer een patrouille, en aan leden van het Maastrichtsche Roode Kruis durfde men toen beweren dat die knaap een kapitein vermoord had. En de lijken mogen we niet van den boom halen. Vreeselijk, vreeselijk!'

De Nederlandse priester Vincentius Sombroek reist op 1 augustus van Urmond naar Leuven, waar hij de pastoor bijstaat die ziek in bed ligt. Toen de Duitsers in de universiteitsstad vanuit de huizen per ongeluk en op van de zenuwen vuurgevechten met elkaar begonnen te leveren, kregen de Belgen de schuld. De Duitsers spraken van een 'sluipmoord' en eisten een hoge tol. Als represaille begonnen ze op 29 augustus met de verwoesting van het stadscentrum, waarbij ze alles in brand staken. De wereldberoemde universiteitsbibliotheek met zijn unieke collectie middeleeuwse boeken, ging in vlammen op. En nog was het niet genoeg. Mannen, vrouwen, kinderen, die niet verbrand of gestikt waren in de rook, werden in treinwagons geduwd en naar krijgsgevangenkampen in Duitsland afgevoerd.

Ook de pastoor werd opgeroepen zich te melden, maar Te Bücke was te ziek om naar de appelplaats te komen, Sombroek nam zijn plaats in. Samen met ruim tweehonderd Leuvenaren werd hij gefusilleerd. 'De lijken bleven dagenlang liggen en verspreidde een aller-onaangenaamste geur', aldus de landelijke kranten.

De Belgen beschuldigden de moffen van meer draconische maatregelen. Volgens de Belgische krant *Le Soir* strooide 'de Hun bouillonblokjes' uit, die bij opening een uiterst giftig poeder be-

vatten. Proeven op dieren zouden dit ‘onweerlegbaar hebben aangetoond’. Ook zou er spraken zijn van dumdumkogels, projectielen die afschuwelijke wonden kunnen veroorzaken. Bewijzen ontbreken. De (mitrailleur)kogels met het kaliber 7,69 millimeter waren al erg genoeg. Ze bezorgden de ontvanger bij de inslag een gaatje, waarna de kogel door het lichaam tuimelde, een spoor van inwendige verwoesting trok, en aan de uitschot zijde een bijna vuistgrote wond achterliet.

Economische pijn snel voelbaar

Nederland mocht dan 'beschut zijn tegen de oorlog', de economische pijn kwam snel. Al in de eerste twee weken van augustus ontstaat gebrek aan steenkolen en andere grondstoffen (Limburg levert te weinig kolen, de meeste steenkolen halen we uit Engeland en... Duitsland). Om vooral zuinig om te gaan met delfstoffen beperken veel fabrieken de productie en sluiten tenminste één dag per week.

Het eerste commerciële slachtoffer van de oorlog in Nederland is Sigarenfabriek Trio in Culemborg; het bedrijf verliest in augustus 1914 haar grootste afnemer: Servië. Alle 26 medewerkers staan op straat.

Volgens economen kan Nederland het op halve kracht, zonder de aanvoer van delfstoffen, circa negen weken volhouden. Behalve weverijen, die zouden al na enkele weken moeten sluiten. 'Alleen de zeepfabrieken kunnen het zelfs onder deze omstandigheden wel twee maanden uitzingen', schrijft de Arnhemsche Courant, 'maar zolang zal de oorlog wel niet duren.' Die kan domweg niet lang duren, vinden ook de sterrenwichelaars en ze voorspellen dat de oorlog eind oktober 1914 voorbij is, 'want dan staan maan en zon in het teken van Saturnus'. Ze staven hun bewering met voorbeelden: in Italië behaalde Constantijn de Grote onder dat gunstig gesternte een overwinning op de Romeinen. 'In 1428 (was 1429, P.v.L) bevocht Jeanne d'Arc onder dezelfde omstandigheden met succes de Engelsen bij Orléans.'

We blijven hoopvol, want Engeland levert al snel weer steenkolen en ook uit Duitsland komen vanaf 26 augustus dagelijks weer twee treinen, elk met vijftig wagons 'zwart goud' binnen. Maar fosfaat en kaliumzout, belangrijke meststoffen voor de landbouw, komen niet meer. Duitsland gebruikt ze voor het maken van explosieven.

Door de komst van steenkool draaien na de zomer de textielfabrieken weer op volle kracht. Enschede slaakt een zucht van verlichting: de werktijdverkorting in de textielindustrie is van korte duur geweest. Op 27 augustus is het trein- en vrachtverkeer met Duitsland weer 'volledig hersteld' en kan iedereen in het bezit van de juiste papieren de grens weer passeren.

Om sterk te staan in deze barre tijden ontstaan er – typerend voor de Nederlandse zuilenmaatschappij – allerlei samenwerkingsverbanden, zoals het Centraal Comité tegen den Oorlogstoestand, de Werkloosheidsraad, de Algemene Armencommissie, de Nationale Vrouwenraad en de Tuinbouwraad. Samenwerken, het werkt en versterkt. Werkloze havenarbeiders krijgen in september 1914 weer brood op de plank door aan de slag te gaan in een groot heideontginningsproject in Drenthe. Totaal ander werk dan in de havens, maar het levert naast loon ook een nuttige dagbesteding op.

Om eendrachtig de slechte economische situatie het hoofd te bieden richten kapitaalkrachtige burgers op 10 augustus het Nationaal Steunfonds (NSF) op, een fonds dat mensen in financiële nood helpt, vooral kleine luyden in de grote steden maken er gebruik van. De uitkering is een schijntje: voor een volwassene twee gulden per maand, daarbovenop vijftig cent per kind.

De saamhorigheid en de wil om de allerarmsten te hulp te schieten is groot. Op dinsdag 25 augustus besluit het gemeentepersoneel van Haarlem om maandelijks een percentage van hun wedde af te staan aan het NSF.

Wilhelmina schenkt regelmatig aan het steunfonds, in 1915: vijftigduizend gulden. En de Nederlandse Trust Maatschappij, de NTM, die de buitenlandse handel regelt, steekt het steuncomité honderdduizend gulden toe. Het comité zorgt ervoor dat wie in geldnood komt en afstevent op een faillissement uitstel van betaling krijgt, zodat ze in betere tijden alsnog aan hun financiële verplichtingen kunnen voldoen.

Ook prins Hendrik blijft niet achter. In een poging, zoals hij zelf zegt: ‘Goed te doen voor de armen’, schiet de prins in de kroondomeinen van Paleis Het Loo wilde zwijnen. Het vlees van de afgeschoten dieren verdelen de jachtopzieners onder de behoeftigen.

Mooie initiatieven, maar om het land aan de gang te houden snijden ze geen hout. We moeten weer geld verdienen. Maar hoe? Onze vemen liggen tot de nok toe vol met land- en tuinbouwproducten, cacao, koffie, thee, kaas, rijst... Die producten hebben we toch niet allemaal voor onszelf nodig? We kunnen ze toch ook,

zoals vroeger, exporteren? Naar Duitsland? Ja, waarom niet? Per slot van rekening is dat land dichtbij en je hoeft de gevaarlijke zee niet over. Daar varen oorlogskruisers en U-boten die elk schip, ook die uit de neutrale landen, onder vuur nemen. Bovendien drijven er heel veel zeemijnen. Het is en blijft een hachelijke zaak om handel te drijven in een wereld die brandt. Maar ja, handel is handel...

‘Oorlog zal stalen door bloed en door vuur’

Terwijl Duitse troepen zich een weg banen door België, marcheren er half augustus honderden soldaten van het Nederlandse leger door Den Haag. Ze passeren Paleis Noordeinde waar ze salueren voor koningin en vaderland. De 34-jarige Wilhelmina neemt de parade voor het paleis af, samen met haar gemaal en dochtertje Juliana.

‘Zij staat daar, gekleed in een witte jurk, gespannen van ingehouden emotie met een innig diepe bezorgdheid op heel het gelaat’ (NRC), ‘de linkerhand zenuwachtig spelend met de blonde haren van het kind, dat zij nu en dan, als instinctmatig, tegen zich aandrukt...’

De NRC merkt bij het passeren van de soldaten op: ‘Een bonte troep van jongere en oudere mannen, allen de ogen op haar richtend, als om te zeggen: wij zijn er, gij kunt op ons rekenen!’ Toen gebeurde het, een omstander verhaalt aan de journalist: ‘t Was het meest spontane gebeuren’ dat hij daar meemaakte en zijn leven nooit meer zou vergeten. ‘t Was in een opwelling dat Oranje iets deed wat nog nooit, in welk Europees vorstenhuis dan ook, was vertoond. De vorstin kwam naar het volk. Nog voor prins Hendrik goed haar bedoeling kon begrijpen, had de vorstin een handje van Juliana gegrepen en zo, met het kind naast zich, trad zij met snelle treden toe tot zij de eerste rij bijna beroerde. Met dat zeldzaam fraai getimbreerd geluid, dat op wie het hoort zijn bekoring nooit mist, gaf H.M., den rechterarm omhoog geheven tot jubelgebaar, het sein tot een: ‘Leve het vaderland!’ Een gejuich als van een orkaan brak los.’ Wilhelmina’s gebaar aan het volk zou na de oorlog navolging krijgen van het Britse vorstenhuis.

Het: ‘Wij zijn er, gij kunt op ons rekenen’, dat de soldaten in Den Haag riepen, klonk heroïscher dan het was. Toch reikte het ver, veel verder dan het Noordeinde. Via het bioscoopjournaal ba-zuinde het naar de bruggen en de grenzen. Op filmbeelden kon je zien hoe het er ‘in ’t veld’ aan toeging. Wachtsoldaten keken indringend naar identiteitspapieren, maar... was dat de werkelijkheid?

Opperbevelhebber Snijders kwam er tijdens zijn vele autoritten

naar de verschillende detachementen - volgens eigen zeggen 'zijn enige ontspanning tijdens de oorlog' - achter dat veel schildwachten hun taken 'onoordeelkundig' uitvoerden. Auto's, motorrijders, fietsers en karren reden vaak zonder gecontroleerd te zijn door. Soldaten verzuimden een stopteken te geven of het stopteken werd ongestraft genegeerd. En hoewel de generale staf in oorlogstijd wel iets anders aan zijn hoofd behoort te hebben, stelde Snijders tijdens de eerste mobilisatiedagen eigenhandig regels op voor hoe het wel moet. 'De schildwacht', schreef hij, 'stelt zich (...) midden op den weg, met het geweer of de karabijn in de houding van vaardig. Met den rechterarm geeft hij daarbij eenige malen achtereen het teken 'halt'. Bij duisternis moet hij kunnen beschikken over een lantaarn met roodgeverfd glas, die hij met de rechterarm zwaait. Bij negeren van het stop bevel: schieten...'

De aangescherpte regels werkte direct. Op dinsdag 18 augustus 1914 fietste een slager uit Zundert naar een buur die in zo'n beetje in de laatste hoeve op Nederlands grondgebied woonde. Een schildwacht schreeuwde: 'Halt!' De slager hoorde het niet of deed of hij het niet hoorde. Een paar seconden later viel hij van zijn fiets met een kogel door zijn achterhoofd. Het nieuws veroorzaakte in de familie ongetwijfeld veel rouw. In de krant waren het slechts een paar regels op pagina vijf, men nam het zoals het was.

Het bleef niet bij het schrijven van wachtbevelen. In het archief van de opperbevelhebber ligt een zelf getikt briefje voor het onderhoud van het M95-geweer. Snijders noteerde: 'De wapens van het oude vet ontdoen en opnieuw goed, doch niet overbodig invetten. Teneinde het binnendringen van den regen te beletten, de loop met een vet prop afsluiten. Geweer afdrogen, zo nodig uit elkaar nemen en opnieuw invetten.'

Van dit soort instructies en meldingen zijn er tientallen, zelfs tot in het pietluttige aan toe. Zo kreeg Snijders op 28 september 1914 bericht van luitenant Kalkoen van de Tweede Compagnie Wielrijders, gelegen in Doetinchem, dat 'heden bij de oefening een der wielrijders een rijwielpomp (groene) no 12 verloor en meent deze te hebben opgemerkt op een ransel van een der infanteristen uit Deventer. Verzoekt dit te onderzoeken.'

De kazernewacht in Deventer schreef de opperbevelhebber: 'Mocht deze pomp gevonden worden, zoo zou deze bij gelegen-

heid wel van hier worden afgehaald.’

Op bijgevoegd briefje aan Snijders, meldt de majoor van de kazerne in Deventer: ‘Ik heb de eer u weledelgestrengte mee te delen, dat de fietspomp is gedeponereerd aan de kazernewachter alhier en aldaar kan afgehaald worden.’

Snijders betuigde zijn instemming en beklagde zich ‘over het zo maar meenemen van spullen en diefstal, dat moet voorkomen worden.’

De opper klaagde ook over ‘het ruwe gedrag’ van militairen, ‘een plaag die vooral voorkomt in de lagere rangen.’ Hij schreef: ‘Het vloeken en het bezigen van ruwe uitdrukkingen komt in de troepen zeker voor. Officiëren en kader moeten er op toezien dat dit niet gebeurt en onmiddellijk corrigerend optreden.’

In deze augustusmaand, waarin de thermometer dagelijks ruim boven de 20 graden Celsius kwam (al rekende men toen in Fahrenheit), roffelen op maandag 24 augustus Duitse trommels in Brussel. De Kaiserliche Armee marcheert in schier oneindige colomnes over de Grote Markt. Ze zingen, nee jubelen, voortdurend *Die Wacht am Rhein* (Lieb' Vaterland, magst ruhig sein, fest steht und treu die Wacht am Rhein'), *Deutschland, Deutschland über alles* en – op de melodie van God save the queen – *Heil dir im Siegerkranz...*

Terwijl de militairen door Brussel stampen, bombardeert een zeppelin Antwerpen en opent daarmee de Duitse aanval op de havenstad. Zes bommen slaan in bij het paleis in de Twaalf Maandenstraat. ‘Verscheidene politieagenten zijn gedood (De Standaard verzuimt te melden hoeveel) en een huis verwoest.’ In Nederland leidt het bombardement tot een hernieuwde discussie over de neutraliteitspolitiek: als Antwerpen valt, kunnen we die politiek dan wel blijven volgen? Premier Cort van der Linden ziet geen bezwaar. ‘Antwerpen is niet van gewichtig levensbelang voor Nederland.’ Als de stad valt zou dat volgens hem niet leiden tot een aanval op ons land. Hij krijgt gelijk. Nu de oorlog in België blijft hangen zijn de zorgen op krijgsgebied voor Nederland voorlopig voorbij.

Eind augustus 1914 waait over de verlaten Nederlandse stranden

een warme zomerbries. ‘Scheveningen is leeg, de toeristen verdwenen, het is een ongekend gezicht nu het “t heerlijkste weer van de wereld is’ (Haagse Courant). ‘In het Oranjehotel zitten Belgische vluchtelingen en het Kurhuis is een militair tehuis.’ Even lijkt het er op dat het strand voor altijd leeg blijft, maar eind augustus, als het gevaar voor Nederland - naar het zich laat aanzien definitief - geweken is, trekken (Haagse Courant) ‘weer hele families naar het badstrand, met schooljeugd bij zich, die van zandschoppen en emmertjes voorzien is.’

Ditmaal zijn er op Koninginnedag, maandag 31 augustus, geen georganiseerde feestelijkheden en zo zou het de hele oorlog blijven. Alleen de vlaggen hangen uit, maar de kinderen hebben geen schoolvrij.

Die maandag pakt de Britse Marine de 14-jarige vissersknaap Michiel Overduin op. Hoewel allang vergeten was hij de jongste Nederlandse krijgsgevangene van WO1. Ze halen hem van een Duits schip. Zijn ouders waren in 1913 van Nederland naar Duitsland vertrokken waar Michiel werk vond op een boot. Dit was zijn tweede reis op de Luise, samen met drie Denen en tien Nederlanders. In tegenstelling tot de andere opvarenden ging hij niet ter internering naar Engeland. De Britten zetten hem in Hoek van Holland aan land. Jeugdzorg bracht hem onderdak bij een gezin in de Badhuisstraat 69 in Scheveningen. Zijn verder lot is onbekend.

De oorlog is een maand oud, kranten en tijdschriften maken de balans op. Volgens de Haagsche Post zou de oorlog vooral te wijten zijn aan onze welvaart, een visie die veel opgang deed in die dagen en niet alleen in Nederland, veel Duitse en Franse intellectuelen dachten er net zo over. De HP schreef: ‘Krijg is het kind der hebzucht en het kleinkind van weelde. De wereld leefde in een roes van luxe en wuftheid. De begeerte daaraan mee te doen drong diep door in de maatschappij. Zij veroorzaakte een gestadige behoefte aan geld en een onweersaanbare begeerte naar meer. Nooit gaven de akkers en de schoot der aarde en het vernuft der mensen zoveel als in deze jaren. Met tevredenheid en frugaliteit (soberheid, P.v.L) zouden wij inderdaad een gelukkige wereld hebben gehad. De oorlog zal zuiveren, opwekken tot na-

denken en opnieuw stalen door bloed en door vuur.’

‘Belgen in Limburg verspreiden geest die ge-
vaarlijk is’

‘Stalen door bloed en door vuur’, aan de fronten misschien, in Nederland liggen de kaarten een stuk gunstiger, ondanks de komst van ruim een miljoen Belgische vluchtelingen.

De stormwind waait door Belgenland
De lucht laait in den rooden brand
Van de granaten
(...) Zij moeten voor zoo wild geweld
De stad verlaten
(De Vlucht, C.S. Adama van Scheltema)

Half augustus 1914 komen Belgen in hordes naar Nederland. Op boerenkarren, in auto's, lopend of in de nog sporadisch tussen Nederland en België rijdende treinen en stoomtrams, ja zelfs op plezierjachten gaan ze noordwaarts. De eerste vluchtelingen arriveren in Zuid-Limburg waar ze onderdak vinden in een inderhaast opgezet tentenkamp bij Eijsden.

Het zijn niet alleen burgers die de grens passeren, ook ruim dertigduizend soldaten vragen asiel. In totaal komen er tijdens WO I uit de oorlogvoerende landen vijftigduizend soldaten naar Nederland. De oorzaak van de Belgische volksverhuizing waren vooral de Duitse gruweldaden en de steeds scherpere oorlogshandelingen. Menig Belg is door de bezetter uit zijn huis gezet omdat zijn woning in de frontlinie staat.

In het westen van Nederland herinneren gemeentebesturen, vooral die van de grote steden, dat ze met het bieden van steun aan de Belgen een aloude taak nieuw leven inblazen. Ook in de zestiende en zeventiende eeuw stonden de vroedschappen immers pal voor de opvang van vluchtelingen. Toentertijd leidde de inzet van vooral goed opgeleide, hoog ontwikkelde vluchtelingen tot een enorme bloei van handel, kunsten en wetenschappen. Nu zag het er anders uit. Veel Belgen brachten met hun haat tegen Duitsland de neutraliteit in gevaar, vonden de autoriteiten. Herhaaldelijk leidde hun ‘opruiende taal’ tot opstootjes waarbij ze in conflict kwamen met het wettig gezag en de burgerij. Een Limburgse krant publiceerde een ‘open brief’ van het stadsbestuur

van Maastricht: 'De Belgen in Limburg verspreiden een geest die voor de onzijdigheid en de veiligheid van het land gevaarlijk is. Merendeels behoren de duizenden vluchtelingen tot de minst goeude, doch ook tot de minst beschaafde inwoners. De meest ruwe, tot alles in staat zijnde, elementen zijn daar rijkelijk onder vertegenwoordigd. Ze hebben een ingekankerde haat tegen alles wat Duits is en zijn vergiftigd door hun eenzijdige verhalen.'

Leopold van Oppen, burgemeester van Maastricht, wilde korte metten maken met 'de negatieve zienswijze van de Belgen'. Hij liet in en om Maastricht waarschuwende pamfletten ophangen: 'Het in het openbaar geven van tekenen van sympathie of antipathie voor of tegen een der oorlogvoerende mogendheden, is streng verboden.' Het hielp niets.

Tienduizenden Belgen werden opgevangen door particulieren. Die opvang was volstrekt onvoldoende. Om de vluchtelingenstroom in goede banen te leiden kwam de overheid in augustus 1914 met tot dan toe ongekenne maatregelen: de bouw van concentratiekampen, geïnspireerd op de kampen in Namibië en Zuid-Afrika, wij noemden ze 'interneringskampen', in de volksmond: vluchtelingenkampen. De grootste kampen stonden in Ede, Harderwijk, Nunspeet en Oldebroek.

‘Neem die trein, dan kom je er vanzelf’

Terwijl honderdduizenden Belgen naar het noorden vluchten bulderen achter hun rug de kanonnen. Het schieten is zo intens dat het tot ver in Nederland hoorbaar is. Een abonnee van de Arnhemse Courant uit Brummen meldt aan de rubriek Ingezonden Brieven: ‘Sinds 30 september hoort men hier den ganschen dag en nacht dag een ver verwijderd kanongebulder. Meende men in de eerste dagen, dat het afkomstig zou zijn van oefeningen in Oldebroek of een ander oefenterrein, deze veronderstelling verloor aan waarschijnlijkheid toen ook op zondag (de dag waarop het Nederlandse leger nooit oefende, P.v.L.) het geluid duidelijk te horen was.’ De schrijver merkt op dat ‘het kanongebulder waarschijnlijk afkomstig is van het bombardement op de Antwerpse forten’, zo’n tweehonderd kilometer verderop, wat inderdaad zo was.

Op 10 Oktober 1914 viel ‘den Antwerp’, nu zwol de vluchtelingenstroom pas goed aan. Het treinstation in Roosendaal werd overspoeld door radeloze Belgen. ‘Weg, weg, weg uit den Antwerp!’ Alles krioelde doorelkaar, er heerste verbijstering en velen wisten niet meer wat te doen. Spoorwegpersoneel wees de verbouwereerde Belgen de weg.

‘Waar heen? Opvangkamp Oldebroek?’, vroeg een vluchteling vertwijfeld. ‘Oldebroek? Waar ligt dat?’

‘Neem die trein nou maar, dan kom je er vanzelf.’ De perronwachter stond alweer een ander te woord.

Dag en nacht kwamen er Belgen aan. Hele families, ouders en kinderen, torsten koffers, dekens, waterkannen, potten, ja zelfs tenten. Vrijwel allemaal waren ze ervan overtuigd voorlopig niet terug te kunnen keren naar huis.

Eindelijk, daar kwam een speciale trein die een groep vluchtelingen via Utrecht naar het oude legerkamp in Oldebroek bracht, waar ze onderdak vonden in barakken en voormalige paardenstallen. Op station Nunspeet deelden vrouwen van een liefdadigheidsinstelling aan bijna driehonderd passagiers gratis limonade, brood en melk uit. ‘Aandoenlijk was het te zien hoe oud en jong de handen smekend uitstrekten’, schreef de verslaggever van een lokale krant. Lang duurde het oponthoud niet, de trein reed ver-

der. Bij aankomst in Oldebroek stond op het perron opnieuw een ontvangstcomité klaar, nu met fruit en repen chocola. In Oldebroek hokten hele families in kleine ruimten bij elkaar, maar het was beter dan slapen in de openlucht. En niet alleen daarom waren de vluchtelingen dankbaar, het was vooral de rust hier, ver van de kanonnen en het geweervuur, die maakte dat ze op 31 augustus aan Wilhelmina en het kabinet een telegram zonden waarin ze hun 'algemene hoogste dankbaarheid voor de ontvangst en goede huisvesting' kenbaar maakte.

Eind september 1914 passeerden ruim honderd Franse vrouwen bij Oldenzaal de grens. Ze waren meer dan een maand onderweg geweest. De hele trein stonk naar hun ongewassen lijven. Wat was er gebeurd? Begin augustus waren de Françaises op vakantie in Metz. Samen met een onbekend aantal Franse mannen werden ze door de Duitsers ingerekend. Het hele gezelschap ging per trein naar Hannover. Daar werden de mannen geïnterneerd en kregen de vrouwen te horen dat ze terug mochten naar Frankrijk. De trein vertrok naar Keulen, vandaar zouden ze Frankrijk binnenrijden. Zo ver kwam het niet, halverwege ging het weer terug naar Hannover. Uiteindelijk bereikte de trein Oldenzaal, vandaar reisden de vrouwen - op eigen verzoek - naar Den Haag met het ernstige voornemen hun zaak bij het Vredeshof te bepleitten. Dat lukte niet, waarna ze tot het eind van de oorlog alsnog terecht kwamen in Nederlandse vluchtelingenkampen, waaronder Oldebroek.

De kazerne in Oldebroek is al gauw te klein voor de opvang van de aanzwellende stroom Belgische vluchtelingen. Begin december 1914 opent de regering daarom een nieuw kamp langs de Eperweg, ten oosten van Nunspeet. De *Arnhemsche Courant* bericht: 'Het is een compleet nieuwe stad voor tienduizend mensen. Er staan zestig houten gebouwen, waaronder scholen (zelfs een kleuterschool), drie kerken en een wasserij met vijftien reusachtige kuipen elk met een 300 liter inhoud. Ook in de keuken staan enorme kuipen, waarin eten wordt bereid. In één kuip kan voor 200 personen gekookt worden. Het kamp staat onder controle van 160 bewakers en beschikt over een provoost voor weerspannige bewoners.'

Nee, tienduizend mensen bivakkeerden er nooit, de piek lag bij ruim 6.500 geïnterneerden (1915). In Nunspeet is nog altijd het kampkerkhof, waar ruim 260 kinderen begraven liggen die hier binnen negen maanden door ziekte en ontberingen overleden. Na ingrijpen van de regering, die zorgde voor aangepaste voeding en betere medische verzorging, ging het sterftecijfer scherp omlaag.

Enkele dagen na de val van Antwerpen komt in Bergen op Zoom kardinaal Mercier de grens over, de kabinetschef van het Belgische Departement van Justitie arriveert samen met andere hooggeplaatste politici. Het sombere gezelschap vertelt over ‘hevige gevechten aan de rivier de Nethe’, ten zuiden van Antwerpen. Nee, het is niet hun bedoeling België voorgoed te verlaten. De Nederlandse regering toont begrip en interneert de politici niet in een van de kampen. Een dienstauto brengt ze naar Vlaardingen, vandaar gaan ze per schip naar Oostende waar de Belgische regering zetelt. Later wijkt de regering uit naar Le Havre (de Franse regering verkast naar Bordeaux).

Voor Belgische soldaten die in burgerkleden de grens overkomen zijn de autoriteiten minder soepel. Als ze onmaskerd worden betekent dat het einde in een burgerinterneringskamp en worden ze doorgesluisd naar een – veel zwaarder bewaakt – militairinterneringskamp, zoals Kamp Zeist. Van terugkeer naar België kan geen sprake zijn. Hetzelfde geldt overigens ook voor gevluchte militairen van andere nationaliteiten, of ze moeten op zee zijn opgepikt. In dat geval kunnen ze, volgens de internationale verdragen, terug naar eigen land.

Door de aanhoudende vluchtelingenstroom van Belgen ontstaan in Nederland liefdadigheidsacties. In augustus en september vinden in het hele land openbare kunstveilingen plaats, georganiseerd door lokale vluchtelingencomités. Zo worden in Hotel Schoonoord in Oosterbeek gedrukte tekeningen en schetsen van Jan Toorop geveild. Ze gaan ‘tegen een billijke prijs’ van de hand. Al met al levert de actie slechts honderdvijfendertig gulden op. Dat bedrag steekt schriel af tegen de honderdduizend gulden van een industrieel uit Oss, die per se onbekend wilde blijven (hoogst

waarschijnlijk was het de margarinefabrikant Antoon Jurgens, die later met de kunstboterfabriek van Simon van Bergh fuseerde tot Van den Berg en Jurgens, het huidige Unilever).

Dichtbij de Belgische grens zitten alle hotels propvol met vluchtelingen. In Hulst is geen kamer meer vrij. Voor de meeste Belgen is de opvang armoedig geregeld, een kamertje, een bed, een schamele tafel en een paar stoelen, dat was het voor de meesten wel, maar in Sas van Gent verblijven veel welgestelde Belgen, niet in hotels of bij particulieren, maar op hun eigen luxe jachten die rij aan rij in de haven liggen. De bevolking is er niet ontevreden over: 'Het geeft een mondaine sfeer aan ons kleine stadje', vertelt een bewoner aan een journalist van de Provinciale Zeeuwsche Courant. Een jachteigenaar uit Morsel (bij Antwerpen) werd door de krant op zijn boot geïnterviewd. Hij vertelde dat hij zichzelf 'niet zo snel huiswaarts ziet keren. Mijn huis is afgebroken daar het in de vuurlinie stond. Waar mijn meubels gebleven zijn? Ik zou het niet weten.'

Ook in de haven van Vlissingen kwamen overvolle boten met vluchtelingen aan waarvan de meeste (gratis) doorgingen naar Engeland, dat vluchtelingen niet - tenzij op eigen kosten - liet terugkeren naar het vaste land. Wie niet naar de 'overkant' wilde kon naar het St. Lucia-gesticht in Princehage bij Breda. De verzorging daar was in goede handen van de zusters van de orde der Clarissen Coletinen.

De meeste Belgische vluchtelingen kunnen niet anders doen dan afwachten. Zittend op meegebrachte dekens verlangen ze naar betere tijden. Veel komen er bij hun aankomst niet verder dan het 'tijdelijk' barakkenkamp bij station Roosendaal of het 'tijdelijk' tentenkamp in Bergen op Zoom, dat er eind november 1914 nog steeds staat. 'Een schande', vindt de gemeenteraad het: 'De naam van de gemeente Bergen op Zoom als gastheer leidt hierdoor schade.'

De raad legt dit standpunt vast in een motie die ze naar het ministerie van Binnenlandse Zaken stuurt. Burgemeester Hulshof voelt nattigheid, hij verschijnt niet op de rumoerige raadsvergadering waarin de kwestie aan de kaak gesteld wordt. Uiteindelijk laat de regering het tentenkamp opdoeken en krijgen de vluchtelingen

nog voor de winter een beter onderkomen.

Vanuit het barakkenkamp van het Rode Kruis in Roosendaal reizen veel vluchtelingen per stoomtram naar Breda, waar in de herfst van 1914 veertig stampvolle wagons met Belgen arriveren. En niet alleen per tram, nee ook te voet komen de veelal arme Belgen naar de Oranjestad. Het Leger des Heils en de gemeente hebben er hun handen vol aan: het Leger verstrekt voedsel en de overheid maakt gebouwen vrij, zodat er voldoende opvangplaatsen bij komen. De gemeente Breda koopt stapels wollen dekens om de vluchtelingen warm te houden. Ook hier is het particulier initiatief, zoals in zoveel plaatsen waar Belgische vluchtelingen onderdak zoeken, fenomenaal. Zo verstrekt in het naburige Ginneken de eigenaar van het landhuis Klein Wolfslaar gratis maaltijden aan tweehonderd personen, die er ook een gratis slaapplek vinden.

In alle steden die te maken krijgen met de 'grootte vlucht', zoals de Belgische exodus in de volksmond heet, is het een gekkenhuis. Op de grensstations met het zuiden krioelt het van de mensen, alleen al in Roosendaal komen er binnen enkele uren zestien duizend aan, vooral vrouwen en heel veel ouderen (jonge mannen zaten aan het front). De vrouwen komen met hun kinderen, wel vijf of meer. Een verslaggever van een Brabantse krant ziet 'met leedwezen' hoe de kinderen 'met voor hun leeftijd veel te zware koffers en rugzakken sjouwen'. Hij hoort de vrouwen schreeuwen om hun in het gedrang zoekgeraakte kroost terug te vinden. Oudere en jonge mannen - de laatste vrijwel altijd deserteurs - roepen om hun vrouwen die ze in de menigte kwijt geraakt zijn. 't Was een hels kabaal. De journalist ziet 'mensen in overspannen toestand wiens schrik en angst op het gelaat te lezen stond. Sommigen wezenloos en doelloos voor zich uitstarend'. Deze mensen waren 'stuk voor stuk zwervers geworden'.

In deze heksenketel spelen zich bizarre taferelen af. Dominee Vermeer van de Willemskerk in Den Haag vertelde over een jongetje van dertien, die de grens passeerde met een pakje dat hij met alles wat hij had beschermd. Het bleek een kind van nauwelijks drie dagen oud te zijn.

‘Vader is aan het front, moeder ligt te bed’, vertelde hij de dominee.

‘Moeder zag’, vertelde de jongen, ‘de dood komen’.

‘Toen’, aldus Vermeer tegen de journalist, ‘had ze tegen haar oudste gezegd: ‘Neem mee, vlucht!’

‘Volgens de dominee leeft het kindje en maakt het goed’ (Haagsche Courant).

De pers is kritisch over al die liefdadigheid: ‘De overbevolking leidt tot onzindelijkheid’, is een zin die in oktober 1914 steeds vaker opduikt. De media waarschuwen: ‘Veel vluchtelingen komen met ziekten en ander ongerief over de grens.’

De regering spreekt die berichten met klem tegen. ‘Mensen met een besmettelijke ziekte’, meldt het Rijk, ‘komen nauwelijks voor’, het zou ‘slechts gaan om een paar gevallen van difterie’. Maar Zeeland rapporteert eenentwintig tyfusgevallen en het aantal loopt snel op. Om te voorkomen dat gezonde geïnterneerden worden blootgesteld aan deze hoogst besmettelijke ziekte, zondert het Rode Kruis de patiënten af in ‘ziekenloodsen’.

Zeeland is bijzonder hard getroffen met besmettelijke ziekten en dat is niet vreemd. Alleen al in Hansweert, Kruidingen en Vlissingen zitten twintigduizend ontheemden, waarvan er drieduizend in enge scheepsruimen verblijven. Om epidemieën met harde hand tegen te gaan maakt iedere vluchteling die de gezondheid, en daarmee de veiligheid, in gevaar brengt kans op een enkeltje naar Kamp Veenhuizen in Drenthe, oorspronkelijk een strafkolonie, waar ziekten als difterie en tyfus beter beheersbaar waren dan in de reguliere opvang.

In de particuliere opvang zouden de vluchtelingen beter af zijn. Veel Belgen die ‘particulier zitten’ kunnen in Nederland werken of studeren. Zo maken zo’n tweeduizend Belgen zich vanuit de particuliere opvang gedwongen ‘verdienstelijk’ in de Limburgse mijnen, een job die ze al snel met slavenarbeid vergelijken. Maar er zijn er ook die baat hebben bij deze opvang. Zo halen vijftig Belgische studenten ‘uit de particulier’ hun bul aan de Technische Hogeschool en bedanken Nederland daarvoor met een - nog altijd aanwezige - plaquette op de pui van café De Lindenhof

aan de Zocherweg 9 in Delft.

Soldaten komen terecht in interneringskampen, waar ze soms gezelschap krijgen van hun gezin. Echter, zij hebben hun post moedwillig verlaten of zijn zelfs nooit naar hun post toegegaan, een daad waar ze na de oorlog in eigen land lang voor moeten boeten. Toen klaagden ze: waren we maar niet gedeserteerd, waren we maar op onze post gebleven, evenals koning Albert en zijn vrouw Elisabeth in Beieren, een nicht van de Oostenrijkse keizerin Sissy.

Eind oktober 1914 is de Belgische koning te midden van zijn soldaten aan het IJzerfront, hij eet 'soldatenbrood', staat in de loopgraven en rookt met 'de jongens' een sigaret, terwijl de granaten gillend over de hoofden vliegen. Een verslaggever van de gezamenlijke Nederlandse kranten ziet het gezelschap: 'Hij eet soep met zijn mannen en ontkomt ternauwernood aan een stuk rondvliegend staal, dat zijn adjudant een zware verwonding oplevert.'

Het koninklijk paar van België verblijft aanvankelijk in een villa halfweg tussen de loopgraven en de Franse grens, in een gebied waar granaten de aarde nog niet hadden omwoeld. Lange tijd wonen ze incognito. Tijdens een dienst op Allerheiligen 1914 herkent een meisje het echtpaar in een kleine kerk aan de kust. 'Leve de koning, leve de koningin, leve België!', roept ze. Haar gejuich wordt door alle kerkgangers overgenomen.

Bestaan Vluchtoord Ede van korte duur

Premier Cort van der Linden laat zich grondig over het vluchtelingenprobleem informeren door een redacteur (!) van het socialistische blad *Het Volk*. Hij maakt voor zijn krant een rondreis langs de Rijkstoevluchtoorden, zoals de vluchtelingenkampen in ambtelijke taal heette, en kwam terug met een vloed aan suggesties en kritiek.

De journalist was vooral niet te spreken over de situatie in het grote opvangkamp in Nunspeet. Volgens hem hebben de bewoners daar 'te weinig bewegingsvrijheid veroorzaakt door 'te veel regels en bewakers'. Ook de wensen van de vluchtelingen zouden 'door de kampleiding niet op waarde zijn geschat'.

Zijn woorden sluiten aan op de kritiek van de instanties die zich met de vluchtelingenkampen bemoeiden. Er zijn organisaties die er bij de premier op aandringen om de vluchtelingen uit de kampen te halen en ze onder te brengen bij particulieren. Niemand maakt bezwaar. Het ministerie van Binnenlandse Zaken is het eens met de Vereniging Tehuis voor Belgische Kinderen, die de jeugd onderdak brengt bij particulieren. Maar in een brief aan alle burgemeesters waarschuwt het rijk dat het vluchtelingenprobleem 'enorm is en particuliere opvang geen echte oplossing biedt'. 'Persoonlijke opvang is goed, maar 'extra en betere centrale opvang zijn beslist noodzakelijk', vindt Pieter Cort van der Linden, al mag die natuurlijk 'niet te veel kosten'. In een circulaire aan de burgemeesters schrijft hij: 'Geen vergoeding kan worden gegeven (aan vluchtelingen, P.v.L) boven een bedrag van dertig cent per dag p.p.' Zuinigheid is vanouds een kenmerk van de Nederlandse regering.

Uiteindelijk komt de premier, mede op basis van informatie die de journalist van *Het Volk* hem gaf, met een plan voor een nieuw, beter geoutilleerd en groter kamp voor tenminste tienduizend vluchtelingen. Het zou, evenals Kamp Nunspeet, te boek komen te staan als 'een modelkamp'. 'Op de ruwe hei bij Ede' (Arnhemsche Courant), vlakbij Herberg Zuid-Ginkel, ging in het najaar van 1914 de eerste schep de grond in. 'Vluchtoord Ede', zoals de officiële naam luidde, was op 1 februari 1915 grotendeels klaar. Aanvankelijk bood het kamp plaats aan drieëntwintighon-

derd vluchtelingen, vrijwel allemaal Antwerpenaren die voorheen bij particulieren in Arnhem waren gehuisvest. De streng gereformeerde bevolking van Ede moest weinig van het vluchtoord hebben. Ze keken de nieuwkomers, nota bene ook nog eens buitenlanders, met de nek aan.

In die koude februarimaand van 1915 liep een journalist van de Arnhemsche Courant van Renkum naar de Ginkel. 'Eigenaardig is de indruk, als men daar plotseling vanaf een helling op de donkere heide, een stad voor zich ziet liggen (...), een stad van houten huizen, zich scherp aftekenend tegen den grauwen sneeuwhemel en de bruin-gauwe heide. Het zijn lage houten huizen, zonder enige omlijsting dan wat linnengoed, maar gebouwd volgens een bepaald systeem. De plaats is ongetwijfeld goed gekozen, daar de omringende heuvelen - het zijn bossen, maar uit de verte ziet het er inderdaad uit als een heuvelrij (P.v.L) - haar beschermen tegen al te gure windvlagen! (...) Het geheel is omgeven door een netwerk van dennenpalen. Er is een politiepost en toezicht door rijksveldwachters.'

De verslaggever geeft een schets van de plattegrond: 'Het geheel is verdeeld in 'dorpen' - Leiedorp, Maasdorp en Scheldedorp -, die gescheiden zijn door de Koningin Wilhelminalaan en de Cort van der Lindenlaan. De wegen zijn keurig onderhouden. Er is zelfs een soort riolering. Alle gebouwen zijn wit gekalkt, wat een vriendelijke, echt Hollandse indruk maakt. De gangen en kamers zijn helder geschuurd en er heerst netheid en orde.'

Per 'dorp' zijn er tien slaapzalen, drie eetzaal, vijf wasruimtes, een zuigelingencreche, een kinderbewaarplaats en een keuken. Zelfs aan een kerkje en een school is gedacht, evenals aan een polikliniek en een ziekenhuis. 'De bewoners maken hun eigen krant: *Ons Leven*, die wekelijks verschijnt. Op het kamp kunnen bewoners lessen in naai- en kantwerk volgen, het onderricht is in handen van de Liefdezusters uit Turnhout. Een fabriekje voor matten vlechten en een borstelmakerij zorgen ervoor dat de vrouwen en de (veelal oudere) mannen een dagelijkse bezigheid hebben.'

Door allerlei organisatorisch gekonkel zou het 'vluchtoord'

slechts kort bestaan. Eind november 1916 begint het gekrakeel: kampcommandant J. Mingels kan niet overweg met een van zijn naaste medewerkers, een zwager van premier Cort van der Linden, die de leiding van 'Vluchtoord Ede' op zich wil nemen. Hij zit de populaire Mingels, die van iedereen in het kamp steun krijgt, voortdurend in de weg. Vreemd genoeg ziet de regering op het laatst geen andere oplossing dan het kamp te laten slopen - het onderhoud zou te duur zijn, staat in de persverklaring. Het merendeel van de vluchtelingen, bij aanvang van het gekrakeel stak hun aantal al ver boven de vijfduizend uit, verhuisde naar Vluchtelingenkamp Nunspeet.

Belgische grens: een doodsstreep

De Belgen komen in hordes de grens over, maar hoe zat het met in België wonende Nederlanders die terug wilden? Dat kon, ja, maar dan moesten ze de Duitsers plechtig beloven geen enkele poging te ondernemen terug te keren naar België. Bij de uitreis waren ze verplicht de volgende verklaring te ondertekenen:

'Ich verpflichte mich während des Krieges und so lange Holland ein neutrales Land ist, unter keine umstände nach Belgium zurück zu kehren und in Holland zu bleiben: so ist mir bekannt dass ich mich strafbar mache, wenn ich dieses versprechen breche.'

Wie niet (meer) over een woonadres in Nederland beschikte kreeg onderdak in een Rijkstoevluchtoord. Belgische vluchtelingen op de terugtocht naar België - het waren er honderdduizenden - konden vanaf 9 november 1914 slechts met veel moeite de grens tussen Nederland en West-Vlaanderen passeren. In december van dat jaar sloten de meeste grensovergangen met België, alleen de grensposten in Hulst, Sas van Gent en de grenspost in het kanaal langs Selzaete bleven open. Maar daar kon je alleen door als je beschikte over een Duits paspoort of een passagebewijs van het Duitse consulaat, daarover beschikten de meesten niet dus konden ze bij aankomst rechtsomkeert maken, terug naar een vluchtelingenkamp. En ja, dan was er ook nog die andere, maar uiterst gevaarlijke, mogelijkheid om de grens te passeren: je voor veel geld aanmelden bij een smokkelbende die je langs een wirwar van bospaadjes, door moerassen, beken, kanalen en landerijen naar de overkant loodste. Wie voor deze optie koos moest rekening houden met de dood, want als wachtsoldaten, van Duitse of Nederlandse zijde, je opmerkte schoten ze zonder waarschuwing.

Een apart geval in de grens met België was Baarle in Noord-Brabant, bestaande uit Baarle-Nassau (Nederland) en Baarle-Hertog (België). De grens is hier gelijk een lappendeken, je loopt in een paar stappen van Nederland naar België en van België naar Nederland.

De grens met België loopt dwars over het (voormalige) trein-emplacement. Op de demarcatielijn lagen en liggen geglazuurde tegeltjes met aan de ene kant het woord België, aan de andere kant staat Nederland. Op woensdag 28 oktober 1914 kwam er een Duitse officier met veertig manschappen aangemarcheerd om het allerlaatste stukje België onder Duits bewind te plaatsen. Op de grenslijn traptten de soldaten op het woord 'België'. Daarna gingen ze naar de stationsrestaurant om zich aan het bier te laven. In de oorlog heerste in Baarle-Nassau 'de staat van beleg'. Baarle-Hertog was 'in staat van oorlog', maar bleef vrij. Daar heerste de krankzinnige situatie dat het dorp bestuurd werd door drie landen: Nederland, Duitsland en ja, ook België. België was dus niet helemaal overwonnen. Baarle-Hertog groeide uit tot symbool van het vrije België. Zondereigen, een Belgisch dorp luttele kilometers verderop, was bezet. Daar, op ruim een halve kilometer ten noorden van de St. Rumolduskerk, liep van 1915 tot 1918 de 'dodendraad', die het bezette België met een hoog voltage van het neutrale Nederland scheidde.

Kerst 1914: veel huizen langs de Belgische grens staan leeg; de wereld is er uitgestorven. Hele woonblokken zijn met prikkeldraad afgeschermd. Prikkelraad, een nieuwigheid, uitstekend spul. In WO I kwam prikkeldraad in de meest gemeen snijdende vormen voor. Kon je het 'normale' prikkeldraad, dat in Nederland steeds vaker de meidoorns langs de weilanden verving, gemakkelijk optillen, door de schuingeplaatste snijdende randen van het 'oorlogsprikkeldraad', dat in grote hoeveelheden in de frontlinies werd gebruikt, was dit onmogelijk geworden.

Eind 1914 kwam van Duitse zijde het bevel om in Nederland tenminste driehonderd meter bij de Belgische - nu de Duitse - grens vandaan te blijven. Iedereen die het waagde dichterbij te komen liep kans op een kogel. Protest hiertegen van onze regering bleef uit. De neutraliteit was heilig, daarom ook hielden we hardnekkig vast aan de staat van oorlog. 'De omstandigheden nopen dien staat te doen voortduren', aldus de bedachtzame Cort van der Linden. Niemand in politiek Den Haag tekende bezwaar aan, ook niet wanneer een van de belligerenten ons bombardeerde, beschoot of op andere wijze de les las. Als het om de neutrali-

teit ging stonden we schouder aan schouder, ook bommen of Duitse verordeningen konden die eenheid niet verstoren.

Daarom zweeg politiek Den Haag toen op 22 september 1914 in Maastricht – voor zo ver bekend de eerste – bom op Nederlands grondgebied explodeerde. Omstreeks half negen liet een vliegtuig de bom vallen in de Brusselsestraat. Het projectiel ontplofte in de tuin van Jhr. Graafland. De bewoners van het huis kwamen er zonder kleerscheuren van af, maar alle ramen lagen eruit en de dakpannen waren meters ver weggeslingerd.

Aan de hand van gevonden bomfragmenten concludeerde de onderzoeksdienst, dat het om een Britse granaat ging. Inderdaad, de Britten hadden het gedaan. Ze excuseerden zich zowaar voor ‘het ongeluk’. Een ongeluk? De regering liet het er bij, ze deed zelfs geen poging om de schade te verhalen.

Opstand in Kamp Zeist

Juist omdat wij onze neutraliteit koesteren tolereren we het niet dat geïnterneerde militairen terugkeren naar hun legeronderdelen. In Nederland zaten tienduizenden buitenlandse soldaten vast. Daar waren deserteurs bij, gewonden, verdwaalden, 'los geslagen' soldaten die uit de koers geraakt waren en per ongeluk op Nederlands grondgebied belandde. Ze werden opgepakt en naar een militair interneringskamp gebracht.

In de eerste oorlogsmaanden rijden er dagelijks propvolle treinen met honderden Belgische en Duitse soldaten naar deze kampen. Een verslaggever van een krant in Brabant hield de transporten in zijn provincie nauwkeurig bij: 'Door station Den Bosch rijden 's nachts zo'n twintig treinen met geïnterneerde soldaten, Belgen zowel als Duitsers, twee generaals en de commandant van een Antwerps fort. De Belgen komen terecht in een kamp bij Loosduinen.'

De huisvesting in de houten kampbarakken was niet slecht, ook het voedsel kon ermee door, maar de bewaking was zeer streng. Al kun je iedere vergelijking met de latere Konzentrationslager of de goelag, de speciale kampen in de Sovjet-Unie, direct vergeten. Het militair Kamp Bergen (Noord-Holland) kreeg op 29 augustus 1914 bezoek van de voorzitter van de Duitse sociaaldemocraten, Philipp Scheidemann, die op 9 november 1918 in Berlijn de republiek zou uitroepen. In het Noord-Hollands Dagblad gaf hij blijk van 'zijn grote ingenomenheid met de wijze waarop de Nederlandse regering voor zijn Duitse landslieden zorgde'.

Gedurende de hele oorlog liet de regering militaire interneringskampen aanleggen, ook in Uden, Gaasterland en Urk. 'Kamp Urk' werd in maart 1917 opgeheven, waarna het handjevol overgebleven soldaten naar het Interneringskamp Zeist ging, met zesduizend soldaten verreweg het grootste kamp.

Tegen het einde van de oorlog kwamen er steeds meer Duitse deserteurs naar Nederland. In 1917 werd daarom een groot 'modelkamp' voor Duitse soldaten in Wolfheze gebouwd. Op een

gegeven moment was de aanwas van Duitse deserteurs daar zo groot dat men ook daar voor de opvang van soldaten niet meer buiten particuliere adressen in de omgeving kon.

In de stad Groningen bood majoor Cunningham van het Leger des Heils steun aan ruim duizend geïnterneerde Britse militairen. Ze zaten in Timbertown, een kamp in de buurt van de Groningse gevangenis. De Britten moesten na de val van Antwerpen vluchten en maakten er het beste van, ze hadden een eigen werkplaats voor het vervaardigen van meubels, gaven een krant uit en hielden zich lachend op de been met de Timbertownfollies, hun eigen revue. Toch was het niet allemaal koek en ei. Cunningham rapporteerde dat de manschappen het er soms behoorlijk kwaad mee hadden dat zij zaten te mens-erger-je-nieten en te kaarten, terwijl hun landgenoten zich doodvochten.

Buiten de kom van Harderwijk liet het leger een oude kazerne verbouwen tot interneringskamp voor Belgische soldaten. De circa vijftig barakken boden plaats aan tweeduizend personen, vrijwel allemaal uit het 'gevallen' Antwerpen. Alle barakken werden voorzien van – een noviteit – elektrisch licht.

Kamp Harderwijk kreeg een aparte aansluiting op de spoorlijn Amersfoort-Zwolle. De kampbewaking controleerde om de haverklap de uitgaande treinen om geïnterneerden te beletten via het spoor te vluchten.

Uit de militaire interneringskampen waren in 1915 al zestienhonderd militairen ontsnapt, in 1918 stond de teller op drieduizend. Omdat 'een interneringsdepot geen filantropische instelling is', aldus de opper Snijders, waren de straffen op vluchten hoog. Wie niet direct een stopbevel gehoorzaamde liep kans op een kogel. Soms verleende de bevolking hand- en spandiensten bij het ontsnappen van militairen. Werden die burgers gesnapt, dan konden ze rekenen op verbanning uit hun woongebied. Dat overkwam twee arme vissers uit Gaasterland. Ze zetten met hun vissersbootje Britse militairen over de Zuiderzee. Toen de marechaussee er lucht van kreeg werden ze als 'onaangepasten' uit Gaasterland verwijderd.

Om iedere poging te vluchten in de kiem te smoren mochten geïnterneerde militairen alleen onder bewaking de kampen uit. Binnen het prikkeldraad hadden ze, naar het inzicht van de legerstaf, voldoende speling. Ze kregen zelfs toestemming hun gezin te laten overkomen. Het ministerie van Oorlog liet daartoe in Kamp Harderwijk circa zestig huizen bouwen. Toen die woningen er stonden was de grens met België gesloten, zodat de meeste onderkomens nooit werden gebruikt voor het doel waarvoor ze gebouwd waren.

Zo ging er wel meer mis. Vlaamse en Waalse vrouwen die hun man in Kamp Zeist wilden bezoeken, en het geluk hadden over de grens te komen, botsten in Nederland op een behoorlijke miscommunicatie van het Departement van Oorlog. In een brochure stuurde de dienst iedereen naar station SS Zeist-Driebergen. Vervolgens moesten ze - op eigen kosten - met de lokaaltrein naar Amersfoort waar ze - alweer voor eigen rekening - een hotel boekten. Pas de andere dag konden ze verder naar Kamp Zeist. Een idiote reis, bovendien duur. Op het ministerie bedacht niemand dat de *route directe* niet alleen de goedkoopste, maar ook de snelste is.

In de soldatenkampen werd veel geklaagd. De bewoners, het woord gevangenen werd, hoewel de kampbewoners zichzelf vaak wel zo noemden, door de autoriteiten angstvallig vermeden, klaagden steen en been over te weinig ruimte, te weinig bewegingsvrijheid, te veel bewaking, gebrekkige maaltijden en een gebrekkige dagbesteding. Aan dat laatste werd wel iets gedaan. In Kamp Zeist ontdekte de autoriteiten de voordelen van de werkverschaffing. De Belgen mochten (onder dwang) in 1916 in Amersfoort aan de slag met de bouw van een heus monument om 'hun dankbaarheid voor de opvang aan het volk van Nederland te tonen'. Het gedenkteken staat er nog, aan de Stichtse Ronde. Het Belgenmonument werd pas onthuld in 1938, dat kwam door de toenmalige slechte verhouding tussen Nederland en België - vooral veroorzaakt door de rol van Nederland als handelsnatie tijdens WO I en het verlenen van gastvrijheid aan de gehate Duitse keizer.

In Kamp Zeist bereikte de onvrede in 1914 een hoogtepunt. De

marchaussee greep hard in, het optreden kostte acht Belgische soldaten het leven.

Eind november 1914 trekken in Kamp Zeist drie geïnterneerde Belgische militairen hun burgerkloffe aan. In het holst van de nacht sluipen ze naar de omheining en proberen over het prikkeldraad te klimmen. Een wacht slaat alarm. De uitbrekers worden gegrepen en opgesloten in de provoost. De kampbewoners pakken het voorval aan om te protesteren tegen hun 'ruwe behandeling', al hun terechte en onterechte grieven gooien ze er uit: 'We mogen het kamp niet uit zonder bewaking, terwijl jullie zeggen dat we geen gevangenen zijn. Het eten is te duur, de bewaking te streng, de wasbeurten te kort, de ...', noem maar op, alles is verkeerd. Ze beginnen de bewakers te sarren:

'Jullie lafbekken, wij Belgen vechten ons dood aan het front en jullie...?'

De kantine krijgt het zwaar te verduren. Ruiten sneuvelen, het buffet wordt vernield. De kampbewakers schreeuwen:

'Orde, orde, we schieten!'

'Ha, jullie schieten!'

In de dagen daarna volgen er meer protestacties. Op 3 december lopen die uit de hand.

'Orde!', schreeuwen bewakers als een groep opnieuw aan het 'muiten' slaat. Nu richten ze de geweren op de Belgen, maar die trekken zich daar niks van aan.

'Schiet, schiet, schiet dan...!'

Een groep Belgen komt dreigend naderbij.

'Schiet dan! Durven jullie niet, hè!'

Nou, wel dus. De bewakers vuren, zes Belgen zijn direct dood en vijfendertig vallen gewond neer. Van de achttien zwaar gewonden sterven er die nacht twee.

'De opstand is met harde hand neergeslagen', schrijven de kranten.

Zaterdag 5 december 1914: vier lijkkoetsen rijden naar het kerkhof in Soesterberg. Op iedere koets een kist met op elke kist een krans en een palmtak. De laarzen van de Belgische en Nederlandse officieren gaan in de pas met de dodenmars, gespeeld door soldaat-tamboers. De Belgen krijgen een gemeenschappelijk

graf. De bewakers gaan vrijuit: 't was noodweer. De overige doden liggen op de begraafplaats van Kamp Nunspeet, waar ze onvindbaar zijn. De graven daar hebben - uit kostenoverwegingen - slechts een nummer, geen naam.

‘Mijnen! Gevaar!’

Op land komt de oorlog tot uitdrukking door enorme vluchtingenstromen. Die zorgen weliswaar voor ongeken-
de logistieke problemen, maar gevaarlijk zijn ze niet. Op zee is dat anders, meer dan ooit loert daar gevaar.

Thans het leven op de baren,
Valt den zeeman dubbel zwaar.
Vreeslijk zijn steeds de gevaren (...)
(Uit: De Zeeman Van Heden, van een L.v.d.H (ware naam on-
bekend), gepubliceerd in het tijdschrift De Vrije Socialist).

De gevaren op zee namen met sprongen toe toen Duitsland in 1917 de onbeperkte duikbootoorlog afkondigde. Maar ook in de jaren daarvoor dreigde voor Nederlandse schepen, en die niet alleen, GEVAAR! Ze kwamen veelvuldig in dodelijk contact met torpedo's en vooral ... met zeemijnen, de allerergste sluipmoordenaars. Vaarroutes die de ene dag veilig waren konden door zeemijnen zo maar veranderen in een hel.

Op 18 augustus 1914 stomen de SS Alice H. en de Houtdijk, samen met twaalf andere stoomschepen, in konvooi van Petrograd (voorheen Sint-Petersburg) naar Helsingborg. Het eerste deel van de reis gaat onder begeleiding van een Russische loodsboot die de stoomboten naar de Finse Golf koerst. Het weer is prachtig, een kalme zee. 's Middags om half zes bereikt het konvooi de Finse Golf. Met een saluut nemen de boten afscheid van de loods en varen de hele nacht door.

Rond half zes 's ochtends nadert een Russische gouvernementsboot. Op het dek vlagt een seinmatroos: 'Mijnen! Gevaar!' Daarop seint hij: 'Vaar Papenwickbocht in!'

Om acht uur liggen alle schepen daar voor anker.

's Middags komt eindelijk het verlossende sein van de gouvernementsboot: 'Volgen!'

Het konvooi vaart de bocht uit. Eenmaal op volle zee schreeuwt een matroos van de Alice H.: 'Mijnen!'

Grote ogen, ingehouden adem, zo kijkt de bemanning naar de rustig dobberende zwarte stalen bollen met stompe uitsteeksels,

ze drijven op een afstandje aan beide zijden van de stoomboot. Desondanks vaart het konvooi door, volledig vertrouwend op de Russische patrouilleboot zonder wie ze, daar is iedereen heilig van overtuigd, in de grootste problemen waren gekomen. Dankzij de 'Rus' komt het hele konvooi veilig door het uitgestrekte mijnenveld. Om zeven uur klinkt er een hels concert van scheepstoeters, de 'Rus' blaast stoom af, zwenkt naar het oosten en het konvooi gaat verder.

Eerste officier Ties ter Wiel houdt die nacht de wacht op de Alice H. Hij geniet van de prachtige sterrenhemel. Later vertelt hij aan een verslaggever van het Amersfoortsch Dagblad: 'Nog te twaalf uur telde ik de schepen achter ons aan de toplichten: zij waren er nog alle dertien.'

Nauwelijks een uur later ramt de Alice H. een zeemijn. Ter Wiel: 'Er klonk een gigantische dreun en een enorme trilling trok door de boot. Het hele voorschip lag uitelkaar, grote stukken houten en stalen balken bonkten neer op het dek.'

De kapitein, die in de kaartenkamer sliep, rende omhoog, zijn vrouw in nachthemd erachteraan.

'Wat gebeurt er?!', schreeuwde ze.

Op dat moment ontplofte een tweede mijn onder het ketelruim. Een fractie van een seconde later een derde onder het achterschip. De vrouw van de kapitein werd weggevaagd, hij heeft haar nooit meer teruggezien.

Samen met twaalf andere sprong Ter Wiel in een reddingssloep. Net op tijd, het voorschip van de Alice H. verhief zich uit het water en zonk. Door de zuiging sloeg de sloep om, tien gingen er mee naar de diepte. Twee hadden geluk, ze klampten zich in hun zwemvest vast aan de houten brokstukken. Tenslotte hees men ze in een andere sloep.

Het zoeken naar overlevenden werd na twee uur gestaakt. Na acht uur roeien bereikte de drenkelingen het eiland Dagö (Estland). Daar kreeg de bemanning te horen dat ook de Houtdijk door mijnen tot zinken was gebracht. De overlevenden deden hun relaas aan de pers op woensdag 2 september, direct na aankomst op het Maasstation in Rotterdam.

Op de Nederlandse kust spoelden regelmatig zeemijnen aan. In oktober 1914 lagen er drie in Vlissingen; één ontplofte en veroorzaakte flinke schade op de Badhuisweg. Beide andere mijnen bracht het leger gecontroleerd tot ontploffing; één lag er vlak voor het Grand Hotel, de ander onder het badpaviljoen. ‘Onder de mijn legt men buskruit’, aldus de Zeeuwsche Courant, ‘die het leger van grote afstand tot ontploffing brengt.’

De ingreep lukte, maar zo ging het lang niet altijd. Op 16 november van dat jaar verloren in Westkapelle vier mijnopruimers het leven bij een poging een zeemijn onschadelijk te maken. De klap was zo hevig dat tegelijk ook vijf burgers de dood vonden.

In november 1914 bracht in Domburg de luchtdruk van een gecontroleerde mijnontploffing grote schade toe aan diverse gebouwen. In het atelier van de kunstschilder Willem de Zwart, een exponent van de Haagse School, lagen vrijwel alle ruiten eruit en in de plafonds zaten diepe scheuren. De woedende kunstschilder kwam pas tot bedaren toen het Rijk toezegde de schade te zullen vergoeden, wat inderdaad gebeurde.

Door de grote hoeveelheid zeemijnen die in de Noordzee en aanverwante wateren dobberde was het hoogst onverantwoord om daar te varen. Maar de vissers moesten wel, ze waren afhankelijk van de zee evenals de veer- en mailboten naar Dover en Harwich, die nog altijd voeren, zij het met zeer ruime marges in de dienstregeling.

En de vissers- en mailboten bleven varen, ook toen de Britse autoriteiten in november 1914 de hele Noordzee tot militair gebied verklaarde. Wie er toch over wilde, naar Nederlands-Indië of de Verenigde Staten, moest rekening houden met een grote omweg via Schotland. Maar zelfs op die relatief veilige route waren zeemijnen niet uitgesloten. Om ongelukken met mijnen en Duitse duikboten te voorkomen besloot de regering de scheepvaart naar de koloniën vanuit Nederland stil te leggen en naar ‘ons Indië’ alleen nog een verbinding vanaf New York te onderhouden.

De KW 175, de Cornelia, eigendom van rederij C. Ouwehand uit Katwijk aan Zee, kreeg in de zomer van 1914 een mijn in de netten. Die explodeerde op nauwelijks vier meter van de boeg. Een hevige dreun en *bye bye* netten. Gelukkig bleef het daarbij. De

vissers hapten naar lucht toen de schokgolf hun de adem benam. Een waterzuil kletste over het dek en als ze zich niet stevig hadden vastgegrepen waren ze van het dek afgesleurd. Niemand raakte gewond, ook de boot kwam er wonder boven wonder met geringe schade vanaf. Het scheepsvolk dankte God met de Bijbel in de hand voor de goede afloop.

Veel slechter verging het de Maria Christina uit Vlaardingen. In oktober 1914 botste ze veertig mijl ten noorden van IJmuiden op een mijn. Het schip en de negen bemanningsleden - allen uit Marken - verdwenen voorgoed. De achterblijvers - vrijwel altijd familie, want vissersbedrijven waren doorgaans familieneringen - kregen geen bericht. Met seinapparatuur waren vissersschepen niet uitgerust. Men berustte altijd, hoe moeilijk het ook was, in het noodlot.

In totaal vonden in WO I 862 Nederlandse vissers de dood (alleen al driehonderd vissers uit Scheveningen verloren hun leven). 165 Vissersschepen gingen verloren, de meeste door zeemijnen. Zeevisser was een hard, maar toch ook lucratief bestaan. De hoge risico's nam men voor lief.

In het najaar van 1914 bleek dat zeemijnen niet alleen gevaarlijk waren voor schepen. In Bergen (NH) spoelde een zwaar gehavende bultrug aan waarvan de kop spoorloos was. Wetenschappers van de Universiteit van Leiden onderzochten het stinkende kadaver en concludeerden dat de walvis was geveld door... een zeemijn.

‘De duikboot, een zeer gevaarlijke vijand’

In de nacht van maandag 21 op dinsdag 22 september 1914 kraast langs de kust een krachtige storm. De wind rammelt aan de luiken, de bomen kreunen, regen zwiept over de geestgronden. Vader leest de krant, moeder stopt bij een olielamp met sajete de gaten in de sokken. Gisteren begon de herfst, vandaag toont hij zijn ware aard. Bij de Delflandse Hoofden slaat de ziedende zee zware basaltkeien uit de zeewering. Verderop vernietigt hij het deel van het duin dat zich in de zomer gevormd had.

In de loop van dinsdag vinden strandjutters bij Hoek van Holland stukken aardewerk met daarop het logo van de Britse Marine. Verder noordwaarts ligt nog veel meer: reddingsboeien, munitie, ga zo maar door, alles afkomstig van Britse oorlogsschepen die, zo horen de jutters, door de Duitsers zijn getorpedeerd. De Aboukir, De Hogue en De Cressy (veel kranten schrijven hardnekkig De Lessy), zijn opgeslokt door de zee, samen met honderden zeelieden. De jutters kunnen zich maar moeilijk voorstellen hoe groot die schepen waren. Toen iemand hen vertelde dat ons grootste pantserschip, De Zeven Provinciën, ‘6.530 ton aan water verplaatst, terwijl de gezonken Britse kruisers elk bijna het vijfvoudige veroorzaakte’, vielen ze even stil.

Later die dag vinden jutters op het strand van ‘s Gravenzande vijf balen katoen, althans dat dachten ze. Dichterbij gekomen zien ze dat het matrozen zijn. De lijken komen van het ‘slagveld’ voor de Nieuwe Waterweg en worden op 25 september ‘in kisten gedekt door de Engelse vlag’ (Haagsche Courant), in een massagraf begraven.

Ook in de dagen daarna blijft de zee lijken spuwen. In ‘s Gravenzande spoelen achttien Britten aan. Op het strand van Monster liggen de resten van een matroos. En zo ging het maar door. In ‘s Gravenzande worden uiteindelijk 112 manschappen, grotendeels ongeïdentificeerd, begraven. In totaal verloren ruim veertienhonderd officieren en matrozen hun leven. Tot aan Haarlem toe krijgen ze een graf en wie niet op land begraven wordt, blijft meters diep onder water vastzitten in de wrakstukken.

Deze tragedie weerhoudt generaal jhr. van der Goes er niet van de Duitsers publiekelijk te complimenteren met ‘hun geweldda-

dige actie'. Op woensdag 23 september staat zijn ingezonden brief in diverse kranten: 'Een kranig stuk werk. Het bewijst dat de duikboot een zeer gevaarlijke vijand is.'

Behalve voor torpedo's en zeemijnen hadden Nederlandse vissersschepen ook groot ontzag voor Britse en Duitse kruisers. Terecht.

De vissersboot De Eemstroom raakt op maandag 19 oktober 1914 verzeild in een kortdurende zeeslag die de bemanning nooit meer zou vergeten.

Bij extreem helder weer omringen Britse kruisers De Eemstroom, terwijl vanuit het noorden Duitse slagschepen het vuur openen. Fluitend vliegen de granaten over de nietige vissersboot. De explosieven zijn niet gericht op het bootje, de mof schiet zich alleen maar in. Het dreunt, aan beide zijden van het schip spuiten enorme waterkolommen omhoog. Zeewater spoelt over het dek. Door de enorme explosies helt de vissersboot zo sterk naar bak-, dan weer naar stuurboord dat het dreigt te zinken. Als de strijd echt begint moet de in paniek geraakte bemanning zich aan alles vastgrijpen wat muurvast op het dek staat om maar niet overboord te slaan. Ze hebben geluk. Uiteindelijk varen de Britse kruisers weg. De Eemstroom verloor in het gevecht al zijn netten. Als de bemanning van de schrik bekomen is, stoomt het schip terug naar de kust waar de mannen met hun verhalen altijd een gewillig oor vinden, niet alleen thuis maar ook in de kroeg.

‘Mutter, er kommt nicht nach Haus’

Najaar 1914 vechten de legers van Parijs tot aan de Hartmannswillerkopf in de Elzas en verder tot aan de Zwitserse grens. Voor de kerst zou de oorlog niet voorbij zijn, zoveel was wel duidelijk. Volgens waarnemers kwam dat door ‘de volmaakte organisatie en de dodelijke uitwerking van de wapens.’ Geen oorlog was ooit zo fel gevoerd als deze moderne, volkomen technologisch gevoerde, oorlog.

Er waren nieuwe, in het geheim ontwikkelde, wapens. Op zich niet nieuw, iedere oorlog brengt nieuwe wapens voort, maar deze stonden vaak kilometers ver weg en hadden alsnog een dodelijke uitwerking. Neem de ‘monsterkanonnen’, zoals de Dikke Bertha - die tien kilometer ver kon schieten - en de loeizware Lange Max, vanaf 1917 in gebruik. De Lange Max was ‘een kanon zo kolossaal dat we onze ogen niet konden geloven’, vertelde een waarnemer in een Duitse krant. Om het kanon, dat op vijfenzeventig kilometer afstand doel kon raken, te vervoeren waren zesendertig paarden nodig, die het geschut in twee delen naar zijn bestemming trokken. Volgens een soldaat ‘is het de Belial onder de kanonnen’, maar op de fortificaties bij de Franse vestingstad Verdun misten de granaten uit de ‘Belial’ in 1914 hun uitwerking. Verder waren er geperfectioneerde vlammenwerpers en... mosterdgas, een chemisch wapen en het gemeenst van alle toenmalige wapens. Tijdens de slag aan de Somme ratelen er half september 1916 bij Pozières voor het eerst tanks over het slagveld. Een verslaggever van de Tägliche Rundschau beleefde en overleefde een tankaanval, zijn verslag verscheen in de Nederlandse kranten:

‘Plotseling schel licht, het licht van een zaal met duizenden witte verblindende lampen. Duizenden lichtkogels stegen omhoog, daartussen kletterde de hagel van ijzer neer op onze kameraden. Achter deze muur van granaten, kwamen monsters. Beesten, metershoog, alsof voorwereldlijke dieren weer verrezen waren, gruwelijke, voort dreunende ijzeren dieren, ratelend, snuivend, rood vuur werpend uit zwarte gaten, nu eens met de neus snuffelend in de lucht, dan weer zoekend in de kraters, alsof ze bang waren een mens, een Duitser, over het hoofd te zien. Tussen deze monsters

Tommies, sterke afdelingen die gelijke pas hielden met de monsters, en daar achteraan sprongen. Hallo, die waren te raken. Het hagelde kogels op de Engelsen, die naast de tanks liepen. Niet denken: schieten! De ene Engelsman voor, de andere na, viel om in het gordijnvuur van onze artillerie.'

Andere, minder spraakmakende, nieuwigheden waren het zoeklicht dat een soldaat op zijn rug kon dragen en 'waarvan de lichtbundel tot driehonderd meter ver reikt'. Verder gaven de kranten hoog op over 'nieuwe pistolen, die tot driehonderd meter ver lichtkogels kunnen afschieten met een schijnsel even sterk als het daglicht'.

Het oorlogsnieuws zou de komende vier jaar de voorpagina's van alle kranten bepalen. Naast gortdroge, feitelijke informatie, gaven de media ruimte aan *human interest*. Sommige verhalen van de persbureaus werden gretig door alle landelijke dagbladen en de grote regionale kranten overgenomen, zoals dit frontbericht:

"Een Franse kolonel hoort de verliezen aan.

'Hoeveel minderen?' Zoveel.

'Hoeveel officieren?'

'Eén, een veldcornet.'

'Wie?'

'Uw eigen zoon.'

De kolonel vertrok geen spier. Het was zijn enige zoon.

'Waar is de dode veldcornet?'

Hij reed er heen, boog zich over het lijk van zijn zoon en keek lang naar de gesloten ogen. Toen kuste hij hem op het voorhoofd, sloeg een kruis, steeg weer te paard en reed heen om verder zijn plicht te doen."

De strijd is bloedig. In de omgeving van de Marne en Aisne klinkt van ver het geschut, dat trekt publiek. Eind september 1914 staan er op een heuvel bij Soissons een groep Parijzenaars door verrekijkers een artillerieduel gade te slaan. De ramptoeeristen becommentariëren de verrichtingen van de poilu's en les boches.

'Als de linkervleugel nou eens oprukt kan de sterkere Franse

garde - een gemakkelijk doelwit in hun rood-blauwe uniformen (P.v.L) - naar voren en dan hebben we les boches.'

Een officier beklimt de heuvel. Hij vraagt wat 'je lui hier in godsnaam doet?'

'O, we zijn gekomen om te zien of we iets voor het Rode Kruis kunnen betekenen', liegt een dame.

'Kom maar mee', wenkt de officier. Hij neemt de groep een eind mee, duwt ze scheppen in de hand en geeft 'het bevel een stapel dode, niet meer welriekende, paarden te begraven'.

De slagvelden beven onder kanongebulder, geratel van machinegeweren en mortierexplosies. Overal regent staal. Granaatsplinters snijden door gewapend beton even gemakkelijk als door menselijk vlees. Broers, vaders, zonen vallen en verdwijnen...

De oorlog verwondt lichaam en ziel. Dat heeft zijn weerslag op de literatuur. Enkele weken na het uitbreken van WO I publiceren veel kranten *Mutter* van Walther Heymann, die op 9 januari 1915 op 31-jarige leeftijd om het leven komt bij een stormaanval op Soissons.

Mutter, er kommt nicht nach Haus
Den du geboren
Frau von allen
Männern ist deiner gefallen
Kinder, ihr habt einen Vater verloren!

De strijd is chaotisch. Begin oktober 1914 schrijft de Britse oorlogsverslaggever Ward Price in *The Daily Mail*: 'Bij dag onderhouden de Engelsen aan de rivier Aisne een kanonnenvuur dat het den Duitsers onmogelijk maakt den voet op den grond te zetten, zonder doodgeschoten te worden en 's nachts is de kans op een verassende aanval zo groot, dat iedere Duitse soldaat op zijn post moet zijn, of slapen moet in de smalle greppel met zijn geweer aan zijn zijde gereed op te springen op 't eerste alarm. En dat komt dikwijls voor.'

Najaar 1914 is de gang naar het slagveld veranderd in een martelgang. Een correspondent van de samenwerkende Nederlandse

dagbladen meldt vanuit Duitsland:

‘Dezer dagen zag ik een troep van honderden jonge mannen in de grijze velduniformen naar het station marcheren van waar ze gebracht zouden worden heel ver, naar het Westen of het Oosten. Ze hadden weer bloemen op de borst, bloemen op de loop van het geweer en ze keken vergenoegd de wereld in. Maar het publiek deed hen geen uitgeleide met *Die Wacht Am Rhein* of met *Deutschland, Deutschland über alles*, zoals in de eerste weken. Niemand zwaaide er met de zakdoek, wuifde er met den hoed. Nu weet men, dat er elke avond verlieslijsten met duizenden namen gepubliceerd worden:

‘Im frommen Erinnerung.

‘Nicht sollt Ihr weinen!

Er starb als Held

Im kämpfe für die Seinen

Auf heiligem Schlachtenfeld.’

(Met dank aan Museum Le Poilu, Alkmaar).

Onder de gewone man mocht de geestdrift voor de oorlog al in het najaar verstoord zijn, bij de adel is hij dan nog springlevend. Prins Joachim van Pruisen schrijft in september aan een familielid, de groothertogin van Baden, dat ‘de dag waarop hij gewond raakte door een granaat de schoonste van zijn leven was’. ‘Ik ben er trots op gewond te zijn in dienst van het beminde Vaderland.’

De slagvelden maakte iedereen gelijk. Op 14 september 1914 stierf de zwaargewonde prins Ernst von Saksen Meiningen. Vlak voor zijn overlijden liet hij een verpleger schriftelijk weten ‘dat hij samen met zijn kameraden begraven wil worden, en niet in het familiegraf’.

In Engeland melden zich dat najaar honderdduizenden jonge mannen vrijwillig voor de dienst. Het zijn andere jongens dan de gebruikelijke avonturiers of de lage sociale klasse die het leger louter beschouwen als een verbetering van hun leefomstandigheden, nee, het gaat om studenten en knapen met een goede baan

die huis en haard verlaten.

‘Men krijgt een klasse van jongemannen, die om economische redenen niet valt in de categorie van degenen die door gewone oproepen in vredetijd worden aangetrokken’, zegt de in 1916 tot premier benoemde Lloyd George, toen nog minister van Financiën. ‘Een soort van mannen die in zeer vele gevallen een betere opleiding hebben genoten. Hoe meer ge er van deze krijgt, des te beter zal het voor het leger zijn.’

Vrijwel al die jonge kerels liepen regelrecht in de dodelijke klem van de Vlaamse en Noord-Franse slagvelden. Het leger schoffelde ze onder de grond op de noodkerkhoven, die in grote getalen bij de slagvelden werden aangelegd.

Van de Duitse gewonden ging aanvankelijk een groot deel terug naar de Heimat. Wie daar overleed werd op een reguliere begraafplaats begraven. Maar het waren toch helden? Moeten we die begraven op gewone kerkhoven? De gemeente Bochum wist raad, ze richtte als eerste een oorlogsbegraafplaats in voor strijders zonder onderscheid te maken in geloof of maatschappelijke klasse.

Neutraliteit maakt bittere vrienden

In de Troonrede van 1914 onderstreepte Wilhelmina, omwille van de neutraliteit: 'De vriendschappelijke betrekkingen met alle mogendheden, expliciet ook met Duitsland.' Maar neutraliteit maakt bittere vrienden, in de praktijk betekende het dat elk protest tegen het keizerrijk strafbaar was.

Een redacteur van het blad *De Nederlandse Financier* zou daar snel achter komen. In een artikel stelde hij de Duitse keizer aansprakelijk voor de 'Grote Oorlog'. Hij noemde Wilhelm herhaaldelijk 'onbetrouwbaar'. Dat was niet alleen tegen de regels van de neutraliteit, het was ook majesteitsschennis. Het Openbaar Ministerie eiste drie maanden cel. Dankzij een goede advocaat kwam hij ervan af met honderd gulden boete.

Justitie was ook niet blij met de Rotterdamse advocaat mr. Van Rossem, die schreef in een pamflet: 'Boycot Duitse handel, boycot Duitsers!' Veel Duitsers in Nederland waren witheet. De pers noemde het pamflet: 'Een kinderachtige streek.' Van Rossem kwam er ternauwernood met een vermaning vanaf.

Opvallend genoeg maakte Justitie zich niet druk over het Duits-Nederlandse blad *De Toestand*, waarin de Duitsers uitleggen waarom deze oorlog zo 'hoogst noodzakelijk is': 'Een eeuwige vrede op aarde is niet mogelijk. De Duitsers zullen het dus ter wille van hun zelf en met het oog op hun verheven plichten tegenover de mensheid, als hun meest belangrijke taak moeten beschouwen te allen tijde de sterkste macht te doen gelden.'

Ook over *De Oorlogsspion*, een magazine dat op de cover een Duitse soldaat afbeeldt met zijn laars op een vrouwenhoofd in de vorm van België, ontstond nauwelijks ophef. Ja, uiteindelijk mocht het niet verkocht worden in de boekwinkels in Den Haag en Rotterdam, maar in die steden lag het wel in de kiosken op de treinstations. Met een zwarte strook over de cover, dat dan weer wel.

Dieven hebben het koper graag

Na de eerste psychologische dreun van de oorlog herneemt het leven ogenschijnlijk zijn normale gang. We pakken het handeldrijven weer op en vervoeren voor tonnen uit de industrie en landbouw naar... Duitsland en België. Dat laatste land doen we aan via Engeland, want over land is het onbereikbaar geworden. Voor de Nederlandse conservenindustrie, die volop levert aan de oorlogvoerende landen, zowel de geallieerden als de entente, breken gouden tijden aan.

De crisis in de geld- en fondsenhandel is voor eind 1914 bezworen. Ook de prijsopdrijvingen in de levensmiddelenbranche zijn opgelost. De handelsvaart en de zeevisserij gaan moeizaam, maar de schepen blijven, ondanks alle gevaren op zee, grotendeels in de vaart. Veranderde er dan helemaal niets? Zeker wel. Door het toegenomen papierwerk en de strengere grenscontroles gaat alles veel langzamer dan voorheen. Consumenten krijgen voor het eerst te maken met een bonnensysteem. Vervelend?! Ja, maar niet getreurd, de treinen reden weer, ook naar Duitsland en zelfs naar Luik, dat nu ook Duits was.

In het oosten kon je gewoon via Hengelo of Zevenaar naar Duitsland. In Limburg moest je eerst te voet of per koets de grens over, naar Kaldenkirchen of Herzogenrath. Wilde je per auto door Duitsland zuidwaarts, dan was je verplicht de rechter Rijn-oever te volgen, niet de linker, die was voor militairverkeer.

In oktober 1914 krijgen reizigers naar Duitsland te maken met ultrastrengere grenscontroles. De grensbewaking ontving een tip van de Duitse inlichtingendienst (Abteilung I genaamd) over een spionne die 'binnenkort de grens zou passeren'. 'Alle vrouwen krijgen een lijfelijke visitatie door vrouwelijke grensbeambten. Sommige dames moeten zich zelfs geheel ontkleden. Protesteren helpt niet. Vrouwelijke beambten doorzoeken de grensgangsters intensief op geheime papieren en wapens', schrijft de Arnhemse Courant. Ze vinden niets en ook van de 'gevaarlijke spionne' is geen spoor te bekennen.

In het verlengde van deze actie is het Nederlanders verboden brieven en... Nederlandse kranten mee de grens over te nemen. Arbeiders die dagelijks de grens passeren zijn gewoon hun twaalf-uurtje in krantenpapier te wikkelen.

‘Alles uitpakken’, maant de douanier.

De commiezen gooien de kranten weg.

Op het laatste stoppen veel arbeiders de boterhammen in de zak van hun overall. Later krijgen ze van hun Duitse werkgever onbedrukt (‘neutraal’, grappen de arbeiders) papier om hun lunch in te verpakken.

Duitsland onderschepte brieven uit Nederland, wij deden hetzelfde met brieven en pakketpost naar en van Duitsland. Stond er informatie in die het keizerrijk zou kunnen schaden, dan werd de brief gearchiveerd voor nader onderzoek. De adressant kon bezoek van de Duitse politie verwachten.

Vertrouwde de Nederlandse geheime dienst, de GSIII, het niet, dan werd de afzender voor verhoor aangehouden. Dat overkwam een man die de Duitsers informatie toespeelde over de grensbewaking bij Beek. Toen hij in 's-Heerenberg een brief naar Duitsland postte vatte agenten van de GSIII hem in de kraag en zette hem gevangen.

Maar voor de meeste mensen hernam het leven, zo goed en zo kwaad als het ging, weer zijn normale gang. In september 1914 kwamen er weer vrachttreinen uit Duitsland: vier per dag, twee minder dan voorheen, voor de oorlog zaten ze vol producten om onze industrie aan de gang te houden, nu vervoerden ze alleen aardewerk, glas en speelgoed. Terwijl we juist een schreeuwend tekort hadden aan industriewaar, zoals aniline. Voorheen kwam deze belangrijke grondstof voor de textielindustrie met tienduizenden kilo's uit Duitsland ons land binnen, nu hielden de Duitsers het zelf. En zo vreemd was dat niet, er zit namelijk salpeterzuur in, een belangrijk bestanddeel voor de fabricage van dynamiet.

Ook het koper was een probleem, evenals wol en leer voor de schoenenindustrie. Het kopergebrek leidt tot diefstal van elektriciteitskabels en koperen onderdelen van treinen. 's Nachts trek-

ken dieven langs spoorlijnen om koper te jatten. In Rotterdam werden drie jongens opgepakt op het rangeerterrein aan de Hilledijk (Feijenoord). In een jutezak droegen ze een stuk van een stoomfluit, koperen pijpen en een partij smeerdoppen. Totale waarde: tweeënvijftig gulden, een klein kapitaal in die tijd.

In Oosterbeek werden een rijksveldwachter en zijn zoon veroordeeld voor het stelen van rollen koperdraad langs het spoor bij Wolfheze. De vader van 63 werd vrijgesproken, hij was dement. 'Hij is een menselijk wrak, een hulpeloze grijsaard' (Arnhemse Courant).

Ook de koperen Duitse één en twee pfennigstukken waren gewild. Voor honderd pfennig betaalden opkopers vaak veel meer dan een mark. Zelfs koperen naamplaatjes waren niet veilig. Het geel koper deed een riks en rood koperen naambordjes gingen voor vier à vijf gulden van de hand.

De import van thee liep drastisch terug: kwamen er voorheen dagelijks twintigduizend kisten met thee aan, in 1914 zakte dat aantal naar vierduizend kisten thee per dag. Godzijdank, kwamen er weer steenkolen uit Engeland en Duitsland, al bedroeg de toevoer uit het oosten slechts 45 procent van de normale invoer (in 1915 zou die nog lager uitvallen). Zelfs met steenkool uit Limburg, waarop een uitvoerverbod gold, was het veel te weinig om de industrie aan de praat te houden. De directies van de Oranje Nassaumijnen en de Dominiale Mijnen maakten weliswaar bezwaar tegen het exportverbod, maar het haalde niets uit.

Tot overmaat van ramp raakte onze gasvoorraad, toentertijd draaide die op steenkool, in gevaar. Ingenieurs van de nutsvoorzieningen zochten naarstig naar alternatieven. Gas uit turf leek een goede oplossing. 'Naar verwachting overtreft de opbrengst aan gas uit turf die van goede steenkolen', voorspelde de directeur van de Groningse nutsvoorziening. Het bleef bij een proef, bij nader inzien bleek turf toch niet zo'n goed alternatief voor gas als steenkool.

Die herfst stagneerde uit Engeland de uitvoer van cacao, waardoor de grote chocoladefabrieken (Verkade en Kwatta) in de problemen kwamen. Ze kregen een extra klap toen ook de sui-

kerindustrie terugschakelde. Doordat Vlaanderen vrijwel ontoegankelijk was ontstond er een dip in de suikercampagne. De meeste Belgische suikerfabrieken - slechts vier mochten suikercampagne maken - namen de bieten niet meer af. In Oost-Zeeuws Vlaanderen lagen her en der massa's beetwortelen op het land. De voorraad was ettelijke honderdduizenden guldens waard. In december kwam de nachtvorst, die alles in één klap vernietigde.

Met Kerst 1914 staat het voor de meeste Nederlanders vast dat deze oorlog doorgaat, maar nooit langer kan duren dan een jaar. Ook de laatste 'Grote Oorlog', de Frans-Duitse oorlog van 1870/'71, had bijna een jaar geduurd. En ja, ook daarvan hadden we de economische gevolgen ondervonden maar ditmaal kwamen die toch een stuk harder aan.

Door de strenge im- en exportbeperkingen vertoonde de economie tegen het eind van 1914 een scherpe neerwaartse curve. De regering had de klassieke oplossing voor dit probleem paraat: bezuinigen. Fabrieken en andere bedrijven schakelden over op halve kracht. Menig bedrijf snoeide het arbeidersloon. Schildersbedrijven gaven nu twintig cent per uur in plaats van de afgesproken drieëntwintig cent. Wie weigerde voor dat bedrag te werken of erger: dreigde te gaan staken, kreeg op staande voet ontslag. De socialisten protesteerden, maar dat protest werd ontkracht door 'waarnemers' die keihard stelden dat de bezuinigingen 'slechts van tijdelijke aard waren'. 'Voor Frankrijk en voor Duitsland is het materieel gezien onmogelijk een oorlog als deze twee jaar of drie jaren te voeren', aldus een ter zake kundige. 'Dat erkent iedereen te Parijs, wat sommige bladen ook mogen beweren.' Het was dus ieders plicht nu een eenheid te vormen en de bezuinigingen te slikken.

Uitgelezen kansen voor smokkelaars

In Duitsland is het al snel erger dan bij ons. Met Kerst 1914 is Ischraalhans daar Küchenmeister. Voor initiatiefrijke Nederlanders ontstaan unieke kansen om de Duitsers voor grof geld te bieden wat ze het ergst missen met Weihnachten: voedsel, koffie, thee, tabak... De smokkel tussen Nederland en Duitsland, die al meteen na het uitbreken van de oorlog de kop opstak, blijkt een uiterst lucratieve bezigheid. Iedereen die de kans krijgt doet eraan mee en dat zou almaar toenemen.

Om smokkelen tegen te gaan kiest de regering voor strikte handhaving van de staat van beleg. Maar hoe de commiezen ook controleren en inspecteren, het is tevergeefs. Zelfs met veel steun van de politie en het leger valt slechts het topje van de gigantische 'smokkelberg' te arresteren.

In september 1914 stoppen commiezen bij Dinxperlo een paard en wagen met daarin, verstopt onder wollen dekens, die ook bedoeld zijn voor de 'export', ruim drieduizend kilo meel. Ook paard en wagen zouden voorbestemd zijn geweest om in Duitsland te blijven. Ze nemen alles in beslag en de koetsier draait de bak in.

Meelsmokkel en het gemarchandeer met graanproducten, die snel schaars worden - in het najaar van 1914 ontstaat in verschillende steden meelgebrek -, beleeft in oktober een hoogtepunt met de verkoop van zogenaamd geïmporteerd graan uit de VS. Profiteurs stoppen Nederlandse bloem in jutezakken met daarop het al dan niet nagemaakte USA-patentteken, een waarmerk voor kwaliteitsgraan. Meelzakken met dit keurmerk gaan voor meer geld over de toonbank dan meelzakken die gevuld zijn met het grovere Nederlandse graan. Om deze praktijken te boycotten koopt de regering zoveel mogelijk meelzakken met het US-patentteken en brengt ze, na te zijn voorzien van een vette teerstreep door het waarmerk, opnieuw op de markt.

In oktober 1914 kost - op de bon - een wit brood: 23 cent, een bruin brood: 21 cent en een Groninger roggebrood: 12 cent. Door de bezuinigingen op de toegestane hoeveelheid tarwemeel

gaan bakkers over op additieven, zoals rijstemeel en aardappelmeel. Voor wittebrood gebruiken ze bonenmeel; 't smaakt niet, maar het voedt. Slimmeriken gaan langs bij de joodse bakkers - waarvan er dan nog een heleboel zijn -, die verkopen - ook buiten Pesach, de herdenking van de uittocht uit Egypte - verfijnde handgemaakte paasbroden, zonder toevoegingen.

Tijden van nood activeren creativiteit, blijkt ook nu. Een zekere dr. Hans Friedenthal uit Duitsland denkt dat hij van stro meel kan maken. Na maandenlange proefnemingen verkrijgt hij inderdaad iets dat op meel lijkt. Hij roemt de voedingswaarde. Het goedje bevat 1,2 procent eiwit, 13 procent zetmeel en suiker. De Nederlandse Voedsel en Waren Dienst noemt het: 'Paardenvoer.'

Slecht brood is een gruwel in de ogen van Emile Selbach, een hotelier uit Nijmegen. Hij staat bekend als 'de dikste man van Nederland', wellicht zelfs van heel Europa. Selbach weegt 586 pond! En dat was voor hij ziek werd. Op zijn ziekbed ging de weegschaal naar 300 kilo! 'Nederlands gewichtigste hotelier', zoals de 28-jarige zichzelf in een komische bui noemt, overlijdt op donderdag 10 december 1914.

‘Pessimisme moet je altijd voorkomen’

Naarmate de oorlog en de economische crisis langer duren groeit het pessimisme. Waar gaat dit heen? ‘Zie toch hoe onze wereld in verval raakt’, roepen waarnemers.

‘Pessimisme moet u altijd voorkomen’, waarschuwt filosoof-psycholoog Gerard Heymans, hoogleraar aan de Universiteit van Groningen en schrijver van het boek *De oorlog en de vredesbeweging* dat in 1914 verschijnt. De vredesbeweging, ja die bestaat al langer, maar de meeste mensen hebben het vertrouwen erin verloren. Heymans echter blijft er rotsvast in geloven. ‘Kijk door deze oorlog niet negatief naar het peil van onze cultuur noch naar de waarde van de vredesbeweging. (...) De geschiedenis leert dat er tot dusver altijd oorlogen zijn geweest, maar tevens dat er zich steeds grotere rechtsgemeenschappen hebben voorgedaan, waarbinnen vrede heerst.’

Hij verwijst naar de VS en voorspelt de oprichting van ‘een Noord-Amerikaanse Unie’. Daarmee neemt hij (onbedoeld) een voorschot op de oprichting van organisaties als de NAVO en de Europese Unie.

De opbeurende woorden van Gerard Heijmans konden niet voorkomen dat het slecht ging. Er moest iets gebeuren en snel. Nog voor het einde van 1914 komen er ingrijpende maatregelen om de levensstandaard op peil te houden. De regering bezuinigt en maant vermogende burgers te investeren in een staatslening van tweehonderdvijfenzeventig miljoen gulden om armlastige burgers, waarvan er nu steeds meer komen, financieel te ondersteunen. Om twijfelaars over de streep te trekken stelt de staat de Amerikaanse staalmagnaat Andrew Carnegie ten voorbeeld: Carnegie - die anderhalf miljoen dollar investeerde in het Haagse Vredespaleis - propageerde dat het de plicht van de rijken is om de minderbedeelden te helpen. Dat de Amerikaanse staalkoning zijn eigen arbeiders uitbuitte door ze gedurende zes dagen twaalf uur per dag in het oorverdovende lawaai en de hitte van zijn staal-smelterijen te laten ploeteren, werd gemakshalve vergeten.

De voorwaarden voor de staatslening, met een gewaarborgde rente van vijf procent, waren gunstig. Toch was Den Haag er niet hele-

maal zeker van dat de gegoede burger zijn plicht wel zou doen. Om alles vlekkeloos te laten verlopen zette de regering daarom een stok achter de deur. 'Lukt het niet het geld bijeen te brengen', aldus het kabinet, 'dan wacht mensen met tenminste vijfenzeventigduizend gulden aan eigen vermogen een gedwongen deelname aan het fonds tegen vier procent rente. De schone sla-per in de brandkast moet maar eens gewekt worden.'

De stok bleek overbodig. De inschrijfbiljetten vlogen de deur uit. En de ingelegde bedragen waren niet gering. Zo belegde de Levensverzekeringsmaatschappij van het Nederlands Onderwijs Genootschap tweehonderdduizend gulden in de staatslening.

Mata Hari: stervende zwaan

Terwijl ruim tweehonderd kilometer zuidwaarts de kanonnen bulderen en de ene na de andere stormloop in bloed smoort, geniet rijk Nederland van theater en revue. Begin september 1914 staat Johan Bouwmeester na twaalf jaar weer op de planken, nu als Napoleon in de komedie *Madame Sans-Gêne*, een verhaal over een wasvrouw die opklimt tot de adel. 'Bij zijn opkomst werd de acteur begroet met een minutenlange ovatie en (...) na elk bedrijf door de stampvolle zaal toegejuicht', aldus het Nieuws van de Dag.

In Den Haag maakt Griet Zelle, beter bekend als Mata Hari (Maleis voor: zon), dat jaar erotische passen op de muziek van de Franse barokcomponist François Couperin. De Haagse Courant is opgetogen: 'De gelegenheid een danseres te zien, die van dans en mimiek haar werk maakt, is zeldzaam (...), vooral nu het een danseres geldt die in Parijs en andere wereldsteden triomfen heeft gevierd.'

De 38-jarige beroemde Friezin woont in Den Haag aan de Nieuwe Uitleg 16. De huur betaalt een Nederlandse baron, één van haar vele minnaars. Tijdens de oorlog verplaatst ze zich als bekende (neutrale) Nederlander relatief gemakkelijk door Europa, al moet ze soms grote omwegen maken. Door haar artistiek werk komt ze in contact met hooggeplaatste militairen met wie ze ook het bed deelt. Sommigen zeggen: 'Ze is geen danseres, maar een courtisane.' Wat kan het haar schelen? Griet, fantasievol, een liefhebster van spanning, vaart er wel bij. Ze overnacht in de meest luxe hotels, reist first class, kortom: ze is een van de laatste flonkerende sterren aan het Europees firmament, waar vrijwel alle lichten gedoofd zijn.

Tijdens een reis naar Engeland verblijft ze in het beroemde Savoy Hotel in Londen. Met een glas champagne in de hand keuvelt ze met mannen die haar aanbidden. Met half geloken ogen fluistert ze in het oor van een Brit 'in dienst te zijn van het Deuxième Bureau', de Franse geheime dienst. In werkelijkheid krijgt Griet voor haar spionageactiviteiten twintigduizend gulden van de Duitse geheime dienst. Wat ze precies voor dat geld uitvoerde is tot 2017 een geheim. Dan gaat het Franse archief over Mata Hari

open en zou wel eens kunnen blijken dat ze een dubbelspionne was. Hoe het ook zij, de Fransen wisten van haar Duitse spionageactiviteiten. Op 13 februari 1917 werd ze in Parijs gearresteerd. Tijdens de verhoren bleek ze, zoals de Fransen het omschreven, 'geen spion te zijn, maar veel erger: een centrum van spionage'. Ze verzamelde inlichtingen van talrijke agenten, van wie het merendeel werd opgepakt en gefusilleerd.

Vanuit haar cel deed de stervende zwaan er alles aan om haar onschuld te bewijzen. Tevergeefs. In de ogen van haar rechters maakte de stapel bewijzen het onmogelijk om niet tot executie over te gaan. Het vonnis werd op 25 juli 1917 uitgesproken. De Nederlandse gezant in Parijs bewoog hemel en aarde om het oordeel te veranderen in een langdurige gevangenisstraf. In afwachting van het gratieverzoek stelde de militaire rechtbank de executie uit. Toen het gratieverzoek binnenkwam wees de Franse regering het prompt af. In de vroege ochtend van maandag 15 oktober 1917 trad een vuurpeloton aan en voltrok het vonnis in de droge slotgracht van het kasteel van Vincennes. Haar lichaam werd ter beschikking van de wetenschap gesteld.

Mata Hari's leven is diverse malen verfilmd. Hetzelfde gebeurde met het noodlottige leven van de Britse verpleegster miss Edith Cavell, die op 12 oktober 1915 op de schietbaan in Schaerbeek - bij Brussel - door de Duitsers gefusilleerd werd. Ze hield zo'n tweehonderd Britse, en geallieerde soldaten uit andere landen, uit Duitse krijgsgevangenschap door ze via Nederland naar Groot-Brittannië te laten vluchten. Kort voor haar executie verklaarde ze: 'Patriotism is not enough, I must have no hatred or bitterness towards anyone.'

De 50-jarige Cavell werd niet van spionage beticht. Later bleek dat ze werkte voor de Britse Secret Intelligence Service (SIS). De dood van Cavell veroorzaakte een - door de Duitsers totaal onbegrepen - schok in de geallieerde wereld. Ook in Nederland stond haar naam groot in de kranten. Haar dood was, zo schreef de pers, opnieuw een teken van Duitse onbarmhartigheid.

Mata Hari en Cavell waren lang niet de enige vrouwen die tijdens de 'Grote Oorlog' geëxecuteerd werden, maar ze zijn (voor zo ver bekend) wel de enige met een standbeeld: Mata Hari in Leeuwarden, miss Cavell op Trafalgar Square in Londen.

Onbekend is de Duitse Felicie Pfaadt die Duitse soldaten behoedde voor Franse krijgsgevangenschap. In september 1916 werd de 16-jarige in Marseille geëxecuteerd. 'Evenals Cavell was ze bezielde door liefde voor het vaderland', schreef luitenant-generaal buiten dienst, W.G.F. Snijders (de broer van...) aan de NRC. 'Maar in tegenstelling tot Cavell klinken er nu geen discussies...'

Ook kent vrijwel niemand baron De Meester de Betrenbroek, die vanuit zijn landgoed bij Goirle Belgische soldaten over de grens naar Nederland hielp om van hier via Engeland terug naar het front te gaan. Hij ontkwam ternauwernood aan Duitse arrestatie, doordat Nederlandse grenswachten hem op het juiste moment wisten te ontzetten. Ook hij kreeg een monumentje, het staat aan de Oude Zeeweg in Nieuwkerk.

‘Engelsen, zing voor ons!’

Terwijl de oorlog aan de fronten dood en verderf zaait ligt ons leger rustig bij forten met prachtige namen als De Hel (Hollands Diep), Erfprins (Den Helder), Honswijk (Schalkwijk), Den Ruigenhoek (Maartensdijk) en Vijfhuizen (één van de forten in de honderdvijfendertig kilometer lange kringstelling van Amsterdam). Het leger ligt op de hei, in greppels en weilanden. De soldaten bikken, kaarten, poetsen de geweren of lezen kranten en boeken. Daarna vervelen ze zich weer stierlijk, dan hangen ze rond in de kroegen en jagen op de meiden. In Beesd, Rhenoy en Acquoy - dorpen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie - krijgen de uitbaters van al dat ‘versier’ schoon genoeg. Ze besluiten, daarbij geholpen door hogerhand, de etablissementen ‘van zeven uur namiddag tot des voormiddag zeven’ te sluiten.

Als tussendoortje mogen de soldaten winterkleding uitzoeken: ‘handmoffen, 25 à 30 centimeter lang, met vrijen duim, de uiteinden der vingers onbedekt.’ Alles gebreid door huisvrouwen die reeksen wolletjes produceren, zoals bivakmutsen, verwarmingsgordels en ijsmutsen. In december kan het leger met gemak een heel magazijn met al die wollen spullen vullen.

Maar die ‘wolletjes’ hoeven ze nog lang niet aan. In december 1914 lijkt het wel lente. Een paar dagen nachtvorst, maar merendeels is het prima weer. Met Sinterklaas noteert De Bilt dertien graden en met Kerst hoeft de kachel niet aan. De mensen danken God: de voorraad dure steenkool blijft onaangeroerd, een meevaller in deze duistere tijden.

Aan het eind van de maand betalen ze de tol voor de kwakkelwinter. Op 28 en 29 december trekt er een zware storm over het land met windsnelheden tot honderdvijftien kilometer per uur. Zwiepende regenbuien veranderen de zandwegen in modderpaden, het water in de kanalen zwelt tot gevaarlijke hoogte die de weteringen niet kunnen weerstaan waardoor veel akkers en weilanden overstromen. Menige binnenweg is onbegaanbaar. Wie de weg niet kent, kan maar beter niet naar buiten gaan. Eerlijk gezegd geldt dat ook voor betere tijden, want de ANWB (opgericht in 1883) heeft op last van het leger vrijwel overal de wegwijzers

verwijderd, zodat bij een mogelijk inval een vijandelijk leger al snel de weg kwijt raakt.

De storm op het land is niets vergeleken met het spel van de noordwester op de Noordzee, waar ze aanrukt tot windkracht twaalf en het water samenbalt tot huizenhoge golven die tegen de worstelende oorlogsschepen beuken, ze optilt, zelfs de grootste, maar er zinkt er geen een. Wel in de beschut gelegen Rotterdamse Laakhaven, daar zinken die nacht vier schepen.

In de namiddag van 29 december tempert de storm. Van overal uit het land, maar vooral uit Amsterdam en de kuststreek, komen berichten van kapotte daken, vernielde ruiten en omgewaaide bomen. Het Meteorologisch Instituut in De Bilt meldt dat het nooit eerder zo'n zware storm waarnam. De weinige verzekeringsmaatschappijen draaien overuren. En dat doen ze dan vooral voor de goed gesitueerden, want de armen zijn onverzekerd.

Kerst en Oud en Nieuw 1914 brengen veel Nederlandse soldaten door met hun familie. Dat is heel wat plezieriger dan wat de frontsoldaten moeten doorstaan. Een Britse soldaat aan het Westfront pent naar huis: 'In de verte hoorden we aan weerszijden een hevig gevecht aan den gang, het brommen van zware kanonnen en het poffen van de geweren.'

Maar lang niet overal was het zo, hier en daar heerste ook verbroedering. Een Britse militair over die kerstnacht:

'Het begon met elkaar een gelukkig Kerstmis te wensen. Na een poos riepen de Duitsers: Engelsen, zing voor ons! We haalden onze gezangboeken te voorschijn en zongen: *Lead kindly light, Abide with me* en *White Shepherds watched their flocks by night*. Zij riepen allemaal driemaal 'hoera!' voor ons en toen vroegen wij of zij voor ons wilden zingen. Dat deden zij. Sommigen van ons lui gingen uit den loopgraven tot aan de draadversperring toe en spraken met enige Duitsers. Ze spraken af op Kerstdag niet te schieten. Ze verlangden dat we voetbal zouden spelen. We zullen dan één dag vrede hebben. Ik had gisteravond rantsoendienst. Na de afspraak werd er in het geheel niet geschoten. We konden naar de loopgraven lopen zonder vrees te worden gepoft.'

5

‘Opened by sensor’

Nieuwjaarsdag 1915, een mager zometje, de thermometer wijst negen graden. Grenswachter Van Apeldoorn fietst bij het Gelderse Herwen langs de Duitse grens, een routinecontrole. De weilanden strekken zich uit tot aan de verre horizon.

Hoog boven bomen en weiden draait een reusachtige vogel ovalen. De decemberstorm heeft de steenarend uit de koers 'geblazen', want ook toen kwamen steenarenden in deze contreien niet voor.

Van Apeldoorn pakt zijn karabijn, die hij anders alleen gebruikt tegen smokkelaars en andere illegale grensgangers, en legt aan. De majesteitelijke vogel ploft neer in een weiland. Hij laat de vogels opzetten, een tafereel waarmee hij zijn collega's imponeert. Niet verwonderlijk, want de steenarend heeft een vleugelwijdte van maar liefst één meter vijftwintig.

In de grenspost waar Van Apeldoorn werkt hangt een landkaart waarop hij de situatie aan de fronten nauwkeurig bijhoudt. Het is een grote kaart met rijen uitgemeten vierkanten en driehoeken van gekleurde speldenkoppen. Bij Ieper staat het vol, maar ook aan de rivier Aisne, in de Elzas en in de Argonne. Het is zijn 'meesterwerk', dagelijks werkt hij de kaart bij aan de hand van de frontberichten die hij uit de kranten haalt.

Begin 1915 hangt er een vel papier naast met daarop de mededeling dat het front totaal 2.668 kilometer lang is. In het Westen houden de Fransen 870 kilometer bezet, de Belgen 28 kilometer en de Britten 50 kilometer. In het Oosten staan de Russen op een front van 1.370 kilometer en de Serviërs en Montenegrijnen houden een linie van 350 kilometer.

In Nederland geven spelden met blauwe koppen de forten en andere versterkingen weer. Uit de Noordzee op de kaart steken spelden met rode koppen, locaties waar schepen in aanraking zijn gekomen met zeemijnen of torpedo's. De kaart is niet *up to date*, maar Van Apeldoorn zit wel heel dicht bij de werkelijkheid. Wanneer het mailverkeer tussen Engeland en Nederland weer eens stil ligt, prikt hij een paars gekleurde speld in de haven waar de mailboot, volgens de kranten, voor het laatst is gesignaleerd. 'Geen mail vandaag uit Engeland', merkt hij op 21 april 1915 op

als de Maatschappij Zeeland, wegens duikbootalarm, de mailboot in Engeland moet houden. Hij prikt een nieuwe speld met paarse kop in de zee bij Harwich.

Onderbrekingen in de dienstregelingen van de mailboten kwamen vaker voor dan Van Apeldoorn en andere ‘gewone’ burgers wisten. Maar wat niemand uit het oog verloor was dat al het briefverkeer van en naar Engeland door de censuur ging. Op alle enveloppen uit Engeland zat een strookje met de tekst: *‘opened by censor’*.

Tussen Engeland en Duitsland v.v. bestond in 1915 nagenoeg geen direct postverkeer meer. Om de lange wachttijden voor post naar Duitsland te omzeilen stuurden Britten met familie in Nederland de brieven en pakketten eerst naar hen. Vervolgens stuurde de familie de post door naar de oosterburen.

Rampen en ander ongerief

Amper twee weken na de decemberstorm van 1914 is het Meteorologisch Instituut in De Bilt opnieuw in het nieuws. Het meldt signalen te hebben waargenomen van 'een aardbeving in Zuid-Europa'. Italië was op woensdag 13 januari 1915 getroffen door 'een hevige aardschok'. Het episch centrum lag 'slechts op een uur gaans van Rome' (NRC), in de polder die resteerde van het in de negentiende eeuw drooggelegde Fucinomeer. Op het moment dat de aarde trilde bevond paus Benedictus XV zich in de bibliotheek van het Vaticaan. NRC: 'De paus knielde toen het trillen was gestopt. Hij bad een wijle en gaf vervolgens orders na te gaan wat er precies was gebeurd en inlichtingen in te winnen over de ontstane schade.'

In Vaticaanstad viel het mee. Van de Sint Pieter waren zo'n honderd ruiten geknapt, oude scheuren opengesprongen en de buitenste colonnade van de eeuwenoude kathedraal was verschoven. De beving veroorzaakte wel 'een ontstellende ramp' op de plek van het voormalige Fucinomeer. Achttien plaatsen, waaronder de stad Avezzano, waren met de grond gelijk gemaakt. Volgens de eerste berichten waren er achtduizend doden, het officiële aantal kwam later op twaalfduizend doden en veertigduizend gewonden. Hoe zwaar de beving precies was valt niet na te gaan, de Richterschaal kwam pas in 1935.

In Nederland kampen we vooral met ongerief. Door de hoge waterstand stonden in januari 1915 delen van Friesland onder water, alleen de hoge zandgronden en de polders staken nog boven het water uit. Op dinsdag 12 januari sloeg de Zuiderzee een gat van twaalf meter in de dijk van de Polder der Heeren Bolestra onder Nijelamer (Nylamer) bij Wolvega. Het - toen nog - zoute water nam bezit van 182 hectare weide- en landbouwgrond.

Ook de grensovergang in Kranenburg stond nat, dat kwam door de hoge waterstand in de Rijn. Maar zo erg als in het verderop gelegen Elten was het niet, daar stonden de tentjes van de grenswachters in het water. De Duitse commiezen schraapten met een vies gezicht de blubber van hun laarzen.

Op vrijdag 8 januari weigerde een slecht gehumeurde commies in Elten een pas getrouwd stel de toegang tot Duitsland, omdat van

de vrouw alleen haar meisjesnaam in het paspoort stond. Het bleek een fout van een Nederlandse gemeenteambtenaar, maar daar had de Duitse douanier geen boodschap aan.

(Arnhemse Courant): “Wat nou pas getrouwd?’, beet hij het stel toe. ‘Ja, dat zal wel, laat de ringen maar eens zien.’

Man en vrouw ontdeden zich van de gouden ringen. De binnenkant, daar ging het de commies om.

‘Waarom staat daar niks? Geen naam, geen trouwdatum...’

Het echtpaar verklaarde dat het geen gebruik was in Nederland.

‘O, nee? Nou, geef u beiden dan maar eens een zoen’.

Dat deden ze en misschien wat al te hartelijk, maar ja ze waren dan ook pas getrouwd. De commies was overtuigd en zwaaide het koppel door.”

Wie het in zijn hoofd haalt zonder de juiste papieren de grens te passeren kan op zijn minst rekenen op een gevangenisstraf. De strafkamer in Kleef veroordeelt in 1915 vijf mannen voor het onterecht kruisen van de Duitse grens. Hun straf viel mee: vier kregen tussen de één en vijf dagen hechtenis. Eén van hen ontbrak het aan elke vorm van legitimatie, hij moest vijf weken brommen.

Met Pasen steken zes boeren uit het landelijke Langeveen (Twente) de grens met Duitsland over. Ze komen tot Striepe, waar ze gearresteerd worden. Uit voorzorg, of pesterij, laten de Duitsers hen in totaal tweeduizend gulden (!) borg betalen, een enorm bedrag, hoe ze er aan kwamen verhaalt de geschiedenis niet (vermoedelijk was het een hypotheek op een bedrijfspan). Vijf gingen voor een dag het gevang in, de zesde moest zes weken zitten. Na zijn vrijlating kregen ze tot hun groot geluk het geld terug.

Zij luisterden naar de bevelen om te stoppen, wie dat niet deed was zijn leven kwijt.

In de late avond van vrijdag 8 oktober naderen drie Belgische vrouwen, in gezelschap van een 13-jarig meisje, de grens bij Eijsden. Ze willen naar Nederland om hun geïnterneerde man/vader te bezoeken. De Duitse controle passeren ze zonder problemen. Nederlandse grenswachters manen de vrouwen te stoppen, maar ze luisteren niet of verstaan de Nederlanders niet. Dan schoten!

Het meisje is direct dood en de 40-jarige Marie Nakon uit Fouron-le-Comte, sterft aan haar verwondingen in het Rode Kruis hospitaal in Maastricht.

Tussen 1915 en 1918 verschijnen er in de kranten vrijwel wekelijks berichten over doodgeschoten grensgangers, doorgaans smokkelaars. Vaak zijn het niet meer dan een paar zinnen. 'In Vroenhoven is een Belg door een Nederlandse commies doodgeschoten. Het slachtoffer werkte in Maastricht, hij droeg een zakje meel (smokkelwaar) bij zich' (Dagblad van Limburg).

Het aantal doodgeschoten grensgangers vormt al gauw een misse-lijkmakende lijst, die hartverscheurend moet zijn geweest voor hun familieleden.

Soms liep het goed af. In de hete zomer van 1915 - het was 34 graden, sinds 1881 was het niet meer zo warm geweest - hoorden Limburgse douaniers een kind huilen. Ze gingen op onderzoek uit en vonden in de 'verboden zone' (het gebied tot op zo'n driehonderd meter van de grens) een uitgeputte moeder met haar kind. Ze was uit een dorpje achter Luik komen lopen en wilde naar haar man, die al maanden in de internering in Harderwijk zat. De beampten legden hutje bij mutje en kochten een trein-kaartje voor haar.

‘Pa, kijk, daar heb je Jaap Eden’

Terug naar januari 1915. Over modderige wegen en langs ellenlange vaarten ‘vliegt’ in die natte, donkere maand een wielerploeg met aan kop Jaap Eden. Tien dagen fietsen ze door Nederland door wind en regen. De renners schijnen er geen last van te hebben. Naar eigen zeggen ‘voelen ze zich zo lekker als een kip’. Ja, koud hebben ze het wel, vooral ‘gisteren op hun tocht van Groningen naar Zwolle, langs de eindeloze Drentse hoofdvaart, met de wind pal tegen. Maar dan trap je maar wat steviger door’, adviseert wereldkampioen wielrennen Cor Blekemolen. De *flying Dutchmen*, zoals zijn bijnaam luidt, was met 22 jaar de jongste deelnemer aan de ‘Ronde van Holland’.

Langs de route staan honderden mensen de deelnemers toe te juichen.

‘Pa, kijk, daar heb je Jaap Eden’.

De tweemaal wereldkampioen schaatsen en oud-wereldkampioen wielrennen staat overal waar hij komt in het middelpunt van de belangstelling, al heeft hij zijn professionele wielercarrière er dan al aangegeven.

‘Hé, daar hé je Jaap’, en voorbij is ’ie alweer.

‘Was dat nou Jaap Eden?!’

‘Ja, jongen, een hele meneer. Iemand als hij brengt Holland niet meer voort.’

De 40-jarige Jaap Eden blijft stoïcijns onder alle aandacht en succes: ‘We maken er geen racepartij van, maar we rijden toch over ’t algemeen een behoorlijk gangetje. Zo hebben we zojuist het traject Zutphen-Arnhem in veertig minuten afgelegd.’

En daar gaan ze alweer, naar Nijmegen, de stad waar ze alleen met de pont kunnen komen, want de verkeersbrug over de Waal - waarover gemeenteraadslid Cor Ivens, de fotohandelaar en vader van de cineast Joris Ivens, dan al praat - zou pas eind jaren dertig gereed zijn.

Over ’s heeren wegen trekt in die jaren vreemd volk, vooral veel zigeuners met paard en woonwagen. Gedwongen door de koude zoekt een zigeunergroep bescherming in een duinpan bij Loosduinen. Veel hebben de burgers niet op met dit ‘ruwe volkje’, men is het liever kwijt dan rijk. Aan de andere kant zijn ze ook

best een bezienswaardigheid. In Loosduinen parkeren ze hun hele hebben en houden in De Wildhoeve. Volgens De NRC zijn de duinbewoners maar wat blij dat 'een boswachter de zigeuner-troep bewaakt'. De politie komt langs en ontfermt zich over een driejarig kind 'dat idioot scheen te zijn en door de ruwe ouders geheel naakt in het gras neergelegd was'. Volgens de verslaggever 'rookten en pruimden de vrouwen tabak zo goed als de mannen. De vrouwen trachten de vele passanten te bewegen zich de toekomst uit de lijnen der hand te laten voorspellen, en vragen aalmoezen. Uit Den Haag komen velen om kiekjes van dat volkje te nemen.'

In 1918 kwam er een wet die onder meer zigeuners verbood om zo maar overal domicilie te kiezen. De Wet op Woonwagens en Woonschepen was erop gericht de maatschappij te beschermen. Na WO II dwong de overheid woonwagenbewoners bij elkaar te gaan wonen op vaste locaties.

‘Blijf af van zeemijnen!’

In de duinen is het veiliger dan op het strand, waar geregeld Britse en Duitse zeemijnen aanspoelen. Maar het zijn zeker niet alleen de centralen en de geallieerden die mijnen leggen, ook Nederland doet dat ter versperring van het scheepvaartverkeer, onder meer in de Westerschelde. Op die zeearm maken mariniers van de mijnenlegger Triton begin 1915 een inspectietocht langs ‘uitgeworpen mijnen’, ze zijn verankerd aan zware kettingen om ze voor wegdrijven te behoeden. Uit onachtzaamheid botst hun sloep tegen een mijn met als gevolg vijf doden. De Marine verliest in WO I zestig personeelsleden, hun namen staan op een monument bij het treinstation in Den Helder.

Soms kan de Marine zeemijnen ter plekke vernietigen. Ze schieten er veelvuldig op, maar eerder zinken de mijnen dan dat ze ontploffen. Uit het verslag van een mijnenveger blijkt dat er vijftig granaten van 7,5 centimeter, honderdveertig granaten van 3,7 centimeter en ongeveer duizend kogels werden afgevuurd op één mijn zonder dat hij explodeerde, maar uiteindelijk wel zonk. Wanneer hij weer bovenkwam? Niemand wist het. Op de zeebodem vormden de explosieven een blijvend gevaar. Vooral voor vissers, die regelmatig zeemijnen in hun netten vingen, tot in onze tijd aan toe.

Sinds het begin van WO1 spoelden op de Nederlandse kust 397 mijnen aan (stand maart 1915), in 1916 waren het er al ruim duizend. Het merendeel was van Britse makelij (tweehonderdtien mijnen), verder drieënvijftig Franse, tweeëntwintig Duitse mijnen en nog ruim honderd mijnen, waarvan niemand wist uit welk land ze kwamen.

De grote zwarte bollen met stompe uitsteeksels oogden dreigend, je kon er maar beter van afblijven. Maar ja, er zat koper in en dat leverde veel geld op. Vier mannen van 26 tot 66 jaar en een jongen van 12, allen uit Zierikzee, sloegen die waarschuwing - die groot stond afgedrukt in alle kranten - in de wind. Begin maart trokken ze zo’n stuk moordtuig met een daaraan hangend stuk staaldraad op het droge.

‘Hoe krijgen we het koper er uit?’, vroegen ze zich nieuwsgierig af

en gingen met een schroefsleutel aan de slag. Buurtbewoners schrokken zich rot van de enorme explosie. Op de plaats van het ongeluk zat een meters diep gat. Driehonderd meter verderop vonden militairen menselijke resten. Nog verder in het dikke rookgordijn lagen Simon Cashoek met verbrijzeld achterhoofd, Andries van Burgh, 'het hoofd gespleten, de benen van onder het lichaam gerukt', en de 12-jarige Pieter de Haan, 'totaal verminkt'. Zij waren tenminste nog herkenbaar. Van de overige slachtoffers, Marien en Jan, werd nooit iets teruggevonden.

Overal gevaar op zee

Zeenijnen, torpedo's en vliegtuigbommen behoorden tot de gevaren op zee. Nederlandse mailboten werden herhaaldelijk door Duitse vliegtuigen gebombardeerd, maar er zonk er geen een, dat had eerder te maken met slecht richtwerk dan met eerbied voor de neutraliteit.

Begin juni kreeg de mailboot Prinses Juliana van de Maatschappij Zeeland, met daarop zestig Duitsers die hun heil wilde zoeken in Engeland, te maken met vliegtuigbommen, een van oorsprong Duitse vinding die in 1911 voor het eerst werd toegepast vanuit een Oostenrijkse Taube. Het projectiel explodeerde op tien meter van de postboot, een groot geluk, want vlakbij lag een met dynamiet beladen scheepje. De matrozen, die wisten van het dynamietschip, brak het angstzweet uit. Zoiets verschrikkelijks hadden ze nog nooit meegemaakt. Door de misser kwam de mailboot er vanaf met een paar gebroken ruiten en kapotte gloeilampen. Opnieuw waren matrozen uit het neutrale Nederland in gevaar gebracht en, nu met meer geluk dan wijsheid, door het oog van de naald gekropen.

Vrijwel dagelijks berichtte de kranten over aanvallen op zee. Kapiteins van Duitse U-boten gaven de bemanning van schepen uit de neutrale landen vaak eerst een waarschuwing, zodat ze "hun" schip als de duvel konden verlaten. Wanneer de reddingsboten op voldoende afstand waren, kwamen de granaten of torpedo's (het woord torpedo is afgeleid van de *torpedo marmorata*, sidderrog).

Eind maart 1915 duikt bij het eiland Wight de U26 op. Via de megafoon krijgt de bemanning van de Nederlandse stoomboot Medea opdracht het schip als een haas te verlaten. De matrozen en officieren springen in de sloepen en roeien weg. Vanuit de verte zien ze hun schip zinken. De zestienduizend kisten met sinaasappelen zijn ze voorgoed kwijt.

De U-boot laat de bemanning van de Medea aan zijn lot over en duikt onder. In de buurt varende Britse schepen kunnen de mof onmogelijk achtervolgen, want sonar bestaat nog niet.

Hoe gevaarlijk de zee was bleek op donderdag 17 juni 1915. De Breskens voer in een konvooi vissersboten recht voor Knokke in een mijnenveld. Het Nieuws van de Dag bericht: 'Er was een hevige slag, een grote waterzuil met stukken wrakhout en het zeil. Van niemand werd ook maar iets teruggevonden. De overige schepen in het konvooi gebeurde niets.' Varen tussen zeemijnen was zoiets als het spelen van Russische roulette.

In deze oorlog vergingen honderden schepen, veelal met man en muis. De Nederlandse regering voelde zich verantwoordelijk voor het leed op zee. Ze kwam met een wet om de toekomst van de vissersgezinnen veilig te stellen. In 1915 trad de Ongevallenwet in werking, die regelde dat 'schepelingen en hun nagelaten betrekkingen een uitkering krijgen voor ongevallen op zee die voortvloeien uit de oorlog'. Een aanmerkelijke verbetering, die mede tot stand kwam door het in 1900 door Herman Heijermans op de planken gebrachte toneelstuk *Op hoop van Zegen*, waarin de winst voor de mensen gaat ('de vis wordt duur betaald', zegt de vissersvrouw Kniertje, die haar kinderen op zee verloor).

‘Torpedoes on the starboard side!’

Geen schip, klein of groot, was veilig.

Op 7 mei 1915 snijdt de Lusitania, eigendom van de Britse Cunard Line, de Ierse zee. Het stoomschip is tweehonderdveertig meter lang - negentwintig meter korter dan de in 1912 vergane Titanic. De Lusitania vaart een geregelde dienst tussen de VS en Groot-Britannië. De gigant liep in 1906 in Clydebank (Schotland) van stapel. In 1913 was de oceaanstomer door de Marine omgebouwd tot hulpkruiser. In de hutten en ruimen verbleven dertienhonderd passagiers, vooral veel moeders met kinderen, en ruim zevenhonderd bemanningsleden.

De metershoge zwarte romp, met lange rijen boven elkaar geplaatste patrijspoorten, straalde in het donker een betoverend geel licht uit. Die warme kleur riep bij iedereen herinneringen op aan een droomschip. Maar van dromen was hier geen sprake. In de luidruchtige, naar olie stinkende, machinekamers stond alles te trillen. Voortdurend schraapte kolenscheppen over de metalen vloer. Het stonk naar bezwete lijven, zwart van het smeer en de kolen, waarvan enorme hoeveelheden verdwenen in de wijd opengesperde muilen van de ketelovens. Normaliter dreven alle vijftientwintig stoomturbines - goed voor achtenzestigduizend paardenkrachten - de vier scheepsschroeven aan waardoor het schip gemakkelijk vijftientwintig knopen per uur haalde, ruim vijfenveertig kilometer. Zo snel ging het nu niet, om kolen te sparen werkten er ‘slechts’ negentien stoomturbines, altijd nog goed voor eenentwintig knopen: zo’n veertig kilometer per uur.

Tegen de middag bereikte de Lusitania de in dikke mist gehulde zuidkust van Ierland. Gewoontegetrouw was er een lange stoomstoot, maar ditmaal was er geen mens op het strand, want de mist belemmerde alle zicht.

Kapitein William Thomas Turner liet de turbines terugschakelen naar vijftien knopen - ruim zeventwintig kilometer - en zette koers naar Liverpool. Turner wist dat hij zich in gevaarlijk water bevond: een jachtterrein van Duitse U-Boten. Uit voorzorg zette hij extra wachtposten uit en gaf het sein: ‘Reddingsloepen in ge-

reedheid brengen.’

Vanonder het grauwe zeewater schoof een periscoop omhoog. Walter Schwieger, kapitein van de U20, tuurde door het objectief. De boot, die vijfenzestig meter diep kon duiken, lag nog geen vijf meter onder het wateroppervlak met vier torpedo’s op scherp. Om tien voor half twee riep Schwieger, volgens het logboek, naar zijn torpedist: ‘Achtung! Aan stuurboord: vier schoorstenen, twee masten, boot koerst in rechte hoek op ons af...’

Twintig minuten later zag de uitkijk op de brug van de Lusitania een snel naderend spoor van witte waterbubbels. Hij schreeuwde door de megafoon: ‘Torpedoes on the starboard side!’

Een fractie later kwam de explosie. Een torpedo doorboorde de romp. Direct daarna opnieuw een dreun. Het schip begon te hellen. Tijd om de al in gereedheid gebrachte reddingsloepen uit te zetten ontbrak.

Vlak voor de Lusitania onderging bereikte de Nederlandse trawler Peel XII, die in de buurt op vis-jacht was, de plek van de ramp.

‘De Lusitania’, vertelde een van de opvarenden van de Peel later aan De Telegraaf, ‘gaf een geluid alsof er een reusachtig gebouw in brand stond. De zee zag zwart van de mensen.’

Terwijl de bemanning van Peel XII bezig was drenkelingen aan boord te halen, kwam de U-boot vlakbij het schip boven. Kapitein Schwieger stond met zijn megafoon op de brug, hij dreigde niet alleen het Nederlandse vissersschip - dat uiteindelijk het merendeel van de geredden, zo’n honderd schipbreukelingen, naar het vasteland zou brengen - maar ook een inmiddels toegesnelde Britse vissersboot te torpederen als ze doorgingen met de reddingsactie. De schepen moesten terug.

Uit de verte kon de bemanning van de Peel in de mist alleen de angstgeluiden horen van de degenen die uitgeput en overweldigd door het ijskoude zeewater verdronken. Vooral kinderen gingen snel onder, ze konden niet zwemmen en zij die het wel konden schreeuwden tevergeefs naar de weinige sloepen om aan boord te worden gehesen. De meeste zwemmers gingen mee in de zuigkracht van de zinkende Lusitania.

Na de Titanic - die in 1912 met 1.523 passagiers verging - was dit

opnieuw een zeer ernstige scheepsramp: 1.198 opvarenden, waaronder 128 Amerikanen, verloren het leven. Van de 760 overlevenden ging het grootste deel aan land in het Ierse Queenstown. Onder de opvarenden bevonden zich drie Nederlanders, waarvan er één gered werd: de steward Houche uit Vlissingen.

Tijdens de terugvaart naar Duitsland probeerde de U20 met zijn twee overgebleven torpedo's nog twee Britse koopvaardischepen tot zinken te brengen, tevergeefs. Op 13 mei meerde de duikboot, ongeschonden, af in Wilhelmshaven.

(Op 17 juni 1940 werd de ramp met de Lusitania overtroffen toen Duitse oorlogsvliegtuigen de RMS Lancastria - ook een passagierschip van de Cunard lijn - tot zinken brachten, daarbij kwamen drieduizend mensen om het leven.)

De 'aanslag' op de Lusitania veroorzaakte wereldwijd een schok, vergelijkbaar met de aanslagen op het World Trade Centre - 11 september 2001 - in New York. De torpedering, waarbij veel bekende Amerikanen het leven lieten, schreeuwde om vergelding én wraak. Onder de Amerikaanse slachtoffers waren de multimiljonair Alfred vander Bilt, de schrijver Elbert Hubbard, toneelschrijver Charles Klein, champagne-koning Kessler, de Amerikaanse financier Forster Stockhausen. VanderBilt was op weg naar Londen om het Rode Kruis door hem gekochte ambulances aan te bieden. Hij had het allerlaatste zwemvest weten te bemachtigen, maar stond dit af aan een moeder met kind. Zwenmen kon hij niet...

Het grote verlies aan mensenlevens maakte de Verenigde Staten van Amerika, die officieel nog steeds buiten het Europees conflict stonden, bereid tot een oorlog tegen de centralen, al zou het tot 1917 duren voor die stap definitief werd gezet.

Door de torpedering van de Lusitania daalden de koersen op de Amerikaanse beurzen. In Washington leek het 'alsof er bommen op de stad waren geworpen'. De Britten spraken van 'een masamoord, die niet ongestraft mag blijven'. In Londen, Liverpool en andere Britse steden werden uit protest de ruiten van Duitse winkels en bedrijven ingegooid.

De Duitsers schoven de Britten de schuld 'van het ongeluk' in de schoenen. Zij - de Britten - hadden moeten weten wat 'een totale duikbootoorlog betekent'. 'Thans weten de Engelsen dat onze duikboten zich de beste en meest waardevolle doelen voor hun aanvallen niet laten ontgaan, doch zonder zich aan iets te storen, ook deze vernielen zullen, waar zij deze treffen kunnen', schreef de Neue Kölnische Zeitung.

Volgens de Duitsers lag het ruim van de Lusitania vol met munitie, daarom was het 'een gewettigd doelwit'. De Britten ontkenden steeds hardnekkig - ook tot ver na de oorlog - dat het luxueuze schip munitie vervoerde. Maar het Duitse verhaal klopte, want in 2008 zagen duikers kans bij het op honderd meter diep gelegen wrak te komen, waar ze in de verroeste, met zeewier overwoekerde, ruimen...grote hoeveelheden granaten en kogels aantroffen.

Eind mei 1915 hervatte de Cunard Line haar maandelijkse dienst op de VS met de Mauretania, een schip dat een slag groter was dan de Lusitania. De boot was afgeladen met passagiers en werd via een geheime route, gedurende driehonderdvijftig mijl, begeleid door Britse oorlogsschepen. Het schip kwam veilig in New York aan.

Seksuitspattingen in het leger

Om de tijd te doden oefent het Nederlandse leger in het voorjaar van 1915 geducht. De Tweede compagnie van het Eerste bataljon van het Achtste Regiment houdt het bij lopen, lopen en nog eens lopen... Dagelijks marcheren de manschappen met volle bepakking door sneeuw en regen. In twaalf uur tijd leggen ze vijftig kilometer af. Hun bevelhebber noteerde apentrots: 'Niemand bleef wegens vermoeidheid achter. In weerwil van den slechten toestand der wegen en de sneeuw- en regenbuien kwam de troep in een opgewekte toestand aan. Morgen weer...!'

Natuurlijk, als de order 'Marcheren!' klinkt zijn er ook soldaten die zich ziek meldden. Maar de artsen weten van wanten als het om gesimuleerde kwalen gaat, ze hebben alles al tig keer gezien. Op een dag meldt zich in de ziekenboek ene soldaat Peters op een brancard, hij klaagt over 'zeer ernstige rugpijn'. Naar eigen zeggen kan hij 'echt geen voet voor de andere zetten'. Hij wil alleen maar... 'warmte voor zijn rug'. De dienstdoende arts heeft snel in de gaten waar de man werkelijk aan lijdt: gefingeerde lumbago. Met een ernstig gezicht schrijft hij de 'patiënt' een week bedrust voor: 'Onder vijftien wollendekens omringd door vijf warme kruiken'. Onbekend is of zijn teer gestel dat heeft doorstaan.

Behalve in marcheren oefenen de Jannen ook in schieten en hanteren ze het nieuwste wapen: het zoeklicht. Dat gebeurt onder meer in het Overijsselse Zuidveen. Op oneindig akkerland, waarover een waas van regen hing, kregen landbouwers de schrik van hun leven bij het zien van de scherpe lichtbundels. 'Net lange vingers, die zelfs overdag kilometers ver reiken', aldus de plaatselijke krant, die verder schreef: 'Een vrouw viel van de schrik bewusteloos neer. Bij het buitengewoon felle licht kon men in het donker tot op tien minuten afstand alles duidelijk onderscheiden.'

Oefenen, oefenen en nog eens oefenen, dat zal het krijgvee ervan weerhouden om alleen te vreten, te zuipen en naar mooie wijven te kijken. Want volgens hun meerderen deden ze alleen dat en soms gingen ze verder. Zelfs kinderen werden het slachtoffer van

hun seksuele begeertes. In militaire akten uit die tijd is diverse malen sprake van ‘ongeoorloofde handelingen met kleine meisjes’. Soldaten die zich hier schuldig aan maakten kwamen ‘ter beschikking van de militaire autoriteiten’. Geïnterneerde Belgische soldaten vergrepen zich in 1917 aan een zesjarig meisje dat aan de gevolgen overleed. Haar naam: Woutje van de Velde, ze ligt begraven op de Algemene Begraafplaats in Nunspeet – dit graf is bekend: vak B, 8/251.

Op zaterdag 7 oktober 1916 trekt een stel militairen uit Stroe een onderwijzeres uit Harskamp van haar fiets en sleurt haar tussen de struiken. Daar rukken ze haar de kleren van het lijf en snoeren haar de mond om het schreeuwen te beletten. Terwijl ze met de juf aan de gang zijn komen er enkele slapies langs die de groep met veel geschreeuw uiteen drijft en de vrouw bevrijdt. Ze moet zich onder doktersbehandeling laten stellen. De daders krijgen een disciplinaire straf.

In de buurt van de dorpsschool in Havelte (Drenthe) loopt in september 1915 de 30-jarige Jans T. rond, die meisjes ‘met mooie woorden en enige centen en cadeaus’ de bossen in lokt en daar seksueel misbruikt. ‘Heeft een meisje een kameraadje bij zich, dan geeft hij dit wat centen met het verzoek de weg in de gaten te houden’, aldus de plaatselijke krant.

Om zich te bevredigen laaft menig soldaat zich aan porno. In tabakswinkels kopen ze ‘onder de toonbank’ ‘verboden lectuur’. Vaak met foto’s van dikbuikige vrouwen, voorover gebogen over een stoel of krukje. Of van jonge vrouwen die een overmaat aan jurken optillen om hun ‘juwelen’ te tonen. Voor liefhebbers gaat er een kaart rond met daarop een pastoor (ondeugend en toch net) die een vrouw op zijn hondjes neemt. Alles stijf in scène gezet, want met de toenmalige fotoapparatuur leidde vrijwel iedere beweging tot vervaging.

Vier meiden uit een sigarenfabriek in Eindhoven besluiten iets te doen tegen de verkoop van porno. Ze stropen de winkels af op zoek naar ‘gore prentjes’. In de Volderstraat vinden ze een boekwinkel met in hun ogen ‘minder passende’ prentbriefkaarten. Samen schrapen ze zesentachtig centen bijeen en kopen alle drieënveertig, in hun ogen, ‘vunzige kaarten’, die ze voor de ogen van de

verbaasde verkoopster verscheuren.

Auto's, zeer gewild aan het front

De animo wat van de mobilisatie te maken is in 1915 totaal verdwenen. Ook bij de burgerij en de politiek bekoelde de trots op 'onze Jannen'. Pieter Jelles Troelstra (SDAP) dient in de Tweede Kamer een motie in waarin zijn partij zich afvraagt wat nu eigenlijk het nut van de volledige mobilisatie is? 'Zwitserland en Denemarken', beargumenteert hij, 'hebben immers ook gedeeltelijk gedemobiliseerd'. Zijn motie haalt het niet (62 stemmen tegen 14 voor). Voor de GSIII, onze geheime dienst, reden om de 'rooie oproerkraaiers' extra in de gaten te houden. In elk geval gaat, mede door zijn kritiek, de leeftijdsgrens van nieuw opgeroepen militairen naar beneden: van veertig naar dertig jaar.

Opper Snijders vindt het niks dat de politiek aan de poten van zijn leger zaagt, hij wil de omvang van het Heer juist vergroten en verklaart: 'De zwakke Landmacht is geen partij voor een krachtige en langdurige verdediging tegen een ernstige aanval' (waarin hij trouwens niet gelooft). Ondertussen klagen veel dienstplichtigen. 'Het leger is gewoon kut!', vinden ze. In Den Haag komt er zelfs een club van dienstweigeraars, die veel kritiek uitlokt, vooral bij beroepsmilitairen: 'Liever gevangenisstraf, ja zelfs gefusilleerd worden, dan ontrouw plegen aan het geweten.' Veel mensen zijn het daar mee eens, maar waarschuwen: 'Laten we niet vergeten dat we alleen staan in de wereld van vechtenden. Wat Nederland doet is geen daad van militarisme maar van zelfbehoud.' Ja, dat zal wel, maar onze trots op het leger kalft snel af. En net als iedereen moeten de soldaten in 1915 toeslag gaan betalen voor een rit met de D-trein van Amsterdam naar Groningen, ook al reizen ze op vrijkaartjes.

Ook de Belastingdienst begint te mekkeren, geld wil ze zien, onder meer voor het gebruik van dienstfietsen. De inspecteur der belastingen dwingt Snijders om alle commandanten 'een opgaaf te laten verstrekken van de adressen van militairen met een dienstfiets'. Populair waren fietsen van het merk Fongers, die kosten zestig gulden per stuk, dat is verkapt loon en de Belastingdienst wil er zijn deel van: betalen dus!

Fiets, trein en paard zijn lange tijd dé enige massavervoermidde-

len van het leger. In WO I vervangt men ze gaandeweg door gemotoriseerd verkeer. Het Departement van Oorlog begint in 1915 ernstig na te denken over de verdere uitbreiding van het wagenpark. Had het Franse leger geen succes geboekt met taxi's van het merk Renault, die in 1914 duizenden militairen naar het front brachten? Ja, de *voiture* is het meest gewilde voertuig aan het front, daar rijden in 1915 al zo'n 150.000 auto's rond. Frankrijk voert met 70.000 auto's de boventoon aan. In Parijs rijden er dan al zoveel rond dat enige verkeersregulatie op zijn plaats is. In 1914 verschijnt daar het eerste handbediende verkeerslicht. Toch blijft de Franse autohausse ver achter bij de VS, daar rijden in juni 1915 al twee miljoen (!) auto's rond. Daarmee is Amerika autoland nummer één. De Telegraaf rekent uit dat 'het aantal van twee miljoen in de VS neerkomt op één auto per 46 inwoners'. 'Maar', zo vraagt de redactie zich bezorgd af, 'zal dit nieuwe vervoermiddel het lang maken?' 'Nee!' De krant ziet de toekomst voor het motorverkeer uiterst somber in, want: 'Om alle auto's te laten rijden is er een miljoen gallons benzine nodig. Dat kost 130 miljoen dollar, afgezien van smeerolie, onderhoud, extra's als hoorns, handschoenen, kappen à vijftig dollar per wagen per jaar. Een dure liefhebberij! Zeker nu rubber en benzine tot de schaarse producten behoren.'

Nederland telt in 1915 hooguit enkele duizenden auto's, maar dat aantal groeit snel, in 1920 staat het officiële cijfer op tienduizend auto's. De komst van de auto geeft ruim baan aan de verbetering van doorgaande wegen en bruggen. De eerste rijkswegen liggen tussen Amsterdam en de Belgische grens (Zundert) en de route Breda/Utrecht, niet toevallig zijn dat ook de meest strategische verbindingen met en door de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De auto is mooi en snel, maar toch vooral iets voor de superrijken, bedrijven en overheidsinstanties, daarbuiten gaat het vervoer merendeels met paardentraction en natuurlijk per trein. Zelfs de honderdduizenden haringen, die jaarlijks van Vlaardingen en Scheveningen naar Duitsland gaan, transporteren de vishandelaars nog heel lang per boot en paard-en-wagen. Duitsland is gek op onze 'maatjes'. Via het spoorwegstation in Gennep - destijds een belangrijke verbinding met Duitsland - gingen jaarlijks vele duizenden haringvaatjes de grens over. De haringvangst was zelfs

zo lucratief dat Nederlandse reders uit IJmuiden tijdens de oorlog dertig ‘ijzeren loggers’ bestelden.

‘Lieve ‘kleine’ bestond uit meel en rijst...’

Jawel, we verdienen uitstekend aan de handel met Duitsland en via de Belastingdienst pikt de staat er een flink graantje van mee. Maar ook de ‘gewone man’ wil graag wat verdienen, hij kan dat in feite alleen door... te smokkelen. Dat metier groeit in 1915 verder uit tot een uiterst lucratief gebeuren. ‘s Nachts sluipt het ‘gemene volkje’ over kronkelige bospaadjes, kruist heidevelden en beekjes om uiteindelijk in België of Duitsland de waar voor goed geld te verkopen. Goede smokkelwaar? Dat zijn: boter, koffie en spek.

Ook douaniers kunnen soms de verleiding om te smokkelen niet weerstaan. Bij Glanerbrug grijpt de marechaussee een Nederlandse commies voor smokkelen. ‘Bij zijn arrestatie biedt de man hevig verzet’ (Arnhemsche Courant).

In een Rotterdamse haven onderzoekt de politie een aak, die afgeladen vol ligt met zandstenen zuilen. Agenten breken er een paar open en vinden in de holten blikken met elk zestig liter benzine. De voorraad zou Krefeld nooit bereiken en de expeditie aan De Boompjes krijgt een celstraf.

In Limburg denken ze het handiger te spelen. Smokkelaars gaan daar niet zelf op pad, ze gebruiken afgerichte honden die ze “behangen” met rubber, lijnolie, margarine - roomboter was ook in Nederland moeilijk verkrijgbaar -, vetzuren en kaarsen, allemaal zeer gewilde smokkelproducten. De dieren lopen op de automatische piloot om de Duitse grensposten heen. Buiten gehoorafstand van de douaniers worden ze verlost van hun vracht. Ze krijgen een stuk worst en maken rechtsomkeert. Op een nacht snapt een Nederlandse commies een van die honden en maakt zo voorgoed een einde aan deze ‘hondse smokkelroute’.

In 1915 pakken commiezen een vooraanstaande smokkelaar op: Eduard de Ceulenaere, burgemeester van het mosselstadje Philippine in Zeeuws-Vlaanderen. Ze snappen hem als hij, samen met zijn zoon, vijf vaten benzine over de grens probeert te smokkelen. De militaire bevelhebber van Zeeuws-Vlaanderen ontzegt beiden het verblijf in het gebied.

Benzine en petroleum waren schaars, daar viel dus veel geld mee

te verdienen. In het voorjaar van 1915 trekt tussen Eijsden en Gronsvelt een paard een boerenwagen die volgestouwd is met vaten petroleum, totaal drieduizend liter. Het goedje is bestemd voor de Duitsers in Visé. Een Nederlandse soldaat ziet het span. Hij is alleen en verzint à la minute een list om het transport te stoppen. Een stuk hout is snel bij de hand, vanaf een afstand lijkt het op een geweer. De soldaat schreeuwt orders naar denkbeeldige soldaten, die in de greppel langs de kant van de weg zouden liggen. De koetsier schrikt zo dat hij alles in de steek laat en de benen neemt. Een paar marechaussees komen op het lawaai af en kammen de omgeving uit. Ze vinden niemand. De wagen met inhoud leveren ze af bij de marechaussee in Eijsden.

Bij gebrek aan petroleum zijn in 1915 kaarsen en carbidlampen in Duitsland weer helemaal in. Juist daarom willen we best op grote schaal kaarsen en petroleum uitvoeren naar de oosterburen, maar Engeland houdt de uitvoer van talk en olie naar Nederland tegen en zo ook naar Duitsland. Het gebrek aan die grondstoffen nekt de kaarsenproductie in Gouda, waar de grootste stearine-kaarsenfabriek van Nederland staat. De zeshonderd medewerkers van de fabriek kregen in 1916 ontslag.

Een grenswerker uit Venlo passeert dagelijks de grens met een flink pak boterhammen. Een commies vraagt langs zijn neus weg: 'Eet je dat werkelijk allemaal op?' De man knikt braaf van 'ja'. De douanier wil wel eens weten wat er dan wel op die overheerlijke boterhammen zit.

'Maak eens open.'

Het pakpapier bevat tien bruine boterhammen, dik belegd.

'Man, waar laat je het?'

't Moest wel een heel bijzonder beleg zijn. Hij haalde er een plak brood af. En zie, het beleg was worst noch zoet, maar een dikke lap zoollere. 'Dit allernieuwste oorlogsbrood werd direct in beslag genomen', meldt het Dagblad voor Limburg.

Bij Venlo pakken commiezen een jonge 'moeder' op. Ze wil de grens over met een kinderwagen waarin een slapend wicht ligt.' Het Dagblad voor Limburg: 'Bij onderzoek bleek dat de lieve kleine bestond uit meel, rijst, et cetera. Het hoofdje was een mas-

ker... Haar slaap werd wreed verstoord.'

Dodelijke ‘fil électrique’

Zomer 1915: de mogelijkheden om te smokkelen naar België zijn beperkt en zeer gevaarlijk. Vooral nu de Duitsers de grens hebben afgesloten met ‘de elektrische draad’. Op de driedubbele draden, gespannen tussen houtenpalen, staat op de middelste tweeduizend volt wisselstroom. Die spanning is gelijk aan die van de elektrische stoel, voor het eerst gebruikt in 1890.

Het klinkt ongelooflijk, maar er waren manieren om ‘le fil électrique’ te nemen. Gemakkelijk was het niet. In Zeeland moet je eerst een vaart overzwemmen, dan - drijfmat - op de niet-elektrische draad gaan staan en dan over ‘de draad des doods’ springen. Het was raadzaam dit in het donker te doen. Bij daglicht was de kans groot dat een Duitse patrouille je zag, wat vrijwel zeker je dood betekende.

Hoe gevaarlijk ‘Den doodsdraad’ was, blijkt uit de volgende verhalen.

Een vluchtende Belg naar neutraal gebied komt een heel eind, maar eenmaal balancerend op de niet-elektrische draad van de dodelijke versperring durft hij niet te springen.

‘Dan er maar onderdoor’, denkt hij.

Dat ging hij, maar anders dan gedacht. Zijn natte kleren maakte contact met de elektrische draad. Later vertelden zijn gabbers dat Kamiel verschrikkelijk gilte toen de stroom hem naar zich toetrok en hij bleef kleven aan de leiding. Vroeg in de ochtend vond een Duitse wacht, gelokt door ‘een eigenaardige geur’, het zwart verkoolde lijk.

Niemand kon de draad passeren door de stroom te isoleren. Toch werd het geprobeerd.

Bij Sint Jansteen tracht een 28-jarige boer met een klomp de elektrische draad opzij te duwen. Als de Duitsers hem vinden is de helft van zijn lichaam inktzwart.

In het Zeeuwse Koewacht proberen drie Belgen over de draad naar neutraal gebied te vluchten. Ze springen verkeerd, de gevolgen laten zich raden. Zelfs het kleingeld in hun zakken is zwart

uitgeslagen. Twee lijken bleven achter op Belgisch grondgebied. Door de kracht van de stroomstoot ‘vloog’ de derde Belg over de versperring naar Nederland. Hij werd begraven op het kerkhof van Koewacht.

De dodelijke draad zorgde in het Zeeuwsche Koewacht voor bijzondere situaties. De kerk stond er op Belgisch grondgebied en de begraafplaats, de enige in de wijde omtrek, op Nederlandse grond. Na een sterfgeval moest de Belgische familie de doodskist na de kerkdienst bij de draadversperring afgeven aan een Nederlandse begrafenisondernemer. De Duitsers verboden de rouwenden over te komen naar Nederland.

Behalve een ‘monster’ was de ‘draad’ ook een ideale plek voor ontmoetingen. In de dorpen waar hij dwars doorheen liep kwamen Belgische kinderen met hun moeders om vader of andere familie te zien die in Holland werkte, of daar was geïnterneerd. Vooral in de weekends werden voedsel, wasgoed en nieuwe kleren, alles stevig verpakt, over de draad gekeild. De Duitsers lieten het toe, want ‘overlopen’ was voor de meesten godsonmogelijk.

Er is een verhaal van een notaris die bij de stroomdraad, geflankeerd door twee Duitse soldaten, een testament voorleest aan een Belg op Nederlands grondgebied. Na afronding van zijn officieel verhaal klemde hij de acte in een gespleten tak en schoof die voorzichtig tussen de draden door naar de overkant, waar de Belgische erfgenaam tekende.

Een 16-jarig meisje uit de omgeving van Tilburg was nieuwsgierig hoe die elektrische draad eruitziet. Samen met een paar vrienden neemt ze er op een zondagmiddag in 1915 een kijkje. Daarbij komen ze in de ‘verboden zone’. Pal aan de draad krijgt ze een Duitse kogel door het hoofd.

Aan de Oude Zeeweg in het Belgische Sippenaken staat een monument voor de gevallen van ‘le fil électrique’.

Arie Vlieland: schipper van de ‘gekkenlogger’

Voorjaar 1915 is de hemel op het platteland is nachts verlicht door grote vuren. Boeren, met in welriekende vloeistoffen gedrenkte lappen voor mond en neus, porren met hooivorken in dode koeien, varkens en schapen. De met mond- en klauwzeer besmette dieren waren gedood met een gif-injectie.

De mond-en-klauwzeer epidemie woekert voort, er lijkt geen kruid tegen gewassen. In het voorjaar van 1915 woedt de besmettelijke ziekte op ruim honderd boerderijen, eerst in Groningen, Friesland, Drenthe en Noord-Holland, later ook in de andere provincies.

De regering velst een hard oordeel: ‘Ruimen!’ ‘Insluiting, zonder afmaken’, zoals de boeren willen, wijst Den Haag af. De boeren kwaad, die weten uit ervaring dat de ziekte na een week of twee uit zichzelf verdwijnt. Maar de overheid ziet niks in genezen, zieke beesten leveren na genezing geen cent meer op, waardoor de zuivel- en vleesvoorziening een ernstige klap zou krijgen. Afmaken en nieuw vee kopen is volgens het rijk de enige mogelijkheid om ‘een catastrofe te voorkomen’.

Om de aangedane boeren in deze moeilijke tijden te steunen springt Folkert Posthuma, minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, financieel bij. Een journalist van Het Katholieke Volk ontdekt dat er flink gesjoemeld wordt met de staatssteun. ‘Menige boer biedt de helpende hand bij het verspreiden van de ziekte om zo de staatssteun te kunnen incasseren. De boeren besmetten hun eigen vee, zo slepen ze duizenden guldens schadevergoeding in de wacht. Dat ze het vee afmaken is naar buiten toe tranen trekkend, maar in feite wordt de boer er steenrijk van. “Weet je wat, zet nou even je hokken open en laat jouw vee bij het mijne, dan ben jij ook klaar”, hoorde ik boeren tegen elkaar zeggen. Afgemaakt vee is veel geld waard. Het rijk betaalt grif 500 gulden voor een afgemaakte koe.’

Veeziekte, oorlog en andere plagen, zoals de aardbeving van begin dat jaar in Italië, zijn voor Abraham (de Geweldige) Kuiper voldoende reden om uiterst somber naar de toekomst te kijken.

'Het einde is nabij', bezweert hij een verslaggever, maar na kritiek op die uitspraak haast hij te bekennen dat hij 'niet bedoelde dat de ondergang van de wereld aanstaande is'. Nee, maar 'dat de tijdgeest wel erg veel lijkt op de voorzegging in Mattheus 24 vers 7: *'Want het ene volk zal tegen het andere volk opstaan en het ene koninkrijk tegen het andere koninkrijk en daar zullen zijn hongernoden en ziekten en aardbevingen in verschillende plaatsen.'*

Hetzelfde gevoel bekruipt Arie Vlieland, schipper op de Katwijker logger Noordzee V. Op een ochtend in het najaar van 1915 ontwaart hij, midden op zee, de Heilige Geest. Arie knielt op het dek en trekt bijna alle dertien bemanningsleden mee in zijn emotie. Ze heffen hun handen ten hemel en smeken de Almachtige om vergeving van hun zonden. Vlieland roept zichzelf uit tot 'schipper Gods', drukt een in de gauwigheid gevlochten takjeskroon op het hoofd en danst door de kajuit en over het dek, roepende: 'Ik ben God, de almachtige, Jahweh! Op naar Jeruzalem...' Het merendeel van de bemanning stemt daarmee in en belooft plechtig 'alles te zullen doen wat hij zegt'.

Drie bemanningsleden wagen het hun schouders op te halen over 'die godsdienstwaaninnige' en weigeren zich te mengen in de eredienst. 'Buig, buig voor je God!', bijt Vlieland hen toe.

Als ze halsstarrig blijven weigeren laat hij één van de 'ongelovigen', de stuurman Klaas Kuyt, onder bedreiging van een klap met een stalen dissel, een uur lang dansen op het dek. Als de uitgeputte Kuyt volhardt in zijn weigering voor Vlieland te buigen, trekt de schipper hem overboord. Daarna keert hij zich naar de 'van de duivel bezeten ongelovigen', Piet van Duyn en Jacob Jonker. Met een houw van de dissel - een bijl voor het klieven van halfronde gaten - onthoofd hij beiden, en laat de lijken in zee dumpen.

'Wij hebben het schip gereinigd van de ongelovigen', schreeuwt hij, 'zuiver het schip van hun zonden!'

Subiet geeft de bemanning gehoor aan dat bevel, ze smijten de netten, zeilen en wat niet al overboord. Daarna drijven ze machteloos rond, een hele dag, zonder voedsel en nauwelijks drinkwater. Tenslotte neemt een Noorse boot de Noordzee op sleeptouw naar Grimsby. Daar vertellen manschappen van de Noor 'het

spookverhaal' aan de politie, die de bemanning van de Noordzee in het cachot sluit.

Uit de daarop volgende verhoren komt aanvankelijk weinig informatie. De bemanning van de Noordzee slaat wartaal uit. Tenslotte beginnen twee scheepsjongens, Arie Bos en Dirk Mol, te praten: 'Nee, er is geen alcohol in het spel geweest. De avond daarvoor had de schipper nog op koffie met suiker en koek getrakteerd. De volgende dag zagen ze hem 'in gemeenschap met God' en ze 'hoorden bazuïngeschal', waarmee God tot Vlieland sprak: 'Zij moeten de duivel uitroeien.'

En zo hadden ze gedaan, want: 'Ge hebt niet naar u zelve te luisteren, maar naar God.' Vervolgens hadden ze, vertelde een van de jongens, 'in alle rust gehandeld.'

Tijdens het onderzoek op de boot vond de politie stukjes schedel met hoofdhuid en haar. Vlak voor de rechtszitting liet een van de manschappen weten: 'Wij zullen ter verantwoording geroepen worden door de mensen, maar ons geweten is rein.'

Arie Vlieland, de schipper van de 'gekkenlogger', zoals het schip in de volksmond heette, was voor de oorlog niet bijzonder kerks geweest. Naar eigen zeggen kreeg hij 'God pas te zien' toen de oorlog op zee in alle hevigheid losbarstte. De grote hoeveelheid aangespoelde Britse lijken, die hij in september 1914 zag, werd hem te machtig. Hij was aanwezig bij het graven van een massagraf in IJmuiden voor de gevallen van de getorpedeerde Britse dreadnoughts. Dat trof hem zo dat hij de Bijbel begon uit te pluizen. Na de aardbeving in Italië was hij er vast van overtuigd geraakt dat de wereld op zijn eind liep. Daarop kreeg hij waanideeën en visioenen om de wereld te redden...

Goeie Mie's pap bracht de dood

In die jaren, en nog lang daarna, was de hele maatschappij doordoesemd van godsdienst, al namen veel intellectuelen, vooral door de snelle ontwikkelingen op wetenschappelijk en cultureel gebied, er afstand van. Let wel: van God, niet van de kerk, die als sociaal instituut een belangrijke maatschappelijke rol zou blijven vervullen.

Op zon- en feestdagen zaten de kerken vol. Fijn slijpers waren er genoeg. Zo ontving de Utrechtse gemeenteraad een brief van de Vereniging Onderzoekt de Schrift waarin die opmerkte: 'Toch vooral geen voetbalspel op den Zondag toe te laten omdat zeer veel jonge levens hierdoor zowel zedelijk als geestelijk verlaagd worden.' De vereniging liet de raad weten: 'Lichamelijke opvoeding is tot weinig nut, maar de godzaligheid tot alle dingen nut.' De gemeenteraad volgde het ongevraagd advies niet op.

In veel gezinnen las men dagelijks de Bijbel en de meer welgestelden bespeelden een trapharmonium en bezongen godsgenade. Kranten besteedden uitvoerig aandacht aan benoeringen en emeritaten van dominees en andere geestelijken. De clerus had een machtige positie in de dorpen en steden, al bood men in de laatste soms tegengas. Zo kwam bij het bisschoppelijk paleis in Haarlem een verzoek binnen om een bijeenkomst feestelijk met dans te mogen afsluiten. Een gezant van de bisschop zei 'nee', waarna het dansen toch doorging, maar in het geheim.

De verzuiling - opsplitsing naar geloofsbeleving - was alom aanwezig. In eigen kring zorgde men altijd voor nabuurhulp en noodopvang, het was de participatiemaatschappij *avant la lettre*. Een enkele keer liep hulp door alle gezindten heen, dat was mooi. Al kende die hulp soms een verraderlijk einde, zoals het verhaal van Goeie Mie aantoont.

Op 11 april 1915 overleed in de gevangenis van Gorinchem de Leidse gifmengster Goeie Mie. Ze was 70 jaar, daarvan zat ze er ruim dertig achter de tralies. Maria Catharina Swanenburg, zoals haar werkelijke naam luidde, vergiftigde meer dan honderd mensen. In het gemeentearchief van Leiden ligt een prent van haar: Goeie Mie veegt de stoep voor haar huis. Tijdens die bezigheid

arresteerde de recherche haar.

Goeie Mie was uiterst vriendelijk, altijd een glimlach op het blozend gezicht. Ze verzorgde zieken, zette koffie, kookte en maakte graag een bordje pap klaar 'opdat jelui mag aansterken'. 'Uit goedheid' zorgde ze dat haar 'klanten' beschut waren door een levens- of begrafenisverzekering, desnoods betaalde ze die zelf. De kosten verdiende ze na overlijden van de zorgbehoevende ruimschoots terug. Bij haar arrestatie beschikte ze over circa drieduizend gulden, een behoorlijk vermogen in die tijd.

Goeie Mie bracht niet alleen zieke kinderen, maar ook vijf familieleden, inclusief haar ouders, om. Voor elke moord gebruikte ze operment, zwavelarsenicum, dat ze kocht bij een plaatselijke verfhandel. Tegen de verkoper zei ze dat 'je er zo lekker onge-dierte mee uit huis kan houden'.

Het hoge sterftecijfer in haar nering wekte lange tijd geen argwaan. Het was immers doodnormaal te sterven aan een klein ongerief, daar kwam bij: het waren 'onaanzienlijken' en daar hadden de autoriteiten niet veel mee op. Echter, op een koude dag in december 1883 trok een sterfgeval de bijzondere aandacht van de autoriteiten. Het was een wees met mazelen. Hij klopte aan bij een arts, die stuurde hem weg, en hij kwam tot slot terecht bij Goeie Mie. Kort daarop was hij dood. Toen de arts van het sterfgeval hoorde wilde hij een obductie verrichten, maar de jongen bleek verdwenen. Daarop verhoorde de politie Goeie Mie, die met veel horten en stoten de moord bekende en meer. 'Allen hadden van de vanillepap gegeten, die hen met een allervriendelijkste lach, vol van goedheid, werd voorgezet', aldus de Leidsche Courant. Het wassen evenbeeld van Goeie Mie stond jarenlang in het Amsterdams panopticum.

Vliegtuigen? Uitgesloten

Sinds 1914 vlogen er boven Nederland regelmatig geallieerde en Duitse vliegtuigen. Maar volgens Groot-Brittannië en Duitsland was daar niets van waar. Nederlandse waarnemers kregen vaak het idee dat ze ‘spoken’ zagen, want zowel de Britten als de Duitsers, en zeker ook de Fransen, ontkenden steeds hardnekkig als ze een melding uit Nederland ontvingen dat militairen een vliegtuig of luchtschip, vaker in meervoud, hadden gespot. ‘De juistheid van bedoeld vermoeden is geheel uitgesloten’, aldus de Duitse militaire staf na een melding van een Duits vliegtuig boven Nederland. Daar kon de Nederlandse generale staf het mee doen. Vooral in Zeeland werden vaak waarnemingen gedaan. Over die provincie vlogen vooral Britten en Fransen, die de Duitse posities in Vlaanderen op de korrel namen. Soms lieten ze ‘per ongeluk’ bommen op Nederlandse steden vallen.

Op donderdag 11 februari 1915 vielen er bommen op Vlissingen. De dader? Onbekend. Van de oorlogvoerende legerstaven vernamen onze autoriteiten dat ‘er die dag geen enkel vliegtuig in dat gebied is geweest’. Toch vielen er twee bommen, vlakbij het petroleumterrein. De vlieger, zo beweerden inwoners van Vlissingen, was ‘waarschijnlijk een Fransman’. De generale staf liet de zaak onderzoeken, maar dat leverde – heel voorspelbaar – niks op. Uit voorzorg wappert voortaan de Nederlandse driekleur op de kerktorens in Walcheren. Voor piloten uit de oorlogvoerende landen een teken dat ze boven neutraal gebied vliegen, maar geen buitenlandse vlieger die er acht op slaat.

In maart 1916 vliegt een eskader van twaalf vliegtuigen over Vlissingen. Alle kranten in Zeeland schrijven erover, die berichten komen ook in de vaderlandse pers. Iedereen in Vlissingen kijkt omhoog, iedereen ‘ziet ze letterlijke vliegen’, maar het kabinet spreekt de berichten met klem tegen en blijft hardnekkig ontkennen dat er ‘vliegtuigen boven Zeeland bemerkt waren’.

Nederlandse soldaten zijn ook niet al te snugger als het om vliegtuigen gaat. Als er een vliegtuig landde ‘vergeten’ ze soms domweg de piloten te arresteren. Op 30 november 1915 landt bij Oterdum (Delfzijl) een Duits vliegtuig. De piloot vraagt aan de militaire wachten, die hem volgens het kriegsrecht direct zouden moeten arresteren en laten interneren, waar hij precies is. De wachtsoldaten staan hem vriendelijk te woord en wijzen hem op zijn kaart de route naar Borkum. Hij bedankt ze hartelijk, stapt in zijn tweedekker en stijgt op, nagewuifd door de militairen.

Natuurlijk, we schieten ook op vliegtuigen die ons luchtruim schenden, maar veelal vliegen ze te hoog en te snel waardoor we doorgaans doel missen. Flak-geschut kennen we niet, de lopen van onze kanonnen wijzen niet schuin omhoog, maar recht vooruit. Ze zijn berekend op de scheepvaart, niet op vliegtuigen of zeppelins. Zoals we nog zullen zien lukte het in WO I slechts één Nederlandse soldaat om met zijn handwapen (!) een Duits vliegtuig neer te halen, dat gebeurde in 1917.

Duitse en geallieerde vliegtuigen kregen we doorgaans alleen in handen na een noodlanding, waarna het vliegtuig geconfisqueerd werd, de technici het toestel nauwkeurig onderzochten, en de bemanning in een interneringskamp verdween.

Ook luchtschepen lieten we vaak ongemoeid.

Boven Nederland komen herhaaldelijk Duitse zeppelins, Schutte-Lanz ‘sigaren’ en in mindere mate Britse Parsevals en Astra Torres luchtschepen over. Op 8 september 1915 vliegt op een hoogte van drie kilometer boven Haarlem een Duitse zeppelin - vermoedelijk kwam het gevaarte terug van een bombardement op Londen, dat evenals Antwerpen, Luik en Parijs herhaaldelijk bloot stond aan Duitse bomaanvallen. De ‘sigaar’ koerst via Hilversum en Den Bosch zuidwaarts. Verwonderd kijkt de bemanning naar beneden, naar het schietende Nederlandse leger dat de gigant niet raakt. Eén kogel zou voldoende zijn om het met uiterst brandbaar waterstof gevulde ‘luchtschip’ te veranderen in een reusachtige vuurbal. Vliegtuigen eropaf sturen? We hebben er te weinig, bovendien durft niemand het risico te nemen, want laten we eerlijk zijn: de neutraliteit is heilig.

Natuurlijk, de overtocht van luchtschepen is een schending van onze neutraliteit, maar wat kunnen we doen? Op protesten komt nooit antwoord. Daarom ontkent de Nederlandse regering maar wat graag vliegende objecten waargenomen te hebben. Ze heeft er geen trek in om in het buitenland 'ongewenste attentie' te wekken.

Als op 22 oktober 1916 een zeppelin in de buurt van Gorinchem een brandbom laat vallen, doet de regering er alles aan om dat feit te maskeren. Ze ontkent bij hoog en bij laag dat er een bom is gevallen. Zelfs als jongens in een polder bij Arkel delen van een stukgeslagen projectiel vinden, klaarblijkelijk van een brandbom, zijn de autoriteiten er als de kippen bij om - zonder dat er onderzoek wordt verricht - te beweren dat 'het hier slechts ging om onderdelen van een brandstofreservoir'. De Duitsers, die nu zowaar verklaren dat het om een zeppelin uit het keizerlijke Heer gaat, komen met hetzelfde verhaal. Ondertussen zit er een diep gat in de weg bij Hoog Blokland, terwijl daar ook enkele bommen zijn ontworteld.

De soldaten van het garnizoen in Gorinchem schoten op deze, zevenhonderd meter hoog vliegende, zeppelin, zonder hem te raken. Raakten ze dan nooit een zeppelin? Nee, in februari 1916 is het Luftschrift L19 door een op Ameland gestationeerde batterij geraakt, maar de kogel richt - vreemd bij zo'n uiterst brandbaar object - geen schade aan, het gevaarte vloog gewoon door.

Voor de goede orde: zeppelins waren geen kleine 'sigaren', zoals ze tegenwoordig worden gebruikt voor reclamedoeleinden. Ze waren gemiddeld zo'n honderdzeven meter lang (vergelijk dat met een Airbus A380, momenteel het grootste passagiersvliegtuig ter wereld met een lengte van tweeënzeventig meter). In juni 1916 presenteerde de Duitsers de Über-Zeppelin, een gevaarte met een lengte van maar liefst 240 meter (!), vier gondels en zware bewapening: artillerie, torpedo's en machinegeweren. De bemanning bestond uit veertig koppen. Dit luchtschip haalde een snelheid van negentig kilometer per uur en werd gewoonlijk ingezet voor gevechten boven zee.

Daarnaast waren er, al vanaf de negentiende eeuw, een hele serie 'kleinere' ballonnen, doorgaans gebruikt voor observatiedoeleinden.

den. Soms raakte zo'n ballon los en vloog, voortgedreven door de wind, over Nederland. In november 1917 kwam zo'n losgeraakte kabelballon vanuit België ons land binnen. We hebben het hier niet over een 'ballonnetje aan een draadje', maar over een sigaarvormige grijze kolos met een omtrek van dertien meter die een stalen kabel voortsleepte waaraan een ijzeren staaf slingerde die tijdens de dolle tocht daken, bomen, groentekassen en telegraafdraden vernielde. Pas bij Amersfoort zagen acht soldaten kans de kabel te grijpen. Door de enorme kracht van de ballon werden ze alle acht de lucht ingesleurd, zeven lieten op tijd los, de achtste werd zo'n twintig meter de hoogte in gezwiept. Van schrik liet hij los en brak een arm. Luchtmachpersoneel uit Soesterberg wist de ballon uiteindelijk te verankeren.

Vliegeniers kwamen soms extreem ver in hun van hout en doek vervaardigde kisten. Een Franse piloot raakt in februari 1915 uit de koers, hij landt in Kollum (Friesland) en maakt met die 'reuzensprong' het dorpje in één klap beroemd. De plaatselijke bevolking en de lokale autoriteiten feliciteren hem met zijn recordvlucht. Hij krijgt een overvloedig maal bestaande uit melk, brood met echte boter (!) en natuurlijk de specialiteit van het dorp: kaas. Kollum stond, vreemd genoeg, samen met Amsterdam en Rotterdam, op een Amerikaanse landkaart van het oorlogsterrein: the Farmers Dispatch.

Fokker is ‘Kriegswichtig’

In welk vliegtuig die ‘long-haul’ Fransman Kollum bereikte is onbekend, maar een ding staat vast: het was geen Fokker. Toestellen van die makelij waren voorbehouden aan de keizerlijke Luftwaffe.

Onze eigen Anthony Fokker, die op Koninginnedag 1911 in zijn Spin rondjes draaide om de St. Bavo in Haarlem, vertrok in 1912 naar Duitsland waar hij zich kort voor de oorlog op keizerlijk bevel moest laten naturaliseren. Hij en zijn driehonderdvijftig medewerkers waren ‘Kriegswichtig’. ‘Node zien we hem uit ons kleine corps van Nederlandse aviateurs verdwijnen’, aldus de NRC. Later verkaste de fabriek van Johannistal bij Berlijn naar het noorden, naar Schwerin, de hoofdstad van Mecklenburg-Vorpommern, waar Wilhelmina’s echtgenoot, prins Hendrik, vandaan kwam.

Na de oorlog zakte in Duitsland de vliegtuigindustrie in elkaar en keerde Fokker ijlings terug naar Nederland. Tijdens de oorlogsjaren verlieten er wekelijks vijf vliegmachines de hangars van de Fokker Werke, een staatsbedrijf.

Fokker produceerde het beroemde jachtvliegtuig de Dr I, een driedekker van hout en linnen. Het toestel was niet snel, wel verbluffend goed wendbaar en een uitstekende ‘klimmer’. Bovendien, en dat was heel bijzonder voor die tijd, vuurde de mitrailleur door de draaiende propeller, die zestienhonderd toeren per minuut maakte. Met deze kwalificaties kon de Dr I de snellere Britse Sopwith’s de baas. (In 1917 ontwierp een ander Nederlander, Frits Koolhoven, die in Britse dienst werkte, de FK 23 Bantam, een gevechtsvliegtuig met één vleugel en een top van tweehonderdveertig kilometer per uur, die overigens pas na WO I zijn eerste vlucht maakte.)

De Duitse aas, de ‘Rote Kampfflieger’, baron Manfred von Richthofen vloog in een Dr I. Volgens hem nodigde het toestel uit tot het maken van halsbrekende toeren. Hij maakte er zijn laatste vlucht mee. Op 21 april 1918, een dag na zijn tachtigste overwinning, trof de Australische mitrailleursschutter W.J. Evans (Snowy voor zijn kameraden) de baron met een mitrailleurkogel

in zijn zij, waarna hij in zijn felrode Dr I neerstortte bij het dorpje Vaux-sur-Somme. De Britten gaven hem een eervolle begrafenis.

Nederlanders in buitenlandse dienst

Oorlogsvliegers waren vaak avonturiers, ze kwamen vrijwel overal vandaan, ook uit Nederland. Paul de Ram, was één van hen. Deze zoon van het voormalig Tweede Kamerlid voor Bergen-Op-Zoom, Lambert de Ram, vloog in Franse dienst. Tijdens een luchtgevecht raakte hij ernstige gewond en kreeg van de Franse regering een eervolle vermelding ‘voor vliegen onder moeilijke omstandigheden in het nachtelijk Franse luchtruim’.

Naar schatting dienden er zo’n vijfhonderd Nederlanders in het Franse leger, daarvan sneuvelden er circa driehonderd. Karel Heijting, oud verdediger van voetbalclub HVV Den Haag, overleefde de oorlog.

Na zijn voetbalcarrière werkte Heijting in Parijs bij de bank Le Crédit Lyonnais. Toen de oorlog uitbrak meldde hij zich bij het Vreemdelingenlegioen en belandde in de tranchées bij Reims. Zijn eerste verwonding kwam door rondvliegende granaatscherven: zijn benen zaten vol splinters. Bij Arras volgde zijn tweede verwonding, een buikschot, een granaatsplinter in de kin en twee bajonetsteken in een been. Na drie maanden hospitaal kwam hij terecht in het krijgsgevangenkamp Friedrichsfeld bij Wesel, waarna hij doorging naar een krijgsgevangenenkamp in Düsseldorf. Van de tweehonderdvijftig soldaten in zijn compagnie overleefden er slechts vier. Heijting stierf in 1951 in Parijs, hij werd 68 jaar.

Cellist Gérard Hekking (gestorven in 1927), was weliswaar Frans maar met sterke Nederlandse banden - hij speelde tot 1914 als eerste cellist in het Concertgebouworkest -, en deed na de loopgraven dienst als zandsjouwer in Melun. Uiteindelijk kwam hij als attaché bij de generale staf in Verdun.

Aan de fronten dienden, zoals eerder gemeld, ook Nederlandse artsen en verplegers. We kennen al de chirurg dr. Van Tienhoven, die in 1914 naar Servië vertrok. In 1915 kwamen hij en zijn staf met vlektyfus terug naar Nederland. De tyfus sloeg in Servië als een wildeman om zich heen. Volgens officiële cijfers - in werkelijkheid lag het aantal hoger - velde de ziekte vijfendertighonderd soldaten en vierduizend burgers, waaronder de 42-jarige

Nadezda Petrovic, een van de eerste expressionistische kunstenaars van Servië. Op haar laatste schilderij, Nacht bij het ziekenhuis in Valjevo, staan de tenten voor de zieken en gewonden beklemmend dicht op elkaar.

Zij die door de tyfus geïnfecteerd waren leden aan hoge koorts, misselijkheid en hoofdpijn. Dokters om de nood te lenigen waren er niet of nauwelijks. In Servië werkten toentertijd slechts vierhonderdvijftig (!) dokters op een bevolking van circa zes miljoen mensen.

Bij terugkomst van dr. Van Tienhoven en zijn staf in maart 1915, begroette de consul-generaal van Servië de medische delegatie op het centraal station van Amsterdam. Een nieuwe lichting artsen en verplegend personeel stond al klaar. Nog voor de zomer van 1915 vertrokken er vijf nieuwe verpleegsters naar het Servisch Rode Kruis. Ze kwamen aan in een land waar geen Servisch leger meer bestond, de Austro-Hongaren, aangevuld met troepen uit Duitsland en Bulgarije, hadden Servië letterlijk ‘schoongeveegd’: tweehonderdvijftigduizend Serviërs gaven zich over aan de legers van de centralen.

In december verzamelden zich in Kosovo zevenhonderdvijftigduizend Servische en Montenegrijnse soldaten, velen met hun gezin. Ze vluchtten in schamele kleding over de besneeuwde bergen zuidwaarts. Het was een volksverhuizing gelijk. Hun aftocht deed denken aan die andere barre tocht van 1812, toen het Napoleonische leger in bittere kou westwaarts trok. Tienduizenden vluchtende Serviërs kwamen door honger en kou om het leven of werden in het onherbergzame gebied gedood door beren en wolven. Om te overleven at het verslagen leger bedorven vlees, ja zelfs kannibalisme kwam voor. Uit de uitwerpselen van paarden en muilezels graaiden ontredderde soldaten de onverteerde graankorrels en propte die in hun mond, zo groot was de nood.

In de geteisterde stoet ging ook kroonprins-regent Alexander Karađorđević mee, in een draagkoets, omringd door een cordon geselecteerde ‘oppassers’, die er op letten dat het de aanstaande vorst aan niets ontbrak.

Ondertussen liepen de legers in België zich steeds weer vast op demarcatielijnen en loopgraven. Vliegtuigen zaaiden dag in, dag

uit dood en verderf.

In een Belgisch veldhospitaal in Veurne neemt op 23 april 1915 de 34-jarige verpleegster Roosje Vecht, in dienst van het Britse Rode Kruis, afscheid van gewonde soldaten. Ze staat op het punt naar het front bij het dertig kilometer verder gelegen Ieper te vertrekken. Terwijl ze het hospitaal verlaat laat een Taube bommen vallen. Granaatsplinters dringen in een van haar benen, het been moet worden afgezet; Roosje verliest zoveel bloed, dat ze daags daarop sterft.

De dood van 'de kleine Hollandse verpleegster' schokt het ziekenhuispersoneel. 'Ze was bemind bij alle verpleegden', vertelt de chef-arts aan een journalist van het Nederlandse persbureau Vaz Diaz: 'Haar grootste genoegen was, bij den magazijnmeester van het hospitaal sigaretten en versnaperingen voor haar patiënten te verkrijgen en die dan aan hen uit te delen.' Roosje werd begraven op het kleine kerkhof van Aerdenkerke. Na de oorlog gaan haar stoffelijke resten naar de Nederlands Israëlitische begraafplaats in Muiderberg.

Vrouwen aan de bak

In WO I begaven steeds meer vrouwen zich buiten de platgetreden paden waarin ze werkten als verpleegster, onderwijzeres of administratrice, tenminste zolang ze niet huwden, want trouwen betekende, tot ver in de jaren vijftig, het eind van hun baan.

De fronten verslonden de mannen, maar het werk aan de thuisfronten, vooral in de munitiefabrieken en op het platteland, moest door. Wel, de vrouw stond paraat in ruil voor meer rechten. In Engeland werden ze aangedreven door suffragettes. In 1915 richtte Edith Watson en Nina Boyle het Corps of Women Police Volunteers op. De vijftig vrouwelijke agenten van het eerste uur hielpen bij de begeleiding van vluchtelingen, secondeerden kinderen naar school en surveilleerden in parken. Een corps vrouwelijk agenten te paard kreeg als speciale taak te speuren naar dieren die (medische) hulp nodig hadden – the animal police.

In Glasgow kwamen eind april 1915 vrouwelijke tramconducteurs. De tramdirectie meldde 'buitengewoon tevreden te zijn' over deze hulp. En in oktober kwam er zowaar een suffragette, Mrs. Presley-Smith, in diplomatiek dienst. Mooie initiatieven, maar voor de meeste vrouwen golden ze niet. Het merendeel werd, nu de mannen aan de fronten zaten, verplicht tewerkgesteld in de munitiefabrieken, tegen een veel lager loon dan de mannen.

Evenals in Engeland ijveren ook de Nederlandse vrouwen voor meer rechten, vooral het vrouwenkiesrecht, dat toen al bestond in Noorwegen, Nieuw-Zeeland en de VS. Op het landgoed Duin en Kruidberg in Santpoort beklemtoint Aletta Jacobs, voorzitter van de Bond voor Vrouwenkiesrecht, op 26 juni 1915: 'De oorlog heeft de vrouwen samengebracht.'

Zo'n zeshonderd leden van de vrouwenbond bespreken in Santpoort de 'grote 'zaak', het vrouwenkiesrecht. 'In Amerika is door de invoering van vrouwenkiesrecht het aantal echtscheidingen verminderd', stellen ze. 'En in Nieuw-Zeeland hebben vrouwen ook meer rechten gekregen, daar is de handel in blanke slavinnen gestopt.'

Al met al voorzien ze ‘een prima toekomst voor de vrouwenbeweging’, maar laten we eerlijk zijn: het gaat er hier wel heel gezapig aan toe, geen felle acties maar kopjes thee, milde toespraken, vriendelijke discussies. Hoe anders is dat in Engeland en Duitsland? In het laatste land besluit de vrouwenrechtenactiviste Clara Zetkin in 1915 een internationale vrouwenconferentie te beleggen in Zwitserland, waar ze fulmineert tegen ‘de imperialistische oorlog’. Evenals haar geestverwant, Rosa Luxemburg, wordt ze na terugkeer in Duitsland wegens ‘verraad’ gevangengezet.

In september 1915 verschijnt in de grote landelijke dagbladen een paginagrote advertentie, ondertekend door alle ministers, Kamerleden en tal van bekende Nederlanders, waarin ze werklozen die te oud zijn voor de militaire dienst oproepen zich te laten inschrijven voor vrijwilligerswerk. Het gaat vooral om mannen, maar (en dat is bijzonder) ook om vrouwen. Ze vragen ‘waarvoor zij zich in het bijzonder geschikt achten’ en vooral ook ‘hun bijzondere kundigheden te vermelden voor het verrichten van nuttige arbeid’. De advertentie is vooral bedoeld om bedrijven aan goedkope arbeidskrachten te helpen nu veel (aspirant) personeel in het landsbelang werkzaam is. Vele duizenden oudere mannen en oudere vrouwen melden zich, de werkwillegheid is enorm, maar er zelden of nooit is er een beroep op de inschrijvers gedaan. In Engeland en Duitsland was dat anders, daar stonden – noodgedwongen – hordes vrouwen aan de lopende band in de munitiefabrieken om granaten in elkaar te zetten. Ze kregen ook hier een veel lager salaris dan hun mannelijke collega’s, zeg maar gerust dat ze werden uitgebuit. Na de oorlog verloren ze hun baan en keerden terug naar het aanrecht.

Belgen opgelicht door landgenoten

In Nederland geïnterneerde Belgen waren uitgesloten van reguliere jobs. Als ze al werkten deden ze dat - veelal gedwongen - in de Limburgse mijnen of fabriceerden meubels en bezems in de interneringskampen.

In het uiterste geval waagden ze de terugkeer naar hun vaderland. Dan reisden ze naar Maastricht en namen daar de Vicineaux, de stoomtram, naar Visé die sinds 30 april 1915 weer volgens de dienstregeling reed. Of ze gingen naar Zeeland waar ze met de spoorwegmaatschappij Terneuzen-Mechelen probeerden 'thuis' te komen.

Bij de doorgang via Roosendaal moesten ze op het station uitkijken voor hun eigen landgenoten, al hadden maar weinig Belgen dat aanvankelijk in de smiezen. Die landsmannen liepen keurig uitgedost vriendelijk te wezen, het leken echte dames en heren, in werkelijkheid waren het gewiekste oplichters.

'Heeft u Nederlands of Brits geld wellicht? Ik wissel het graag.'

Van geldkoersen hadden de meeste Belgen geen idee. Zo gebeurde het maar al te vaak dat ze voor honderd gulden slechts honderdnegentig Belgische francs terugkregen, terwijl het er bijna tweeduizend moesten zijn. Als ze later hoorden dat ze gemeen waren beetgenomen, scholden ze om het hardst dat ze waren afgezet.

Ondanks de internering, waarop ze vaak scholden, hadden de Belgen het hier niet slecht. Het mocht dan allemaal minder zijn dan voor de oorlog, de meeste Nederlanders, met in hun kielzog de Belgen, lieten de hammen, hamburgers, ossenribben, ossentongen en casselerrib niet staan. Kreeg men in Duitsland nauwelijks vlees, in Nederland was daar geen sprake van. Op de menu's in de klasse restaurants prijkte baron de boeuf en zéfiere de filets de sole.

Voor al bij boeren zou het gedurende de hele oorlog niet slecht toeven zijn. Twee uit een Duits interneringskamp gevluchte Franse militairen kwamen begin september 1915 over de grens in Twente. Doornat, uitgehongerd en afgemat klopten ze midden in de nacht op de deur van een boerderij in de buurtschap Broek-

heurne waarin - hoe toepasselijk - de landbouwer Redder woonde. Ze kregen een Twentse koffietafel met boterhammen, rijkelijk belegd met ham. Hun kleren konden ze te drogen hangen bij de haard en ze kregen een zachte, warme slaappleats, veel beter dan de donkere, natte bossen en greppels waarin ze nachtenlang sliepen.

In Helden (Limburg) dook in juni een Rus uit het struikgewas. Ook hij was een van de vele vluchtelingen uit Duitse krijgsgevangenschap die bescherming zochten in het neutrale Nederland. Dagenlang was hij onderweg geweest zonder goede maaltijd. De bevolking voorzag hem van voedsel. 'Holland gut', bracht hij steeds maar weer uit en bleef dat maar herhalen, ook toen twee agenten hem afvoerden naar een interneringskamp.

Eigenaardige verrassingen bij Verdun

Terwijl het in Nederland zo slecht niet was vechten de legers aan de fronten een steeds bittere strijd. In de gevechten ontstonden nieuwe fenomenen, zoals shell-shock, een stoornis veroorzaakt door urenlang (soms dagenlang) trommelvuur en aanhoudende stress. De patiënt verloor zijn geheugen, reuk, smaak en zicht, hij beefde voortdurend. Aanvankelijk werd de ziekte afgedaan als simulatie, zelfs als lafheid en bestraft als desertie wat - vooral bij de Britten en de Fransen - de doodstraf betekende. In 1915 kwam het besef dat deze patiënten verpleging behoeften in een psychiatrische inrichting. Een serieuze behandeling van de aandoening kwam pas in 1916, aanvankelijk bestond die uit elektroshocktherapie, later hypnose en psychotherapie.

In 1915 leest Nederland over een nieuw wapen: gifgas, voor het eerst toegepast aan het oostfront. Een verslaggever van de Nederlandse Gecombineerde Pers is er in het vroege voorjaar bij als de Duitsers het nieuwe strijdmiddel in gaswolken loslaten en niet, zoals later gebruikelijk, in granaten van AEG. Hij noteert: 'Eerst werd voor de loopgraven een wit poeder gestrooid en het daaronder liggende stro aangestoken. Achter de zware witte rookwolken konden de Duitsers ongezien hun maatregelen nemen. Soldaten plaatsen grote stalen cilinders van vijfenzeventig bij vijftien centimeter in de loopgraven, de cilinders waren door pijpleidingen met elkaar verbonden. Geniesoldaten draaiden de kranen open en een zwaar groen gas steeg eruit op. Het dreef door den gunstigen wind naar de vijandelijke linie. Achter het gas kwamen de sapeurs die het prikkeldraad van de Russen doorknipten. De aanvalscolonnes werden gevolgd door soldaten die zuurstofcilinders op hun rug torsten, 'ten einde die ten bate van hun eigen, allen van respirators voorziene, soldaten te gebruiken, als dit nodig mocht zijn.'

Op 22 april van dat jaar stroomt het gas voor het eerst over het slagveld bij Langemarck - niet ver van Ieper - waar het als een geelgroene grondmist naar de Franse linies stroomt. Om vijf uur die avond verspreidt de chloorgaswolk zich uit vijfthonderdwtintig gascilinders over een gebied van ruim acht kilometer. Veel Franse soldaten sterven een gruwelijke dood, die doet denken aan 'ver-

drinken op het land'. Hun doodstrijd duurde soms uren, er was niets aan te doen. Het waren overigens niet alleen Duitsers die zich bedienden van het dodelijke gas, ook de Britten en Fransen maakten er veelvuldig gebruik van. Het gebruik van Ieperiet, mosterdgas, bereikte in 1918 zijn hoogtepunt, dat jaar was een derde van alle granaten gevuld met mosterdgas.

In de zomer van 1915 herdenkt Nederland het eeuwfeest van de Slag bij Waterloo. In een order van de Land- en Zeemacht, die in alle kazernes en bivakken wordt voorgelezen, prijst de generale staf uitvoerig 'de overwinningen van Quatre-Bras en Waterloo' en brengt hulde aan 'de trouwe kameraadschap der verbonden troepen'.

Heel anders is het in Verdun waar een correspondent van persbureau United Press op 14 juli de vesting bezoekt. Dat de saillant in deze vanouds strategische streek - sinds 1648 Frans gebied, daarvoor eeuwenlang Duits - ruim een half jaar later in de vuurlinie zou komen te liggen en van historisch belang zou worden, kon niemand toen bevroeden, maar het Franse leger is voorbereid op het ergste, blijkt uit zijn verslag.

De journalist daalt af naar het hoofdkwartier van de generale staf, dertig meter onder de grond, verstopt in de koele kelders en gangen van de citadel. 'Dieper nog, op zestig meter, zijn ontzaglijke gewelven waarin desnoods de gehele bevolking van Verdun opgeborgen kan worden', schrijft hij. Met de bouw van het fort, een ontwerp van de Franse fortbouwster Sébastien Le Prestre Vauban, was begonnen in de zeventiende eeuw. Het kilometerslange gangenstelsel dateert uit de negentiende eeuw.

Samen met een majoor maakt de reporter een wandeling langs de buitenversterkingen, die zich 'mijlen en mijlen ver uitstrekken'. De officier vertelt dat het hier 'vrij rustig is'. 'Nu en dan beschieten de Duitsers - dat deden ze al sinds 1914 - de vesting met verdragend geschut. Ze proberen Verdun te bereiken, maar zij zullen voor eigenaardige verrassingen komen te staan.' De majoor wijst op de bepantserde kanonnen op het Fort Douamont, de belangrijkste vesting, en de dreigende lopen die uit Fort Vaux steken en nog zoveel andere versperringen waarop, zo verzekert

hij, 'de vijand dood zal lopen.'

Bij het verlaten van de saillant passeert de correspondent enkele kanonnen. 'Ja, dat zijn vijfenzeventigers', bevestigt de officier. Uit zijn portefeuille haalt hij een Brits krantenbericht van de journalist/schrijver/dichter Rudyard Kipling en leest met trots: 'Zelfs zij, die het meest van dit kanon houden, beweren niet, dat het er mooi uitziet. Maar het kan alles doen, wat het ogenblik er van eist' (The Daily Telegraph).

Schiphol geschikt voor ‘vliegmnibussen’

In het buitenland denkt men niet alleen aan strijd, maar ook aan wat er na komt. In Frankrijk vraagt in 1915 de parlementariër Gauthier de Clagny aandacht voor een idee van Napoleon: de bouw van een Kanaaltunnel. ‘Zo zullen wij bewijzen vertrouwen te hebben in de toekomst en in de ontwikkeling van de Frans-Engelse verbroedering’, aldus De Clagny.

Een vooruitziende blik heeft ook het Amsterdamse gemeenteraadslid Manassen. Hij komt in het voorjaar van 1917 met het voorstel om bij de uitbreiding van Amsterdam-Zuid rekening te houden met de expansie van het militaire vliegveld bij Fort Schiphol.

In september 1916 waren op deze dependance van Soesterberg de eerste vliegtuigjes geland. Manassen voorziet voor na de oorlog een grote toekomst ‘voor niet-militaire vliegmnibussen die diensten met andere steden onderhouden’. Hij adviseert de luchthaven te vergroten. De raad oordeelt het een pracht plan, althans wat de expansie van de luchthaven betreft, die van 16,5 hectare naar 76 hectare gaat, maar: ‘Op ’t ogenblik zijn vliegmnachines nog aan iets anders bezig en het zal, allen eeuwigen vredesdromen ten spijt, toch steeds zaak blijven ook na den vrede (...) geprepareerd te blijven op de verrichtingen van niet-vreedzame vliegmnachines.’

Na 1918 groeit Schiphol snel uit tot een burgerluchthaven. In 1919 landt er de BAT-FK-26, het eerste personenvliegtuig ter wereld, een ontwerp van Frits Koolhoven. In 1920 vertrekt daar de eerste ‘vliegmnibus’ van de een jaar daarvoor, door een conglomeraat van banken, verzekeraars en rederijen, opgerichte NV Koninklijke Luchtvaartmaatschappij voor Nederland en Koloniën, de KLM.

Ook in Engeland denkt men ver vooruit. De Royal Society of London toont in augustus 1915 een hoortoestel in de vorm van een stukje griffel ter grootte van anderhalve centimeter. De Arnhemse Courant: ‘Het zal wel het kleinste hoortoestel ter wereld zijn. Of het in de praktijk te gebruiken is, zal de ervaring leren.’

De Groene Amsterdammer publiceert die maand een ‘Overzicht van Nederland anno 1915’. Het leger staat in loopgraven aan de grenzen omringd door een wirwar van bordjes met de waarschuwing: ‘Smokkelen verboden’, maar overal lopen smokkelaars. In de elektrische draadversperring hangen verschrompelde Belgen en aan de oostzijde staan dreigend de Duitse kanonnen. Langs ‘s heere wegen marcheert de vrijwillige Landstorm in een bepaald niet krijgshaftig tred. Boven de bossen hangen zeppelins, op de Noordzee richten Britten hun kanonnen op een leeg en verlaten België, dat verstopt is onder een enorme Pickelhaube.

In Fort Honswijk aan de Lekdijk in Houten vieren soldaten in augustus 1915 een jaar mobilisatie. Ter herinnering planten ze een boom en bouwen een monument van granaathulzen en geweerpatronen, die ze met een ketting aan elkaar verbinden. *‘Den sterksten band schonk ons dit jaar vertrouwen in elkaar’*, staat er op het monumentje, dat nog altijd bestaat.

Een jaar oorlog kostte aan honderdduizenden het leven. Het zag er niet naar uit dat de strijd gauw voorbij zou zijn. Ze trok een lang spoor van bittere herinneringen en tranen, ook hier waar door ongelukken en inschattingsfouten mensen in het leger stierven. Koos Speenhof, een van de meest gevierde artiesten uit die tijd, zong over ouders die treuren om hun in het leger gevallen kind.

Daar in de schuur, bij 't knappend vuur,
Zitten twee grijsaards te droomen,
Hun eenigst kind, door hen bemind,
Moest onder de wapens komen.
Op zekeren dag hun leed was groot,
Hun eenigst kind, hun zoon was dood.

Speenhof (†1945) vierde in 1915 zijn koperen toneeljubileum. De zalen afgeladen, de kritieken lovend: ‘Speenhof een man met diep gevoel en enthousiasme, al komt dat enthousiasme maar heel zelden aan de oppervlakte’ (Arnhemsche Courant). Hij behoorde tot de best betaalde artiesten van zijn tijd, voor een tournee door Nederlands-Indië vroeg hij ‘een waarborgsom’ van vijf-

tigduizend gulden (!).

Vrijwel iedereen, zeker van de oude garde, heeft van Koos Speenhof gehoord, maar wie kent de roman- en toneelschrijver Willem Schürmann? Hoe vergankelijk kan roem zijn? Hij schreef onder meer *De Berkelmans*, een roman over het doen en laten van een Rotterdamse handelsfamilie. Zijn toneelstuk *De Violiers* – over de macht van de warenhuizen die de detaillist de das om doen – werd meer dan honderd keer opgevoerd. Acteur Eduard Verkade sprak lovend over hem. Een jaar na zijn vroege dood, eind januari 1915, hij werd slechts 38 jaar, kreeg Schürmann een monument in Rotterdam, dat staat er nog: aan de Parklaan, maar zijn werk? Totaal vergeten.

Haat als wapen

De oorlog spaart niemand en niets. Duitsland smeedt haatliteratuur tegen Engeland. Het woord als wapen. De Jood Ernst Lissauer is er een meester in: hij schrijft gedichten in een overrompelende versvorm:

‘Nun ward die Zeit
Wir stehen gedrängt
Dicht Mann an Mann
Und Weib an Weib
Ein Volk
Siebzig Millionen, als ein einzigen Heer
Die mit der Wehr
Zu Land, zu Luft, zu Son
Das eiserne Kreuz
Das Rote Kreuz
Geg’n Ost un Nord und West
Wit stehn gedrängt
Kazerne’

De keizer laat gedichten van Lissauer, zoals het Haatlied tegen Engeland, waaruit de leger-straftroep voortkwam: ‘Gott strafe England’, antwoord: ‘Er strafe es’, massaal verspreiden. Lissauer, een voorloper van Joseph Goebbels en Ilja Ehrenburg - de Russische agitator uit WO II (‘Duitsland, de blonde heks’), evenals Lissauer een Jood en een voortreffelijke auteur - staat na de oorlog alleen. Hij sterft in 1937 in Wenen.

Terwijl de Duitse legers zich opmaken voor een moordend offensief begint in Nederland een uiterst milde decembermaand - op 5 december noteert De Bilt bijna 14 graden.

We zitten onder de kerstboom met, voor het eerst, gekleurde elektrische lampjes! Elektrische kerstboomverlichting, geen last meer van brandgevaar en druipend kaarsvet. De verlichting in de boom kan de hele dag aanblijven! ‘Een nieuwe vinding, die jaren achtereen dienst kan doen’, juicht uitvinder Philips in zijn advertentie.

In deze donkere maand blikken veel kranten in de toekomst. 'Onder de kersmaaltijd hebben we er alle vertrouwen in dat het nieuwe jaar niet slechter zal worden. Al is de voorspelling van de Belgische regering dat "de oorlogvoerenden hunne legers en hunne volken niet den last van een nieuwe wintercampagne op de schouders leggen", niet uitgekomen.' En als het carbid in de melkbussen knalt, de deksels door de straten vliegen, is het eerste volle oorlogsjaar ten eind.

6

Oorlogsbrood, daar zit niks in

1916, een zwart jaar aan de fronten, maar ook in Nederland. We kampen met een groeiend grondstoffen- en voedseltekort. De armen merken de schaarste het eerst, velen lijden honger, wat hier en daar tot opstootjes leidt, maar dat is niet ongewoon. Dat de middenstand, ja op den duur zelfs de rijken, de tering naar de nering moeten zetten, en dat in een rijk land als Nederland, dat is pas ongewoon.

Waar veel vraag is naar weinig, stijgen de prijzen. Er zijn lieden die voor eigen gewin willens en wetens de prijzen van de levensmiddelen opschroeven. Het interesseert ze niet dat 'kleine luyden' honger lijden. Den Haag geeft tegengas met 'regeringsvoedsel': betaalbare rijst, bonen, suiker en vis. Bovendien legt de politiek met de Distributiewet de maximumprijzen voor de groot- en kleinhandel aan banden. Wie zich niet aan de vastgestelde prijzen houdt riskeert een geldboete tot tienduizend gulden of vier jaar cel.

Om prijzen en distributie van schaarse producten, zoals graan, melk en vlees, te beschermen komt er een bonnensysteem.

'Kom je bij de slager of winkelier
't Is direct geeft je winkelboekje hier,
Dat doet toch allemaal de oorlogstijd,
Die spreidt lasten wijd en zijd.'
(Straatlied)

In 1915 vernietigt overmatige regen de akkers, waardoor de krapte op de graanmarkt verder toeneemt. Graangebrek leidt in 1916 tot massaontslagen in de bakkersbranche, begin dat jaar staat 30 procent van de bakkersgezellen op straat. In de lente is er geen wittebrood meer verkrijgbaar, alleen op doktersrecept.

Bruinbrood van vaderlandse bodem, zogenoemd 'oorlogsbrood', is niet in trek. Je zou er allerlei kwalen van krijgen, zoals maagpijn en het zuur. Blijkens een artikel in de Leeuwarder Courant weigert een huisarts zijn patiënten, allemaal lijdend aan 'bruinbrood-

klachten', attesten voor wittebrood uit te schrijven. In plaats daarvan verzoekt hij de aanvragers de andere dag terug te komen voor... het uitpompen van de maag om zo de precieze oorzaak van de kwaal te kunnen achterhalen. Geen enkele patiënt geeft gehoor aan die oproep.

Bakkers, die ondanks alle waarschuwingen toch wittebrood verkopen, lopen de kans op inbeslagname van hun broodvoorraad. Dat overkomt een bakker uit Opheusden. Hij levert wittebrood aan zijn Wageningse klanten, die moeten terstond hun broodkaart inleveren en de bakker is zijn hele voorraad kwijt.

Broodkaarten verstrekt de regering gratis aan gehuwden met kinderen die minder dan tweeduizend gulden per jaar verdienen - verreweg het merendeel van de bevolking - en aan alleenstaanden met een inkomen van minder dan duizend gulden per jaar. Wie meer verdient moest zelf in zijn onderhoud voorzien.

Er zijn lieden die zelfs het 'oorlogsbrood' positief waarderen. Zo schrijven de Deventer bruinbroodbakkers een jubelende briefkaart aan verantwoordelijk minister Folkert Posthuma, al zou de kaart ook cynisch opgevat kunnen worden, maar dat was 'ie niet: 'Hierdoor betuigen wij Uwe Excellentie onzen oprechten dank voor de waarlijk schitterende wijze, waarop door Uwe Excellentie in den algemenen meelnoed is voorzien en waaraan wij tevens het 'oorlogsbrood' te danken hebben', getekend, zaterdag 6 mei 1916.

Overigens zijn het de joodse bakkers in Amsterdam die in de zomer van 1916 het eten van wittebrood weer op gang brengen. Door het bakken van alleen bruinbrood dreigen ze een belangrijk deel van hun klandizie te verliezen, vandaar. Daarom besluiten ze allemaal tegelijk wittebrood te gaan verkopen. De politie is niet bij machte het wittebrood, waarvoor de mensen in lange rijen voor de joodse bakkerswinkels staan, in beslag te nemen. Eind juni 1916 is het wittebrood weer overal in het land verkrijgbaar.

Het bruinbrood verdiende een slechte reputatie, want er zat nauwelijks gist in. Niet dat er onvoldoende gist was, integendeel. Gist was een belangrijk exportproduct en werd, ondanks het verbod

van de NOT, de Nederlandsche Overzee Trust Maatschappij die de belangen van de buitenlandse handel behartigde, tegen buitensporig hoge prijzen aan het buitenland verkocht. Een broodfabrikant verontschuldigde zich daarvoor bij de bakkers: 'Daar de gistfabrikanten, in strijd met hunne, tegenover de NOT aangegane verplichtingen, toch enorme hoeveelheden gist tegen buitensporig hoge prijzen uitvoeren, ben ik niet meer bij machte het voor mijne clientèle benodigde kwantum te leveren.'

Exporteer de levensmiddelen

Niet alleen gist, ook aardappels gingen voor hoge prijzen naar... Duitsland. Doordat de Nederlandse overheid de export van voedsel tegen grof geld toestond, ja zelfs aanmoedigde (!), dit terwijl de bevolking honger leed, kwam het gemene volk in opstand.

In juni 1916 trok een lange stoet vrouwen door Den Haag met spandoeken waarop leuzen stonden als: 'Eten is leven!'. Honderden vrouwen van de Socialistisch Democratische Vrouwenclubs protesteerden tegen de voedselschaarste en togen naar het Binnenhof. Ze eisten maatregelen om ondervoeding tegen te gaan. 'Waarom verdomme gaan onze aardappels naar Duitsland, terwijl veel mensen hier hongerlijden?' Het antwoord bleef uit.

Vooraf in Amsterdam klonken protesten tegen de gehate aardapexport. De demonstranten wezen erop dat 'de export in handen is van speculanten'. Ze hadden gelijk. En die speculanten wachtten net zo lang met exporteren tot de ze de beste prijs konden krijgen. Intussen lagen er hele bergen piepers te verrotten. Premier Cort van der Linden erkende dat 'er door de grote uitvoer van aardappelen schaarste is ontstaan'. Hij beloofde de voorraden in beslag te laten nemen, ze te verdelen onder de bevolking en er voortaan alles aan te doen om de export van aardappels te voorkomen. Mooie woorden, de betogers geloofde ze, maar er gebeurde niets, de uitvoer ging gewoon door...

Toegegeven, we hadden het minder, veel minder zelfs dan voorheen, maar zo ver als in Duitsland zou het hier niet komen. Daar vrat het volk zelfs jonge kraaien en eekhoorns. Weinigen die het nog weten, maar in Duitsland stierven destijds 700.000 mensen (!) de hongerdood. Ondanks dat togen duizenden Berlijners naar Grünewald om de daar nagebouwde loopgraven te bekijken waar hun kinderen in Vlaanderen en Frankrijk de dood vonden. Ook in Servië en Rusland kwam met de winter de hongerdood, die aan tienduizenden mensen het leven kostte. Om alles wat maar enigszins eetbaar was tot je te nemen kwamen de Duitsers op het idee surrogaten te ontwikkelen. Voor thee waren dat ka-

millen, bramen, zwarte bessen, bosbessen, et cetera. Die 'ersatz' viel zo in de smaak dat ze na de oorlog standhield.

In Nederland bloeide de handel, vooral door de levensmiddelen-export, maar alleen direct betrokkenen, die in het groot handelden, profiteerden ervan. Onze neutraliteit was een prima dekmantel, de overheid kon zaken doen met wie ze maar wilde, ze was immers neutraal en 'bevriend' met elk land.

In het Franse blad *Revue des deux mondes* wees oud-minister Colijn op de in deze oorlog gerealiseerde 'belangrijke winsten en gemaakte fortuinen'. De zakenman Anton Kröller stelde in hetzelfde blad: 'De handel van Holland zit overal en daarom handhaven wij ons overal'. En Johan de Meester, sterredacteur van de *NRC*, bedoelde hetzelfde toen hij schreef: 'In de wildernis der mogendheden zijn wij de eekhoorn, die met zijn grote staart balanceert om zich voor vallen te behoeden. De staart van Nederland is zijn handelsvloot en zijn koloniën.'

Dat de armste en de middenklasse het meest gebrek leden, leek de overheid niet te deren. 'Het is het beste als zij in hun lot berusten', waagde minister Posthuma in een open brief aan de kranten te schrijven. De excellentie beklagde zich over de ontevredenheid in het land: 'In plaats van dankbaar te zijn voor wat de regering doet, bestaat bij een groot deel der verbruikers ontevredenheid. Zij werpen op de regering en op mij als minister in het bijzonder, de schuld dat niet alle duurte en alle schaarste werd weggenomen en verzuimen te bedenken, dat de buitengewone tijden die wij beleven, veel ongemak met zich brengen, waarin, omdat er nu eenmaal niets tegen te doen is, eenvoudig moet worden berust.'

In zijn brief geen woord over de export die Nederland vele miljoenen opleverde, ook niks over de mogelijkheden om meer graan te gaan verbouwen, wel veel kijk op de onmogelijkheden. Posthuma: 'Meer land er bij betekent onttrekking aan ander gewas, wellicht kunnen we dertigduizend hectare extra verbouwen, maar dat betekent niet meer dan ruim drie maanden brood. Grasland scheuren? Maar dat is lang niet altijd geschikt voor de

verbouw van tarwe. Bovendien zijn de veeboeren onbekend met de akkerbouw.'

Niemand, ook de landbouwkundige Posthuma niet, kwam op het idee om elk stukje braakliggende grond (plantsoenen, parken, bospercelen) geschikt te maken voor het verbouwen van voedingsgewassen, een maatregel die de bevolking van Zwitserland in de Tweede Wereldoorlog tegen de hongersnood beschermde. Minister Posthuma liet het er bij. Zo erg was het immers niet, nog niet. Ondertussen toonde hij veel sympathie voor het keizerrijk Duitsland. In de Tweede Wereldoorlog collaboreerde hij met de Duitsers, waarvoor het verzet hem in 1943 voor de deur van zijn huis aan de Schuttestraat in Vorden (tegenwoordig Ruurlo) doodschoot.

De export van landbouwproducten verliep in de periode 1914 - '18 via het Centraal Inkoop Bureau aan de Korte Vijverberg in Den Haag. Het bureau organiseerde de centrale inkoop van vlees, boter en kaas, zo schakelde de regering de vrije handel uit. Alle producten gingen naar de Zentrale Einkaufsstelle in Berlijn, die ze verdeelde.

Veel Nederlandse (voedings)producten werden in opdracht van de Berlijnse Einkaufsstelle op maat geleverd. Dat de producenten daarbij weinig in de melk te brokkelen hadden, laat zich raden.

Zo krijgt de NV Kaashandel het verzoek om kaas naar Duitsland te sturen. De directeur van de vennootschap, C. van Eyck, roept de kaasboeren op 20 maart 1916 voor een vergadering in Gouda bijeen en legt uit wat de Einkaufsstelle voor ogen staat. Hij spreekt als zaakwaarnemer van veertig Duitse handelaren. De notulen van de vergadering zijn bewaard gebleven.

De NV Kaashandel berekent de Duitsers een prijs van tachtig tot maximaal vijfentachtig cent per kilo, tien cent meer dan ze aan de zuivelboeren betaalt, die geen cent in de winst delen. Als de boeren horen dat ze voor minder moeten werken ontstaat rumoer in de zaal. Van Eyck weet de gemoederen te sussen. Echter, van een wijziging in de regels wil hij niets weten: 'Wij hebben een maximumprijs vastgesteld en u hebt zich daaraan te onderwerpen.' Voor de boeren is het slikken of stikken. Na de meeting besluit menige kleinhandelaar zich zelf te spekken door voortaan kaas te

smokkelen, dat levert meer op.

Niet alleen de export van zuivelproducten levert de groothandel en het rijk kapitalen op, ook de uitvoer van groenten en fruit zet zoden aan de dijk. In juni 1916 komt er een Centraal Landbouw Uitvoerbureau (CLUB), dat de export regelt. Tuinbouwproducten gaan vooral naar Duitsland en Engeland, landbouwproducten en vis naar Duitsland.

Puddingpoeder, zeer winstgevend

Handel drijven met alleen Duitsland vergeleken de politici en de CLUB met 'va-banque spelen'. 'In Duitsland kan men zeer hoge prijzen bedingen, maar de kans is groot dat zo de markt elders verloopt en daar vaste relaties verloren gaan', aldus het verantwoordelijke ministerie. 'Denk verder, na de oorlog zullen we de huidige winst niet kunnen handhaven.'

Bericht uit de NRC: 'Om zulk een duurzame schade te voorkomen wil het genoemde bureau trachten de producenten er toe te brengen, niet al wat uitgevoerd kan worden naar één kant te zenden.' Maar het gebeurde wel, het geld stroomde immers binnen. Daarom betaalden veel boeren grif zeventien gulden voor een big, samen met kalveren geliefde dieren voor de Duitse export, in de rotsvaste overtuiging dat de prijs verder zou stijgen.

De paardensmokkel naar Duitsland loopt in 1916 de spuigaten uit. Om de markt te reguleren deelt de staat aan illegale paardenhandelaren hoge boetes uit. Veel helpt het niet. De politiek gooit er daarom een schepje bovenop en besluit de paardenhandelaren nog beter te gaan controleren. Toen ook dat niet werkte, legde de staat de handel in één hand. De Rijswijkse paardenhandelaar Leeuwenburgh kreeg het zeggen. Hierdoor schakelde het rijk in een klap de concurrentie uit. De prijzen bleven laag, waardoor de verkoopcijfers stegen. Om de handel met Duitsland te stimuleren kregen Duitse paardenhandelaren van de Nederlandse regering zelfs een vrijbrief om hier en masse paarden te kopen. In juni 1916 schaften de Duitsers, betrekkelijk goedkoop, vijfendertighonderd paarden aan.

Duitse paardenhandelaren nemen het er goed van als ze in het 'vette Nederland' vertoeven. Met een volle beurs gaan ze aan de zwier met hoeren en drinken zich in een slag in de rondte. In Rotterdam haakt een dronken paardeninkoper in met een snol. Niets bijzonders, de havenstad zit vol met hoeren, maar de inkoper maakt de fout dat te doen met heel veel geld op zak: negentienduizend mark. Hij gaat met haar naar een peeskamer in de Leeuwenstraat. 'Na gedane zaken slaapt hij zijn roes uit en mist bij het ontwaken zijn portefeuille. Niemand in het pand weet van iets...' , staat de andere dag in de avondkrant.

Het mag vreemd klinken maar één van de meest winstgevende producten voor Nederland in WO I is...puddingpoeder. Oorlogswinstzoekers, zij die parasiteren op de algemene nood, zetten in het hele land puddingpoederfabriekjes op. Het poeder is niet meer dan een mengsel van aardappelmeel met essence en kleurstof. Met wagonladingen tegelijk gaat het spul naar Duitsland. Daar valt veel winst te behalen. In korte tijd stijgt de prijs van het aardappelmeel van elf gulden voor honderd kilo naar... zestig gulden! Aan deze waanzinnige prijsopdrijving komt pas een eind als Duitsland, speciaal voor het Nederlandse puddingpoeder, een Zentralstelle in het leven roept, waarna het spul tegen een vooraf bepaalde, veel lagere, prijs van de hand gaat.

Puddingpoeder is zo winstgevend dat zelfs het leger zich er mee inlaat. Officieren laten het poeder onder meer fabriceren bij de Firma Van Dantzig in Schiedam. Daar werken zo'n driehonderd meisjes, waarvan er 'dagelijks vijf of meer flauwvallen'. De krant De Rotterdammer onderzoekt 'deze geheimzinnige zaak' en ontdekt dat 'er hoogst waarschijnlijk een bedwelmend middel in de poeders zit dat bij hoge concentraties de ademhaling bemoeilijkt. Met de ventilatie is niks mis'. In plaats dat iemand de fabriek voor nader onderzoek stillegt, draait alles gewoon door.

De participerende officieren in de puddingpoederfabriek behoren tot het gilde van de oorlogswinstmakers, kortweg OW'ers genoemd. Ze zijn vaak herkenbaar aan een nieuwe auto met vooroorlogs kenteken, dan valt het niet zo op dat ze de wagen nog maar kort in hun bezit hebben. Er bestaat een levendige handel in laag genummerde kentekenplaten. Ze geven de eigenaar van een nieuwe auto standing, maar ook, en dat is veel belangrijker, een air van vertrouwen: kennelijk maakte hij al winst voor de oorlog. Voor het grote publiek was dat toch net even anders...

Ook de handel in lage telefoonnummers is populair. In 1916 tellen de telefoonnummers in Nederland vier cijfers, wie over een laag - vooroorlogs - nummer beschikt straalt uit dat hij bonafide is en het woord 'oorlogswinst' vies vindt.

OW'ers hoeven - wanneer ze het niet te bont maken - helemaal niet bang te zijn voor justitie. Integendeel, de staat is blij met ze,

want ze betalen een flinke duut aan belasting - de zogeheten 'oorlogswinstbelasting', waardoor het rijk, dat zich niet veel aantrekt waar het geld vandaan komt, mee profiteert van de enorme winsten die deze lieden weten te behalen.

Hoe kon het toch dat de Kamerleden meegingen in deze excessen? Het antwoord is eenvoudig: de landelijke politiek stond buiten de realiteit. De leden van de Eerste en de Tweede Kamer zaten in een ivoren toren. In Den Haag waren ze ver verwijderd van hun kiesdistricten en de economische achteruitgang was hun vreemd. De uitzonderlijk goede positie van de Kamerleden, een positie die ze vaak vele jaren achtereen wisten te behouden, was daar debet aan.

Tweede Kamerleden ontvingen een schadeloosstelling van zo'n tweehonderdvijftig gulden per maand, exclusief bijkomende vergoedingen. Bovenop hun wedde mochten ze gratis eersteklas treinen, beschikten ze over ruime declaratiemogelijkheden, een pensioen plus vijf gulden presentiegeld voor iedere Kamervergadering die ze bijwoonden. De presentieregeling was ingevoerd 'om het absenteïsme op vergaderingen tegen te gaan'.

Een heel behoorlijk salaris in een tijd dat een uitgebreid menu in een klasse restaurant twee gulden kostte. Uitgebreid is overigens niets te veel gezegd, zo'n maaltijd kon bestaan uit: een koud voorgerecht, heldere ossenstaartsoep en (naar keuze) tarbot of biefstuk van de haas met bearnaisesaus en spruitjes, of een hazenrug met roomsaus en appelmoes en voor het dessert (ter keuze): schuimpjes met koffieroom of kaas en vruchten.

De meeste 'gewone' landgenoten leven in 1916, 'door de duurte van de levensmiddelen', in bittere armoede. Vooral arbeidersgezinnen hebben het moeilijk. Ze kunnen onmogelijk twee gulden voor de aankoop van tweeëneenhalve kilo vet op tafel leggen en dat moet, het kan niet voor minder, want in kleinere hoeveelheden is vet niet te koop.

Voor de meesten is de oorlogstijd een pure overlevingsslag. Een journalist van de Maasbode schrijft een reportage over een echtpaar dat waarschijnlijk het allerliefste wat ze had moest verkopen

om aan eten te kunnen komen:

‘Ze stonden droog voor den gestadig neervallende regen onder de overkapping van het spoorwegviaduct op de Binnenrotte, de kooplieden met hun kippen en konijnen en allerlei ander soort gedierte. (...) In de rij daar stonden ook een vrouw, met hoogen rug, de handen onder de armoksels geklemd, alsof ze het koud had en een man, met versleten pet op. Evenals bij de vrouw, getuigden gezicht en kleding van armoede en ellende, en beiden stonden wezenloos voor zich uit te staren, elk met zijn gedachten; de man met aan een touwtje een klein hondje, een schoothondje nog, dat hij stilzwijgend te koop bood. (...) Den moed om, zoals die koopman daar, tegen een kooplustigen kijker te zeggen: ‘Kopen baas!’, hadden ze niet. Poll mocht het eens horen en begrijpen. Wel hoog moet de nood zijn, en veel reeds weggebracht, voor ze ertoe overgegaan waren, zich van misschien de enigen vriend te ontdoen. Als een voorbijganger voor het hondje bleef stilstaan keek het beestje schuw op naar den baas en de vrouw, als wilde het zeggen: ‘Ge zult me toch niet verkopen?’ Maar geen van beiden had de moed naar het beestje te kijken, dat ze wel hadden willen strelen. Ze wilden het afscheid, als gold dit een kind, niet zwaarder maken.

Toen kwam een koper; hij gaf een gulden voor het beest, en de man, die stakkerd, nam hem aan, en liet hem dadelijk ongezien in zijn zak glijden, als brandde het geldstuk in zijn hand. Toen gingen ze beiden weg, langzaam met gebogen hoofd, als verlieten ze een begraafplaats, en snijdend klonk hun in de oren het gehuil van het hondje dat voortgetrokken door zijn nieuwe baas zich met zijn achterpootjes tevergeefs wilde tegenhouden.’

Terwijl een groot deel van de Nederlanders kampt met voedselschaarste, reist prins Hendrik in juli naar Zwitserland ‘om de Jungfrau te bestijgen’. Dat gaat niet makkelijk. ‘De toestand van de sneeuwlaag’, melden de kranten, ‘levert hem op sommige plaatsen moeilijkheden op.’ Hij keert terug naar Den Haag in een spoorwagon met Duits personeel. Het was een vrolijke boel met goed eten en sublieme wijnen.

Nederland levert coke voor de strijd

Om de scherpe randjes van de voedselschaarste te verzachten komt de regering de bevolking tegemoet met nog goedkope 'regeringsaardappels' en 'regeringsgroenten'. Verder kondigt politiek Den Haag een verbod af op het gebruik van binnenlandsgraan voor het stoken van spiritualiën. Moeiteloos schakelen de jeneverstokerijen in 'zwart Nazareth' - Schiedam - over op het veel betere buitenlandse graan, dat eigenlijk bedoeld is voor het bakken van brood en die zomer, zij het mondjesmaat, weer binnenkomt. De goede alcohol sturen we onder de naam 'spiritus' naar Duitsland, want voor de uitvoer van spiritus is geen NOT-vergunning vereist. 'Terecht maken de Britten hier bezwaar tegen' (De Telegraaf), maar de handel gaat door en is overal...

Maar het begint te steken, de Britten vuren hun pijlen af op ieder Nederlands bedrijf dat handel drijft met Duitsland. Bedrijven die Duitsland in het pakket hebben kunnen erop rekenen dat ze in Engeland op een zwarte lijst komen te staan van bedrijven waarmee het Albion geen zaken meer wil doen.

Op die lijst ontbreekt de NCF, de Nederlandse Cocaïne Fabriek. Dit Amsterdamse bedrijf, opgericht in 1900 door de Koloniale Bank, gold als de grootste cocaïneproducent ter wereld. Handel is handel, nietwaar? De coke ging, voorzien van een speciale vergunning, als 'medicijn' naar het Britse leger. Na de oorlog verdween de fabriek spoorloos.

Veel Britse frontsoldaten leefden in de waan met het verslavende witte poeder tot fenomenale prestaties in staat te zijn. Ze voelden angst noch slaap, kregen het idee aanstormende gelaarsde monsters te zijn, die dood en verderf zaaiden. In werkelijkheid gingen ze met een *high feeling* de dood in. Het verslavend middel werd onder meer gebruikt in de Slag aan de Somme, waar Groot-Brittannië in 1916 binnen een dag een complete generatie verloor.

Op de opiumhandel had Nederland sinds jaren het monopolie. Koopman-koning Willem I was de grondlegger van de handel in coke. Hij richtte in 1824 de Nederlandse Handel-Maatschappij op, die in Ons Indië niet alleen met koffie maar ook met opium,

een grondstof voor cocaïne, miljoenen vergaarde. Officieel werd cocaïne gebruikt als medicijn tegen hals-, borst en longaandoeningen. De Weense psychiater Sigmund Freud experimenteerde met coke, raakte er echter niet aan verslaafd. Picasso gebruikte kortstondig coke, maar stopte er abrupt mee toen hij merkte dat het zijn creativiteit ondermijnde. De Britse autoriteiten namen de sterk verslavende werking van het poeder op de koop toe.

De VS verbood coke al in 1914. In Europa was de verkoop aan strenge regels gebonden, die natuurlijk werden omzeild. Buiten een arts of apotheek was coke in Nederland niet gemakkelijk verkrijgbaar. In Londen lag dat anders, daar werd coke aangeboden op straat en in restaurants. De doosjes met het witte poeder waren, in vergelijking met tegenwoordig, belachelijk goedkoop, omgerekend nog geen vijenzeventig eurocent. Toch was het al duurder dan voor de oorlog, toen kostte een doosje coke slechts een paar stuivers. De kopers waren (niet verwonderlijk) vooral snuivende frontsoldaten met verlof, ze kochten er doorgaans meteen een doosje bij voor hun vriendin, want zonder coke vonden ze seks maar niks.

Wie coke ongeoorloofd verhandelde of kocht, en daarbij pech had te worden gesnapt, kon rekenen op een veroordeling. Op zaterdag 22 juli 1916 stonden verscheidene personen terecht voor een Londense rechtbank op beschuldiging van ‘de ongeoorloofde verkoop van cocaïne’. De straffen varieerden van twee tot drie maanden dwangarbeid (Daily Telegraph).

Eerste energiezuinige lamp

Oorlog vreet alles: mensen, voedsel, delfstoffen... Door de verminderde aanvoer van steenkolen gaan in 1916 elektriciteit en gas op rantsoen. Nutsbedrijven waarschuwen: 'Verbruik niet te veel!' Deed je het toch, dan kreeg je een boete. Zo wachtte iedere verbruiker in Rotterdam een boete van vijftientig gulden als hij van acht uur 's avonds tot zes uur 's ochtends toch gas of stroom afnam. En reken maar dat de maatschappij tot Nut van 't Algemeen het verbod via de meters nauwlettend in de gaten hield.

Om meer energie te besparen gaat in 1916 in vrijwel alle grote steden de winkelverlichting uit. In het centrum van Amsterdam - waar dan nog nauwelijks elektrische straatverlichting bestaat - branden de gaslampen op halve kracht. Veel huishoudens schakelen over op de oude, vertrouwde petroleumlamp; een goedkope oplossing, want een liter petroleum kost slechts twaalf cent.

Ondanks de strenge besparingen op het stroomverbruik is de vooruitgang op het energienet niet te stoppen; zo krijgt een groot deel van Noord-Brabant in 1916 een elektriciteitsnetwerk met een hogere capaciteit, tot wel vijftigduizend volt.

Om van energiebesparing een deugd te maken introduceert Philips in 1916 de Arga, jawel een... energiezuinige lamp! De lamp brengt 'een helder wit licht voort met de sterkte van tweeëndertig kaarsen'.

Maar om écht efficiënt te bezuinigen op energie zijn drastischer ingrepen nodig. Daartoe haalt de overheid een stokoud plan van de zolder en blaast het nieuw leven in. Het is een idee van de honderdvijftientig jaar daarvoor overleden Amerikaanse wetenschapper en politicus Benjamin Franklin: de zomertijd, ofwel: *daylight saving*, zoals Franklin het noemde. Het is heel simpel: in de zomer de klok een uur vooruit en in de winter een uur terug, dat levert extra daglicht op waardoor het energieverbruik zou moeten dalen.

Op 1 mei 1916 is het voor het eerst zomertijd in Nederland. Tot

1 oktober staan de wijzers van bijna alle klokken een uur vooruit. Nee, niet overal. Op de Veluwe wil men van 'deze nieuwigheid' niets weten. Hetzelfde gebeurde in 1909 bij de invoering van de Amsterdamse tijd, lang niet alle klokken werden dat jaar gelijk gezet met de klok van de Westertoren. In het Gelderse Putten houdt ook niemand zich aan de zomertijd, in de scholen daar beginnen de lessen nog lang op de oude tijd en ook de kerkdienst begint er op het oude uur. In Kubaard, Waarens, Spannum en Oosterend (Friesland) weigert de koster zelfs de hele zomer ostentatief de wijzers van de kerkklok naar voren te verplaatsen.

Maar zomer- of wintertijd, het gebrek aan steenkool neemt niet af. In de herfst rijden er wegens kolengebrek - halsstarrig blijft men spreken van 'kolenbesparing' - minder treinen. Vanaf november zijn ze bovendien onverwarmd.

Van echte energiebesparing is, in weerwil van de aangepaste tijd, door gebrek aan kolen en gas geen sprake. In een nieuwe poging tot verdere energiebesparing volgt begin december 1916 een algeheel lichtverbod: vanaf twaalf uur 's nachts moeten alle kantoren, cafés en winkels gesloten zijn. Het lichtverbod treft vooral winkels in de grote steden, waar ze over het algemeen tot heel laat open zijn (de Winkeltijdenwet kwam pas in 1930). In de dorpen sluiten de winkels doorgaans al om half zeven 's avonds. In Amsterdam en de drie andere grote steden, alsmede in de provinciesteden, kun je om één of twee uur 's nachts nog heel gemakkelijk een brood of een liter melk kopen. De politie verwacht dan ook rellen bij de doorvoering van de sluitingsmaatregel, maar alles verloopt ordelijk en naar wens, blijkt uit dit NRC-verslag:

'Even voor 12 uur begonnen op het Rembrandtplein de cafés leeg te stromen. Tegen 12 uur liepen alle kroegjes op de Zeedijk leeg. Alles wandelde door elkaar, zoals op een mooie zomerdag. Ook de vrouwen, die anders juist om deze tijd naar speciale cafés gaan. Ze liepen nu rond, zich kerend en wendend, niet wetend waarheen.

Snorders (taxichauffeurs zonder vergunning, P.v.L) die anders, tegen twee uur het Rembrandtplein doorkruisen, zag men bijna niet. Een ieder kon met de tram naar huis. Een grappenmaker liep, op de wijze van de oude nachtwakers, over het plein met

luider stem te roepen: “12 Slagen heit de klok, naar bed! Naar bed!” Al om kwart over twaalf werd het rustiger. In de halfduister verlaten cafés waren de kelners nog lang bezig de laatste tafeltjes op elkaar te zetten. Ook in de Amsterdamse nachtbuurten leverde de vroege sluiting weinig bezwaren op. De politie hoefde niet te manen.’

In Rotterdam gingen de winkels al om acht uur dicht. ‘Slechts zeer sporadisch’, aldus de NRC, ‘zag men in een grote winkel een petroleumlamp, wel in de kleine winkels waar deze lamp, samen met vetpotjes en waxinelichtjes, in eren is hersteld, vooral in de snoepwinkels in de tweederangs buurten.’

In Den Haag verliep het lichtverbod moeilijker (NRC): ‘Hier moest de politie wel manen en wijzen op de verordening. Soms werd het uitschakelen van het licht met een hoeraatje van het publiek begroet. Zonder schitterende winkelverlichting gaven de hoofdstraten een vrij doods voorkomen.’

Bedelstaf nadert

Nauwelijks gas en elektriciteit, alleen petroleum en kaarsen, daarmee moet de bevolking de winter van 1916 door. Veel kachels branden weer op hout, hout dat overal vandaan kwam: niet alleen uit bossen, maar ook uit lanen, plantsoenen en statige parken, waar vaak eeuwenoude bomen tegen de vlakke gingen. ‘Gemeentebesturen schromen niet, om de aan hun zorg opgedragen bosschen of lanen te gelde te maken.’ Maar dat deden ze niet om hun ingezetenen warmte te garanderen, het was ze vooral te doen om het ‘dure’ eikenschors, dat linea recta naar de leerlooierijen ging. Het leverde acht gulden per kilo op, voorheen kostte een kilo ruim drie gulden. Om prijsopdrijving in de houtsector te voorkomen, richtte de NOT een houtbureau op dat de prijzen in toom hield.

‘De houtkap is ten voordele van de gemeentekas, maar dikwijls tot schade en ergernis der gemeentenaren en van allen, die gevoelig zijn voor de schoonheid van ons vaderland’, klaagden veel burgers en instanties. Gelukkig bood de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten (die in 1916 haar tienjarig jubileum vierde) tegengas. De vereniging ijvert voor de instandhouding van het natuurschoon en aan haar is het te danken dat natuurgebieden, zoals het Naardermeer en veel venen in Drenthe en Brabant, bleven behouden.

Door de economische malaise stagneert de bouw. Tot 1914 kwamen er jaarlijks zo’n drieëntwintigduizend woningen bij, dat aantal liep snel terug: in 1916 tienduizend nieuwe woningen, een jaar later zesduizend nieuwe huizen. In de zomer van 1916 is voor 78 woningen in Haarlem het beste bod bij de aanbesteding van het project: 54.000 gulden; 30 à 40 procent onder de biedingen in ‘normale’ tijden. De aannemer legt het werk direct stil.

Door de schaarste aan woningen stijgen de huren. De Nationale Woningraad (tegenwoordig Aedes), de belangenbehartiger van de volkshuisvesters (opgericht in 1913), trekt bij de regering aan de bel met het verzoek om steun. In 1917 leidt dat tot de oprichting van gemeentelijke Huurcommissies, die er voor zorgen dat de

huren niet uit de kom schieten.

Voor al de minderbedeelden kunnen steeds moeilijker steenkool of hout kopen. Zij zitten in de kou. Om het nog een beetje warm te krijgen stoppen de armsten cementzakken onder hun kleren en proppen oude kranten of stro in hun schoenen of klompen.

Iedere werkloze probeert in deze moeilijke tijden aan werk te komen. En hoe onaanzienlijk het baantje ook is, het wordt in dank aanvaard om de doodeenvoudige reden dat het niet om 'leven' maar om 'overleven' gaat.

Wie niet aan de slag kan bij een broodheer kiest voor zijn eigen nering. Menig klein bedrijfje begint aan een doorgaans wankel bestaan. Populair zijn een wasserij of sokkenstopbedrijf.

Door al die kleine bedrijfjes daalt het aantal werklozen in hoog tempo: zijn het er in 1915 nog ruim honderdduizend, een jaar later is dat aantal gekrompen naar zo'n 56.000. Waren de nieuwbakken entrepreneurs beter af dan toen ze niet werkten? Voor een deel gold dat zeker, maar het merendeel verviel al snel in de diepe armoede van het eigen bestaan. Hun geringe inkomsten waren volstrekt onvoldoende om op een normale manier te leven.

Op een sociale uitkering, zoals wij die nu kennen, hoefde vrijwel niemand te rekenen. In slechts zo'n honderd gemeenten - Nederland telde destijds 1.113 gemeenten (!), waar de bestuurders jarenlang op het pluche zaten en zich veelal bogen over futiliteiten - bestond de mogelijkheid een geringe uitkering te krijgen. Mid-denstanders konden bij faillietverklaring voor hulp aankloppen bij de Nederlandse Trust Maatschappij. De armen in de steden waren het slechts af, veelal ontbrak het hen zelfs aan steun in de vorm van burenhulp, waardoor ze gedwongen waren de gang naar de bedeling te maken, het steuncomité of de pastorie, waar ze een aalmoes kregen.

Voor de middenstand en de rijken betekende de economische dip inkrimpen op de aanschaf van luxe. Menige speciaalzaak, die dure, kakelverse, producten leverde, sloot in 1916 wegens gebrek aan klandizie de deuren. Voor velen die deze periode zonder

kleerscheuren overleefden kwam de klap pas na de oorlog, het moment waarop het Duitse bankensysteem in elkaar zakte en veel beleggingen en onroerend goed fors in waarde naar beneden kukelde. Wie dat overleefde wachtte in 1929 de wereldwijde beurscrash.

Eerste bankroof in Nederland

‘Hoe komen we in deze moeilijke tijd gemakkelijk aan veel geld?’, denkt een boerenknecht uit Nieuwe Pekela. In 1916 beraamt hij een bankroof, de eerste in Nederland.

Woensdag 13 december

In het kassierskantoor van de firma Groeneveld aan de Torenstraat in Winschoten tikt een klok de minuten weg. Het is kort voor vijven. Achter een eikenhoutenbureau zitten de klerken De Vries, Kriegsman en Ter Reegen. Soms kijkt een van hen even op, dan buigt het hoofd weer naar de cijfers. Zo gaat het al dagen. Elk weet van de ander waaraan hij denkt: de dreigbrief, ondertekend door ‘De Autobandieten’, die de firma vorige week ontving.

De afgelopen dagen keken ze vaak bezorgd naar de hoek van de werkkamer, waar de brandkast staat. Die is alleen te openen door er twee sleutels in te steken en die dan tegelijk om te draaien. In de kluis liggen geld en waardepapieren van de boeren en de middenstand. Om de kluis te beveiligen schaften de klerken elk een revolver aan, die ze discreet verborgen in hun bureaula.

Rond half drie gaat de bel. Voor de zekerheid stopt De Vries zijn revolver in de zak van zijn colbert en opent de voordeur. Hij schrikt zich rot, er staat een gemaskerde man met een zwarte muts op zijn hoofd, het gezicht zwart gemaakt met steenkool, een mes tussen de tanden en een schietijzer in zijn hand. De “zwarte” slaat met veel kabaal een lamp aan diggelen. Direct krijgt De Vries steun van een collega, waarna de overvaller het vuur opent. Hij schiet De Vries een kogel in buik en borst. De gemaskerde stapt nonchalant over hem heen, zakt bij de openstaande deur van het kantoor door de knieën en vuurt een kogel in Ter Reegen. De vierde kogel slaat in een muur. Collega Kriegsman duikt weg om zich onmiddellijk weer op te richten. Hij ziet dat de dader iets – naar later blijkt zo’n honderd gulden – in zijn zak stopt en vuurt. De bandiet krijgt twee schampschoten. Daarvan is hij zo ontdaan dat Kriegsman hem zonder veel moeite kan overmeesteren. Volgens de politie is het Jan de Boer uit Nieuwe Pekela, een boerenknecht, maar vooral een onverbeterlijke crimineel. Hij draait voor twintig jaar de cel in. De chauffeur van de vluchtauto

weet te ontkomen.

‘Het water komt ... Vlucht, vlucht!’

Terwijl het vechten aan de fronten steeds heviger wordt, vecht Nederland tegen het water.

In de nacht van 13 op 14 januari 1916 loeit over Noord-Holland een storm met snelheden tot ruim honderd kilometer per uur. Kwaadaardig beukt de Zuiderzee tegen de dijken.

‘Dit gaan we niet houwen’, weet de koster van Edam. Hij luidt de noodklok. Het gebeier zweeft over de verlaten weilanden, reikt tot Monnikendam waar vissergezinnen, sommigen met paard en wagen, maar de meesten lopend, proberen te vluchten.

Achter de vluchtelingen kolkt en stampet de loodgrijze Zuiderzee. In Marken – toen nog een eiland – scheurt het ziedende water anderhalve kilometer uit de Waterlandschen Zeedijk. De tol: zestien doden, veel verdrinken vee, verwoeste huizen en water, water, water... zo ver het oog reikt.

In een van de houten huisjes wanen de kinderen Stoker zich veilig in de hoge bedstee. Als ze anderdaags worden gevonden liggen ze gedrieën, twee meisjes en een jongen, levenloos tegen de houtenwanden.

In Volendam staan de huizen tot aan de zolder blank. Daar blijft het niet bij; ook Zwolle is nagenoeg ondergedompeld en Muiden van alle verkeer afgesloten; Naarden staat gedeeltelijk blank.

De Zeedijk bij Nijkerk en Bunschoten brak die nacht, de Gelderse Vallei liep onder, tot aan de Joriskerk in Amersfoort stond het water.

In Fort Durgerdam, het laatste fort in de kringstelling rond Amsterdam, moeten de soldaten bij vijf graden boven nul buiten overnachten. Een telegrafist staat de hele nacht tot aan zijn middel in het ijskoude water en seint noodsignalen uit.

Tot aan Vlissingen brengt de storm schade. Bij IJsselmonde rukt een golf een stuk dijk weg en overspoelt het achterliggende land.

Op de Zuiderzee weten een paar vissers op spectaculaire wijze te overleven. Tijdens de storm binden ze zich vast, hoog in de bootsmast, terwijl het schip als een hels ding te keer gaat en tegen middernacht zinkt op een zandplaat. In het prille ochtendlicht

hangen ze nog steeds in de mast. Hun benen, blauw van de kou, steken in het ijskoude water. Ze hebben geluk, een passerende boot pikt ze op en zet ze aan wal in Durgerdam.

Het was een geluk bij een ongeluk dat de overstromingen plaatsvonden in mobilisatietijd. Overal in het rampgebied schoten militairen te hulp. Bij het krieken van de dag stonden ze al dijkgraten te vullen met keien en zandzakken.

Prins Hendrik bezocht op dinsdag 18 januari Marken, waar veertig huizen vernield waren en visserssloepen door de woonkamers dreven. 'Nee, dat het zo erg was, had ik mij niet kunnen voorstellen', zei de prins met een sterk Duits accent tegen burgemeester De Groot.

Een paar dagen later kwam Wilhelmina naar Bunschoten. Zij ging vandaar per bootje naar Spakenburg, waar het water tegen de huizen klotste. Ook zij was onder de indruk van de ravage. Het duurde tot ver in de zomer voor al het zeewater verdween.

De enorme ravage door de winterstorm leidde tot een nationale inzamelingsactie voor de getroffen. Een industrieel uit Edam organiseerde de voedseldistributie. Het Watersnoodfonds en het Rode Kruis haalden binnen een jaar ruim honderdduizend gulden op. Het rijk stelde een ereteken beschikbaar voor 'heldendaden verricht tijdens de watersnoodramp'.

Maar het allerbelangrijkst: de Tweede Kamer besloot tot de inpoldering van de Zuiderzee. Het wetsontwerp, een idee van ir. Cornelis Lely, minister van Waterstaat, lag er al geruime tijd. In 1918 werd de wet aangenomen. In 1932 lag er de Afsluitdijk en begon de inpoldering van de binnenzee, die Nederland een stuk veiliger maakte.

Linieboot in hachelijk vaarwater

Nederland in 1916 was een korsettenland, slanke tailles waren in. Vrouwen verschenen in het openbaar in een paletot, een jurk van crêpe de Chine (kunstzijde). De stof knisperde en ruiste op feesten, in schouwburgen en concertzalen.

In die jurken gingen ze ook op reis, dan zaten ze vol in het stof op het pluche in treinen die elkaar, en dat was dit jaar voor het eerst, passeerden op het dubbelspoor van Zwolle naar Groningen/Leeuwarden. Best eng, twee treinen die elkaar zo dicht passeren, terwijl het roet uit de schoorstenen van de locs in de coupés drong. Maar het wende en was lang niet zo gevaarlijk als reizen over zee, waar Duitse U-boten vrijwel elk schip aanvielen.

Op Zaterdag 22 januari 1916 trof een torpedo het stoomschip Apollo. Een getuige van het drama vertelde aan een verslaggever: 'De mannen werden door elkaar tegen de lading gegooid. De uitkijk viel in het ruim. In twee minuten was het voorschip onder water. De stoker, de stuurman en de messroomjongen gingen mee. Zestien van ons werden gered. De uitkijk kwam er met een gebroken arm en been en een diepe hoofdwond goed vanaf. In de reddingsboot sloeg hij tweemaal overboord, maar we trokken 'm er weer in. Uiteindelijk hadden we bijzonder veel geluk, na drie kwartier kwam de mailboot Prinses Juliana langs, waar we aan boord klommen.' (De Maatschappij Zeeland, eigenaar van de mailboot Prinses Juliana, verloor het postschip toen het in maart van dat jaar in de Thames op een mijn liep.)

Soms voer een linieboot uit Nederlands-Indië niet eerst naar New York maar direct naar Europa, en dat was best gedurfd. Op 7 januari 1916 begon de Bandoeng, een passagiersschip van de Rotterdamse Lloyd, aan deze gewaagde trip. Om de neutraliteit te benadrukken was de hele romp in de kleuren van de Nederlandse vlag geschilderd.

De Bandoeng verlaat Sabang (Atjeh). Op 29 januari stoomt het schip door het Suez kanaal en zet koers richting Kreta. Op zo'n tachtig kilometer van het eiland spuit recht voor het schip een waterzuil om-

hoog. Verschrikt komen de passagiers aan dek, iedereen is gespannen.

De kapitein speurt met zijn kijker de zee af; geen schip te bekennen. Hij geeft de stuurman opdracht vaart te minderen. De stuurman staat op het punt dit bevel door te geven aan de machiniekamer als met een daverende klap, en opnieuw recht voor, een metershoge waterkolom omhoog spuit. De passagiers gillen. Onmiddellijk laat de kapitein alle motoren stoppen.

En weer een dreun, gevolgd door een waterfontein, nu aan bakboord. Het water gutst over het dek. Matrozen staan klaar om de reddingsboten omlaag te takelen.

Dan blinkt van ver een lichtsignaal: 'AB': Abandon Boat'.

Het signaal komt van een onderzeeër. Uiterst kalm geeft de kapitein het bevel: 'Reddingsboten omlaag, maar nog niet in zee, en de vlaggen hijsen.'

Hij begrijpt niet waarom de commandant van de duikboot de levensgrote driekleur op de romp niet ziet. Hij geeft opdracht een serie Nederlandse vlaggen op het dek te plaatsen. Terwijl matrozen de vlaggen uitzetten vluchten de reizigers het restaurant in.

Niet veel later opnieuw tumult, nu van ontploffende granaten die rondom de boot een hels kabaal veroorzaken.

'Zeven', kreunt een dikbuikige heer tegen een dame in een bontjas, want warm is het niet. Weer komt er een reeks granaten, sommige ontploffen op nog geen tien meter van de boeg en jagen waterfonteinen over het hele schip. Granaatsplinters slaan door de romp en de reddingsboten. Op de vloer van het restaurant liggen passagiers in doodsangst, terwijl het op het dek granaatscherven regent.

Te midden van dit tumult blijft de scheepsdominee rechtop staan. Hij bidt een onverstaanbaar gebed, overstemd door het gedreun van granaten.

Ineens stopt de beschieting, alleen de sonore stem van de bidende dominee vult de stilte.

Ver op zee blinkt opnieuw het lichtsignaal: 'AB'.

'Wat te doen?', vraagt de stuurman.

'Halve kracht vooruit', commandeert de kapitein. 'Langzaam, waarschijnlijk hebben ze de vlaggen gezien.'

'We varen weer!', juichen de passagiers.

Maar niet voor lang.

In de verte nadert op hoge snelheid de U-boot; een meterslang donkergrijs gevaarte, door zijn camouflage één met de zee. Venijnig duwt het een golf helderwit schuim voor zich uit en schiet in zijn gang opnieuw een granaat af, die met snerpend gefluit over de Bandoeng jaagt. De passagiers, zich er heel goed van bewust dat het water hier vijfduizend meter diep is, houden nu niet meer op met gillen.

Terwijl de U-boot nadert blinkt diverse malen het lichtsignaal: 'MN', stop onmiddellijk!

De onderzeeër mindert vaart en blijft op afstand van de Bandoeng liggen. Fel flitst het signaal: 'FH', zend sloep!

Samen met een officier roeit de kapitein, de scheepspapieren in een waterdichte koffer stevig omklemd in zijn armen, naar de onderzeeër, een tocht van zo'n veertig minuten die passagiers en bemanning gespannen gadeslaan. Vlakbij de duikboot hijst de officier de Duitse vlag in top.

De commandant controleert de scheepspapieren. Hij knikt geruststellend, toont zich tevreden en verklaart zijn actie door te wijzen op het feit dat 'veel schepen zich camoufleren met de tekenen van neutrale landen, terwijl ze juist niet neutraal zijn'.

'Het is dat jullie direct de motoren stopten, anders hadden we torpedo's op jullie afgeschoten. Het is goed zo.'

De onderzeeboot sleept de sloep in korte tijd terug naar de Bandoeng en het schip zet de reis probleemloos voort. In Rotterdam vertellen de passagiers aan de pers een zweetverhaal, dat in werkelijkheid drie uur duurde.

Het passagierschip De Tubantia ontbeert dit geluk. In dichte mist krijgt het half maart 1916 een Duitse torpedo. De circa driehonderdtachtig passagiers spoeden zich naar de reddingsboten. Alle opvarenden, op één na, een 42-jarige Rus verdrinkt, werden gered door een vrachtboot.

De Duitsers verklaren bij hoog en bij laag geen schuld te hebben aan het ongeluk, de Britten doen hetzelfde. De zaak sleept zich maandenlang voort. De NRC: 'Als het dan geen torpedo is geweest, dan was het zeker een walvis.'

In mei 1916 spoelt op een strand in Frankrijk een stuk hout van De Tubantia aan met daarin metaalsplinters waarvan onomstote-

lijk vast komt te staan dat ze afkomstig zijn van een Duitse torpedo. De Nederlandse regering dringt ditmaal aan op een onderzoek, maar dat loopt op niets uit. Men traceert de U-boot die de torpedo afschoot, maar de commandant houdt stug en stijf vol dat hij vuurde op een Brits oorlogsschip. Uiteindelijk legt de Tweede Kamer de volgende verklaring af: 'Juist op grond van ons nationaal gevoel, is het tijd dat we zeggen: laat nu verder de zaak rusten.' Iedereen ging over tot de orde van de dag, het toen populaire spreekwoord indachtig: 'Wie een vriend zonder gebreken zoekt, blijft zonder vriend.'

Gevecht met een zeemijn

Veerboten zaten in het slechtst denkbare vaarwater. Ze waren, evenals nu, gebonden aan vaste vaarroutes, toen zeer gevaarlijk omdat juist daar veel mijnen dreven, zoals de Koningin Wilhelmina uit Vlissingen ervoer.

Eind juli ramde de 'Wilhelmina' een zeemijn. De hele voorkant ging eraan. 'Het schip werd als het ware in tweeën gesneden', meldt de Nieuw Rotterdamse Courant. 'De stoker en de derde machinist bezweken aan hun verwondingen. Gelukkig had men voorzorgsmaatregelen getroffen en het ruim volgestouwd met honderden lege vaten. Door de lucht in de vracht bleef de boot nog enige tijd drijven. De drenkelingen roeiden in sloepen naar een lichtschip in de buurt, dat hen terugbracht naar Vlissingen.'

Zeestromingen sleepten mijnen overal heen, ook naar de Waddenzee en de Dollard. In oktober 1916 lag er in de Dollard, bij onstuimig weer, een controlevaartuig van de Marine voor anker. De een na de andere hagelbui loosde zich boven De Oostmahorn. De bemanning kon geen vijftientig meter ver zien. Dan, eindelijk de zon, het klaarde op, de buien verdwenen, maar rustig werd het niet.

Plotseling schreeuwde een matroos: 'Mijn!'

Het Nieuwsblad van het Noorden bericht: 'Zo'n 300 meter voor de boot, voortgedreven door de wind en de stroom, kwam het gevaarte recht op ze af.'

Het was de grootste zeemijn die de bemanning ooit had gezien. De schipper gaf bevel het anker te lichten, maar dat ging niet, er stond een geweldige zee en de ankerketting was vijfenveertig vaam (ruim tweeëntachtig meter) lang.

'Draai het roer!', gilde de schipper.

De boot zwenkte naar bakboord, maar de mijn volgde het spoor. Bij elke deining kwam hij dichterbij. In paniek sprong de bemanning in de sloepen en maakte dat ze wegkwam, terwijl het explosief met dof gebonk langs de stalen scheepsromp schampte. Maar ineens dreef de mijn weg, ver de zee op. Terug aan boord probeerden matrozen de mijn met schoten tot ontploffing te brengen, wat pas lukte na hem dertig maal te hebben geraakt.

Trouwen zonder toestemming? Uitgesloten

Ook in 1916 oefent het landleger zich suf, veel meer hoefde het ook niet te doen. In greppels aan de grenzen, op de velden en langs de rivieren zaten ze veelal te niksen of liepen wacht, lazen een boek of speelden een spel. In de fortten brandde in de potkachels een vuur en wisselde elektrische lampen voortdurend van zwak naar fel licht; de stroomvoorziening was gebrek-kig.

Echt lekker zullen de soldaten zich ook niet gevoeld hebben in hun ongemakkelijk zittende wollen uniformjas, kniebroek, strakke beenwindsels en hoge zwarte schoenen. In 1916 waren er helmen, maar lang niet iedere soldaat droeg die. In de magazijnen stond de helm kortweg genoteerd als de M (19)16. Het binnenwerk was van zwart leer met een bontvoering. Er waren er veel te weinig. Tot 1918 kwam het aantal helmen nooit boven de honderdduizend uit, zodat de meeste soldaten nog heel lang met een kepie liepen.

Na kilometers exerceren en schijngevechten moesten de soldaten hun geweren, schoenen en knopen poetsen. Minister Bosboom van Oorlog en opper Snijders zien daar streng op toe. Ordehandhaving heeft de hoogste prioriteit. Zo mag een soldaat 'uit krijgstucht' pas trouwen na toestemming van zijn commandant. Zei die 'nee', dan was het 'nee', hoewel er was een soldaat in het korps Gele Ridders in Arnhem die het na het 'nee' van zijn commandant hoog speelde. Hij klopte aan bij de minister van Oorlog. Sergeant A. de Jong, hoornblazer van beroep, deelde zijne excellentie mee dat hij wilde trouwen. Per kerende post kreeg hij van het Departement van Oorlog een briefkaart met daarop: 'Nee!'. De sergeant klom opnieuw in de pen, hij schreef aan de minister dat hij 'moet trouwen'. Opnieuw stuurde het ministerie een 'nee', nu was de brief persoonlijk ondertekend door minister Bosboom. Trompetter De Jong trok zijn schouders op en stapte toch in het huwelijksbootjes, waarna de minister hem op staande voet ontsloeg (Arnhemsche Courant, maart 1916).

Luisteren was het parool in de armee, soldaten die zich daar niet aanhielden kwamen van een koude kermis thuis.

Een wachtsoldaat bij de Maasbrug in Roosteren kwam te laat in de eetzaal. De sergeant van dienst sommeerde hem zelf eten te gaan halen. Nu, daar had soldaat geen zin in. De sergeant peperde hem in: 'Dit is een bevel!' Waarop soldaat zijn meerdere in het gezicht uitlachte. Er volgde een heftige woordenwisseling, waarin soldaat zijn meerdere pardoes een kopstoot gaf. Hierop ontstak de sergeant in woede, trok zijn pistool en schoot. De soldaat stierf ter plekke. Totaal ontdaan over het gebeuren leefde de sergeant bijna een week op kalmerende middelen en draaide vervolgens voor jaren de bak in.

Eind augustus 1916 schoot luitenant jhr. van Nahuys op de kermis in Mook een landweerman dood die niet voldeed aan zijn bevel direct de kepie recht te zetten. Het nieuws was het gesprek van de dag. 'Zo'n officier moesten ze stenen in z'n nek branden', tekende een Amsterdamse krant op uit de mond van een soldaat. En een andere militair riep: 'Die vent kan bij een manoeuvre op een kogel rekenen.'

Leger oefent met gebreken

Soms leidden legeroefeningen tot botsingen met het burgerverkeer.

Vrijdag 11 februari 1916 loopt een boer met een paard aan de teugel over de stille basaltweg tussen Barneveld en Stroe. Ineens stottert er een mitrailleur. Soldaten maken zich los uit de bosrand en rennen de weg over. Vlak boven de boer raast een dubbeldekker, die een stoot snelvuur afgeeft op de rennende soldaten. Gelukkig losse flodders, maar het is een kabaal... Zo erg, dat het paard van schrik terzijde van de weg over een sloot springt en met zijn achterbenen vier soldaten het hospitaal intrapt. De verbijsterde boer holt op zijn klompen achter zijn paard aan. De piloot heeft niks in de gaten. Hij gaat gewoon door met de oefening, die hij pas afbreekt als er beneden niemand meer is die op hem let.

Een legerhospitaal was geen pretje. De verpleging daar is ronduit slecht en alles smerig. Neem het militaire hospitaal in Den Haag. In de rubriek 'Ingezonden Brieven' in het Nieuws van de Dag klagen ex-patiënten dat in het legerhospitaal 'nooit een dokter op je wacht' is, 'de verpleegsters worden tegengewerkt' en 'ze het toedienen van medicijnen vergeten'. Het Departement van Oorlog noemt het 'feitelijke onwaarheden'. Dat mag zo zijn, maar gedurende de hele oorlog staan er soortgelijke berichten in de kranten. Zijn die allemaal uit de duim gezogen? Volgens officiële berichten van het Departement van Oorlog krijgen in oktober 1916 vijftien militairen buiktyfus in het militaire hospitaal in Harderwijk. De ziekte is veroorzaakt door 'bedorven voedsel', iets wat je in een ziekenhuis natuurlijk nooit mag aantreffen. Twee militairen overlijden.

In de kazerne in Boxtel zijn zieke militairen verplicht zich in alle vroegte - in een veldtenu met bepakking van drieëntwintig kilo - bij een arts te melden. Was de soldaat inderdaad ziek, dan kwam hij terecht in een voormalig slachthuis dat als ziekenboeg en tegelijk als provoost en politiepost dienst deed. De zieken lagen er niet in bedden, maar op los stro. Na herstel moest de soldaat de verloren diensttijd inhalen. 'Ziek zijn is op zich al geen pretje',

vertelde een soldaat die dit meemaakte aan een journalist, ‘maar als je dan ook nog eens behandeld wordt als misdadiger...’

Een soldaat uit Deelen belandt in Doesburg in een tot ziekenzaal verbouwd gymnastieklokaal. Volgens een ooggetuige ‘was er geen enkel ledikant dat op zijn forse lichaamsbouw berekend was, zodat zijn voeten eruit staken en ter bescherming van de koortslijder tegen de koude, met doeken omwonden moesten worden. In het gehele ‘hospitaal’ is slechts één deskundige verpleger, die werken moet met bijna volslagen ondeskundig personeel, zonder theoretische kennis en ervaring. Zo nu en dan zijn er lichte operaties, waarbij op de steriliteit der instrumenten weinig gelet wordt. Het eten van de zieke bestond een dag voor zijn dood uit kuch met erwtensoep en een fles koude melk’ (de Christelijke Amsterdammer).

Deze behandeling strookte geenszins met de zalvende woorden van Koningin Wilhelmina, die in het zakboek van Jan Soldaat over soldaten stonden en geïnspireerd waren op de Haagse Conventie van 1907 – de internationale verdragen met betrekking tot oorlog en vrede -, waaraan geen land zich hield: ‘De koningin wil dat de soldaten met zachtheid en menschlievendheid worden behandeld, dat hun nooit onrecht wordt gedaan; dat zij in hun meerderen voorgangers vinden en verder, dat de officieren hun leiden, besturen en beschermen met die zorg en belangstelling, welke zij verschuldigd zijn aan mannen, van wier dapperheid en gehoorzaamheid zij een gedeelte van hun roem te verwachten hebben.’

Een soldaat uit Breda, die in november 1917 hoorde dat hij zich ’s ochtends vroeg bij een arts in Middelburg moest melden, had in elk geval niks aan deze schone woorden. Om op tijd te zijn nam hij de dag ervoor de trein en kwam ’s avonds in Middelburg aan. Een wachtcommandant vertelde hem: ‘In de kazerne is geen plaats’, maar de soldaat zag daar genoeg onbeslagen strozakken. Op het garnizoensbureau hielpen ze hem ook niet. Uiteindelijk meldde hij zich voor een slaapplek op het politiebureau, waar hij als een bedelaar nachtverblijf kreeg en met moeite te eten en te drinken kreeg.

‘Onze economische gereedheid is voldoende’

‘Het gevaar dat Duitsland of Engeland ons aanvallen is bedwongen’ - ex-ministerpresident Abraham Kuyper in 1916. Het *enfant terrible* van de Nederlandse politiek is na zijn aftreden in 1905 Minister van Staat. Op buitenlandse reizen stelt hij zich op als ‘de president’ van het Koninkrijk der Nederlanden. Tijdens een bezoek aan zijn twee dochters, die als verpleegsters in Budapest werken, zegt hij tegen de verzamelde pers: ‘Geen macht komt er bij Vlissingen met geweld door, getroost kan ik hieraan toevoegen: ook de Engelse vloot niet. In de Schelde zijn mijnen gelegd. Overigens kan ik de verzekering geven dat ook onze economische gereedheid voldoende is. Wij zullen het wel uithouden’ (Pester Journal).

‘Wij zullen het wel uithouden’, ja, maar de dagen van oefenen en nietsdoen belemmeren het leger. Er moet iets veranderen en snel! De verlofregeling - waarover opper Snijders liefst alleen het zeggen heeft - wil minister Bosboom versoepelen. Op 1 november 1916 verhoogt de bewindsman resoluut het aantal bijzondere verloven. Volgens ijzervreter Snijders ‘een zwaktebod’, knabbelen aan de mobiliteit en het oefenschema is ‘een directe bedreiging voor de neutraliteitshandhaving’. Extra mobiliseren, liever een algehele mobilisatie en nog meer oefenen, ligt meer in zijn lijn. Bosboom geeft tegengas. Hij stelt dat ‘de mobilisatie een enorme claim legt op de defensie-uitgaven, de economie en het gezinsleven’, wat waar is. Politiek en leger liggen met elkaar overhoop.

Om een impasse te voorkomen doet de regering opnieuw een oproep aan alle vrouwen om zich gereed te houden om bij ‘een eventuele algehele mobilisatie’ het werk van de mannen over te nemen. De Nationale Vrouwenraad - die opkomt voor vrouwenbelangen - gaat zelfs akkoord met de vergaande voorwaarde van de overheid, dat ‘vrouwen alleen dienen ter vervanging van mannelijke werkkrachten gedurende tijden van nood, dat zij dus nooit aanspraak mogen maken op de tijdelijk ingenomen plaats’. Die bepaling beschermt de mannen, zodat ze ‘niet uit de arbeid verdrongen kunnen worden’. De Vrouwenraad beschouwt tijdelijk werk voor vrouwen als een extra steun in de rug voor het verwezenlijken van de grootste vrouwenwens: het algemeen kiesrecht.

Op 18 juni 1916 demonstreren in Den Haag achttienduizend(!) vrouwen voor dit recht. Een lange stoet trekt door de straten, voorop meisjes in krakend witte jurken die grote schilden dragen met daarop letters die samen het woord

VROUWENKIESRECHT vormen. 'De gezonde meisjes in de typische klederdrachten trokken zeer de aandacht' (Haagse Courant). Ze droegen leuzen als: 'Geen sexe-verschil bij de stembus', 'Waar de vrouw gaat kiezen, gaat de drank verliezen' - alcoholmisbruik was in die tijd een levensgroot probleem - en: 'Huisgezin en staat vinden baat bij vrouwenraad.' Duizenden mensen staan langs de straten en pleinen waar de lange stoet langstrekt.

In 1917 wordt het passief vrouwenkiesrecht ingevoerd en het passief algemeen mannenkiesrecht, een jaar later komt het eerste vrouwelijke Kamerlid, Suze Groeneweg van de SDAP, in de Tweede Kamer. In 1919 trekt de Kamer de politieke rechten van mannen en vrouwen gelijk, dit dankzij een initiatiefwet van de democraat Henri Marchant. Bij de landelijke verkiezingen in 1922 gaan de vrouwen voor het eerst naar de stembus.

Ondertussen probeert 'de generaal' minister Bosboom steeds weer naar zijn hand te zetten, onder meer wat het oefenschema van het leger betreft. Hij heeft er alle recht toe, want volgens het protocol is Snijders geen verantwoording verschuldigd aan de minister, alleen aan de regering. De Tweede Kamer vindt dat onbegrijpelijk. En niet ten onrechte, want de volksvertegenwoordiging is in 1914 niet van deze belangrijke verandering in de Instructie Opperbevelhebber op de hoogte gesteld. Defensiewoordvoerder Marchant, de fractievoorzitter van de Vrijzinnig-Democratische Bond, bijt zich vast in het loslaten van het oefenschema. Hij is de grootste opponent van de minister én de generaal en tekent bezwaar aan tegen Bosboom die, uiteindelijk op dwingende voorspraak van Snijders, eerst de Landstormlichting - soldaten van gemiddeld dertig jaar - wil laten oefenen in plaats van de veel jongere militie. Marchant zegt: 'Niks te zien in oude mannen, laat die maar in de fabrieken en op de kantoren blijven.' Hij geeft in een motie zijn voorkeur aan de militie. De Kamer schaart zich achter die motie, maar Bosboom schuift hem achte-

loos terzijde en luistert - de Instructie Opperbevelhebber indachtig - toch naar Snijders. Daarop dient Marchant een nieuwe motie in: 'De Kamer betreurt de houding van de minister...' Ook deze motie van afkeuring krijgt de meerderheid met steun van de katholieken en de socialisten. Zo zaagt Marchant met één haal de poten onder Bosbooms stoel vandaan. De minister trekt zijn conclusie, hij neemt ontslag.

Bosbooms vervanger was een ad interim, de minister van Marine Rambonnet. Een jaar later, op 15 juni 1917, treedt de nieuwe chef van het Departement van Oorlog aan: de 42-jarige jonkheer mr. Bonifacius Cornelis de Jonge, een jurist zonder legerervaring, echt een unicum in de Nederlandse parlementaire geschiedenis tot dan toe. Hij is de enige niet-liberaal in het kabinet Cort van der Linden (De Jonge is lid van de Christelijk Historische Partij). Voorheen werkte hij als adviseur van Bosboom en ex-minister van Oorlog Hendrik Colijn - die voor dit ambt de voorkeur van Wilhelmina kreeg, maar niet kon vanwege een lopend contract bij zijn werkgever Shell en zijn rechterhand De Jonge voordroeg. De Jonge zou Snijders ongezouten tonen wie het in Nederland werkelijk het voor het zeggen heeft, niet het leger, maar de ministers en de Tweede Kamer, het allerhoogste orgaan van de democratie.

In tegenstelling tot Bosboom buigt De Jonge geen millimeter voor het leger. Colijn zei over hem: 'Zijn wettelijke positie is natuurlijk dezelfde als die van een militaire minister, maar in werkelijkheid staat hij anders tegenover de militaire situatie.' Dat was maar al te waar. Als medeopsteller van de Instructie Opperbevelhebber Land- en Zeemacht pikt De Jonge het niet dat de regels door de opperbevelhebber in 1914 zodanig zijn veranderd dat Snijders alleen verantwoording verschuldigd is aan de regering en niet aan de minister. Destijds waarschuwde hij premier Cort van der Linden: 'Het onverstandig te vinden het leger de zeggenschap in de staat van beleg te geven.' In zijn memoires herinnert De Jonge zich dat hij in 1914 tegen de premier zei: 'Zo raakt u alle gezag over de militaire autoriteiten kwijt en komt u in een onmogelijke positie, want de Kamer stelt u voor alles verantwoordelijk en terecht, daar ook de staat van oorlog en beleg onder uwe verant-

woordelijkheid wordt uitgeoefend.’ Zijn opstelling zou de samenwerking tussen hem en de opperbevelhebber bepaald geen goed doen.

Terwijl politiek Den Haag bakkeleit over Bosboom en Snijders ontstaat buiten het parlement een steeds groter verzet tegen de krijg en de almaar toenemende bewapening. De snel aan deelnemers groeiende Nederlandse Anti-Oorlogsraad houdt in de zomer van 1916 herhaaldelijk anti-oorlogsdemonstraties. Het aantal dienstweigeraars neemt in die periode fors toe. In 1916 stijgt het aantal binnen enkele maanden van vierhonderd naar... drieduizend!

Het leger noemt dienstweigeraars ‘anarchisten’ en een ‘gevaar voor de samenleving’. Vreemd genoeg zijn de straffen voor hen die zich aan Konings wapenrok onttrekken vaak mild. Voor de krijgsraad in Arnhem staat in juli 1916 een soldaat uit Assen terecht voor desertie: hij weigerde op appel in zijn uniform te verschijnen en verliet de kazerne doodgemoedereerd in zijn burgerkloffie. Tegen de rechter zei hij: ‘De dienst leert mij moorden.’ ‘U moet toch vechten voor uw vaderland’, meende de verbouweeerde magistraat, waarop de soldaat antwoordde: ‘Ik beschouw de hele wereld als mijn vaderland.’

Aan het front zou hij meteen zijn gefusilleerd, hier kreeg hij drie maanden petoet.

‘Het is maar bloed, het is maar been...’

In België en Frankrijk loeit de oorlog over de slagvelden. Het is een kwaadaardige storm die maait en vermaalt.

‘Het is maar bloed, het is maar been,
is ’t heusch maar stof?
’t Is uw ziel die wordt vermoord!’, dichtte Agnita Feis, de vrouw
van de avant-gardist Theo van Doesburg.

‘Het is welverdiend!’, vindt de beeldhouwer Auguste Rodin. Hij betoogt in 1916, een jaar voor zijn dood, dat ‘de oorlog is veroorzaakt door genotzucht. Voor de oorlog heerste er slechts goudhonger op elk gebied. Parijs was de verzamelplaats geworden van internationale genotzoekers’, aldus de Franse beeldhouwer in een interview met het American Magazine. ‘Al wat vreemde kunst was werd bij voorbaat goedgekeurd (...).’ Hij sprak van ‘een jammerlijk verval van de Franse senaat, die niet meer wist te waarderen wat de Franse geest ademde. Volgens de kunstenaar ‘stond Frankrijk op het punt in de modder te verzinken’.

Rodin vertolkte de gevoelens van miljoenen mensen, ook de Nederlanders, waarvan velen de oorlog zagen als ‘een straf voor de verrotte maatschappij’.

In het atelier van de beeldhouwer stond een ontwerp van een beeld waarmee Rodin rond 1880 – toen nog vrijwel onbekend – deelnam aan een wedstrijd voor een gedenkm monument ter herinnering aan de verdediging van Parijs tijdens de Frans-Duitse oorlog. De jury wees zijn ontwerp af als ‘te revolutionair’.

Zijn sculptuur La Défence verbeeldt Frankrijk als de ‘juichende’ engel van de overwinning. Met de armen wijd gespreid duikt een engel op achter een stervende strijder. Een mooier beeld van het herrezen Frankrijk na de slag om Verdun is nauwelijks denkbaar. In 1918 zamelde het Nederlandse Verdun comité geld in voor de verwoeste stad en bestelde La Défence dat tegenwoordig in de vestingstad langs de Maas staat.

Verdun, bloedrode draaideur

Maandag 21 februari 1916 trillen bij veel inwoners van Limburg en Brabant de kopjes in het buffet. Een duidelijk hoorbaar gerommel, als van een zwaar onweer, dringt tot ver in Nederland door. Al snel is bekend dat de Duitsers een grootschalig offensief bij Verdun zijn begonnen.

Die ochtend om kwart over zeven exploderen op het slagveld granaten uit ruim twaalfhonderd Duitse kanonnen en houwitsers. Het schieten duurt tot twaalf uur 's middags. Vrijwel onafgebroken treffen kartetsen de Franse linies. Dan een korte pauze, tien minuten. De Duitse bevelvoering hoopt dat de Fransen hun schuilplaatsen verlaten om op adem te komen. Klokslag tien over twaalf raast het kanonvuur verder, nog intensiever dan voorheen. Het onafgebroken gebulder is hoorbaar tot op honderdzeventig kilometer in de omtrek en gaat onafgebroken door tot half vijf 's middags. Dan volgt de eerste stormloop op de Fransen, waarvan er veel meer terugschieten dan gedacht. Na een dag vechten is de terreinwinst voor de Duitsers verwaarloosbaar, slechts twee kilometer.

De vrijdag daarop schrijven de kranten: 'De activiteit der artillerie (...) is aan beide zijden zeer hevig, vooral ten oosten van de Maas.' Wat men dan nog niet weet is dat deze 'hel' maanden zou aanhouden en - samen met de slag om Stalingrad in WO II - zou uitgroeien tot een van de bloedigste veldslagen uit de historie.

Terwijl de kanonnen bulderen sneeuwt het in Verdun, maar de Duitsers stoppen niet. Ze vallen aan met alles wat ze aan wapens hebben, steeds weer. Man tegen man gevechten, niet alleen met het 'vertrouwde' oorlogstuig, maar ook met knuppels en messen. De dood slaat als een waanzinnige om zich heen. De artillerie blijft maar granaten pompen en brengt vaak de eigen manschappen om. Even krijgt de stormloop een pauze als de Duitsers op 25 februari het Fort Douamont bezetten. In heel Duitsland beieren de klokken en krijgen de kinderen vrij van school. Is dit het begin van de Duitse overwinning, vragen velen zich af.

Het idee voor een groot offensief in de saillant van Verdun kwam van de Duitse opperbevelhebber Erich von Falkenhayn. Het doel: bij deze historische stad - die voor de Fransen als onneembaar gold - een doorbraak in het westelijk front forceren. De Fransen wilden, koste wat kost, Verdun behouden. Voor hen was het een zaak van nationaal belang. Daarom bleven ze maar soldaten, het kanonnenvlees, naar Verdun sturen. Colonne na colonne kwam vanuit Bar-Le-Duc naar de slagvelden. Het continue komen en gaan van militairen maakte van Verdun een bloedrode draaideur, waar vrijwel geen Franse soldaat aan ontkwam.

Op woensdag 1 maart 1916 beuken vijftientig van de beste Duitse divisies op het front bij Verdun. Tienduizenden soldaten sneuvelen. Een soldaat-correspondent van de *Petit Parisien*, de krant waaruit veel Nederlandse kranten hun berichten haalden, zit in een Franse loopgraaf en verslaat de slag bij Hoogte 345:

‘Daarginds in het dal trekken donkere massa’s op over het met sneeuw bedekte terrein. Het is de Duitse infanterie, die in gesloten formatie door het dal komt, om aan te vallen. Wij telefoneren aan de batterijen en het bal begint.

Het is een hels gezicht. In de verte in het dal en op de hellingen spreiden regimenten zich uit en terwijl zij zich ontplooien, stromen verse troepen toe.

Er fluit iets over onze hoofden heen. Het is onze eerste granaat. Zij valt recht midden in de vijandelijke infanterie. Wij telefoneren aan onze batterijen een treffer en er wordt een zondvloed van zware projectielen over den vijand uitgestort. Zijn toestand wordt hachelijk. Door een kijker kan ik zien dat de soldaten als verdwaasd en met aarde en bloed bedekt op elkaar vallen.

Wanneer de eerste golf van de aanval gedecimeerd is, is de grond met hopen lijken bedekt. Maar de tweede golf komt al aanzetten en tracht vergeefs door ons vuur heen te komen. (...) Opnieuw ploegen onze projectielen verschrikkelijke gapingen in hun gelederen. Niettemin blijven de Duitsers als een leger van ratten, ondanks onze marmités (zeer zware projectielen, P.v.L), oprukken. (...) Het gehele dal verandert in een vulkaan en de uitgang ervan is verstopt door een dam van lijken. (...) Tot tenslotte de zevende golf van aanvallen, het 24ste Brandenburgsche regiment, op den top en in het fort dat hem bestreek bracht. In die witgloeiende

oven kwam het tot een orgie van bloed, een slachting zonder weerga, welke tenminste voorlopig vergeefs was. Het besmeurde Franse legercorps, dat evenals de Pruisische garde, altijd op het punt is waar het gevaar het grootst is, ondernam onmiddellijk een reeks van even krachtige tegenaanvallen.'

In de Nederlandse bioscopen kan het publiek de strijd volgen. Het Pathé Journaal doet uitgebreid verslag van de toestand in Verdun, waar 'de laatste groene zode door granaten is weggevaagd'. In juli draait 'De Slag bij Verdun in beelden', een Franse gouvernementsfilm. Een filmcriticus: 'Hier wordt uitgebeeld, waartoe een volk dat voor zijn bestaan, zijn toekomst, zijn beschaving strijdt, in staat is.'

Wat zag men?

Schokkerige beelden van zo'n vijftig vrachtwagens die in grauwe eentonigheid langs een eenzame weg rijden, de Voie sacrée, een demontabele ambulancebarak, het aanrukken van batterijen vijfenzeventig millimeter geschut. De omgeving van Fort Vaux, troosteloos, geen weg meer te zien, zelfs de vormen van de berghelling waren veranderd. Op de kaarten stond ten zuiden van Vaux een meertje, verdwenen, weggeschoten, uitgelopen.

'Dit alles is gruwelijke werkelijkheid. We zien de troepen defileren, ze zullen morgen, vandaag, over een uur tegenover de vijand staan, de dood ingaan. Gij ziet geen doden, geen gewonden, en toch ziet ge, gevoelt ge, doorleeft ge, de werkelijkheid.'

De doden en gewonden waren er - om propaganda redenen - uitgefilterd, maar ook zonder die beelden was het al erg genoeg. Een bezoeker vertelde na afloop: 'Er is geen treffender, geen leerzamer voorstelling denkbaar dan deze bescheiden, teruggehouden uitbeelding der even vreselijke als grootste werkelijkheid, te midden waarvan wij leven.'

De Duitsers vchten verbeten. In de saillant, waar ooit het koren ruiste en een stoomtrein pufte, werd alles onherkenbaar vernield. Hele dorpen hielden op te bestaan. De Duitse bevelhebbers, zoals kroonprins Friedrich Wilhelm, lieten de Fransen sterven voor het bezetten van een lap bloed doordrenkte grond, die ze na korte tijd weer moesten afstaan aan de poilu's. De 'slachter van

Verdun', zoals de bijnaam van de keizerszoon luidde, kroop op het slagveld als een mol door een tunnel om gevrijwaard te blijven van het moordend vuur. De Fransen vochten zich letterlijk dood om ieder stukje grond. 'S' ensevelir sous les ruines de fort plutôt que de le rendre': 'Liever sterven op de ruïnes van het fort dan de overgave.' Zo was het en het lukte. Toen de Duitsers in oktober 1916 door de Fransen, Somaliërs en Senegalezen verdreven waren uit de Douamont en andere forten, begon de strijd zich steeds meer in het voordeel van de geallieerden te keren.

In de zomer van 1916 zoomde camera's en kranten in op een nieuwe veldslag, nu aan de Somme. Opnieuw een verschrikkelijk bloedbad.

Het Brits/Frans offensief begon op zaterdag 1 juli om klokslag half acht in de ochtend. De aanval werd ingeluid door een dagen durend bombardement waarbij anderhalf miljoen granaten (!) op de Duitsers neervielen. Veel Duitse soldaten overleefden ternauwernood in de Stollen.

'Het merg van de grond is niet mak, niet mul, maar de aarde is zoo moederlijk goed en gul', dichte Felix Rutten (1882-1971), een Duitse soldaat die de slag beleefde.

'Je hoofd voelt aan als het hoofd van een gek', schreef vrijwilliger Eversmann van het 143ste Duitse Infanterieregiment als reactie op het hevigste bombardement dat hij ooit meemaakte.

Een paar minuten voor de daadwerkelijke aanval op het dertig kilometer lange Somme-front, ontploften eronder de Duitse posities Britse mijnen, elke mijn was gevuld met duizenden kilo's dynamiet; de sappeurs waren niet opgemerkt, ze hadden de tunnels naar de vijandelijke posities met de grootste zorg gegraven.

Het geluid van de hevige explosies was nog niet verdwenen of de geallieerde legers doken op: honderdduizenden Britse en Franse soldaten bestormden, als in een apocalyptische martelgang, het best bewaakte deel van de Duitse frontlijn en werden in een orgie van vuur neergemaaid. In november 1916 eindigde de veldslag die ruim een miljoen doden vergde. Voor niks, van landwinst was nauwelijks sprake.

De oorlog hitst alles op, hij verscheurt de velden, waarin soldaten

en paarden wegzakken in slijk. Dorpen en steden in de frontlinies worden met de grond gelijkgemaakt of tenminste ernstig gehavend. De lucht lijkt in lichterlaaie te staan. In Zeeuws-Vlaanderen kleurt bij tijd en wijle het vuur in Ieper de nachtelijke hemel rood. In Breda schudden mensen in hun bed als ver weg de aarde uiteen spat door gigantische mijnontploffingen.

Op een warme zomeravond in 1916 schrikken veel Arnhemmers wakker van een schokgolf en aardtrillingen. 'Ergens moet een hevig onweer zijn', is de eerste gedachte. Maar die prachtige zomernacht is nergens ook maar een spoor van onweer te bekennen.

Terwijl de legers in Noord-Frankrijk en Vlaanderen op elkaar knallen strompelt in zuidoost Europa het Servische leger, beter gezegd: wat er nog van over is, slechts zo'n honderdzestigduizend soldaten, richting Griekenland. Volgens de Britse oorlogscorrespondent Ward Price is 'het niet meer dan een uitgehongerde troep mismooide mannen, die sterven als de vliegen'. Naar het leek was deze wanhopige troep, 'zonder mogelijkheid ooit te herstellen'.

Maar op Korfu, het Griekse eiland waar de soldaten uiteindelijk met boten vanuit Durrës aankomen, moet Price toegeven: 'Nooit eerder werd het oude Servische spreekwoord: Wie mij afmat, maakt mij sterker, zo bewaarheid als nu.'

Price sprak van een wonder: 'Zes maanden geleden bestond het Servische leger eigenlijk niet meer. Nu marcheren ze weer met krachtig stap. Men hoorde ze zingen, zag ze hun nationale dansen uitvoeren; het waren prachtige typen van den boersoldaat. Ze zijn vol durf en moed, geheel nieuw uitgerust, van de bajonet tot de schoenzolen. Dit is in de eerste plaats te danken aan de kracht en het weerstandsvermogen van het Servische karakter. Wat ik bij het bezoek aan de troepen zag, was niet een leger, maar een natie.'

Hij verzweeg dat duizenden Serviërs een laatste rustplaats in zee vonden, ze waren gestorven aan ziekten en andere ontberingen. Vanuit Korfoe gingen de hergroepeerde troepen naar Saloniki. Daar ontstond het gelijknamige front van waar ze opnieuw ten strijde trokken: noordwaarts, naar Servië...

Spionage is overal

Spionage hoort bij een oorlog, zoals boter bij brood. Ieder land spioneerde. Ook Nederland trok spionnen aan. Wie zich wilde opgeven voor ‘dit levensgevaarlijke vak’, meldde zich bij de centra van de spionagediensten, gevestigd in Rotterdam aan de Boompjes en in het Witte Huis aan de Gelderse kade. Alle draden van het spionnen-web kwamen in deze centra samen. Wie zich opgaf voor dit gevaarlijk werk moest in het Witte Huis - destijds het grootste kantoorgebouw van Europa - een psychisch en lichamelijk onderzoek ondergaan.

Spionage was niet alleen in trek bij gewone burgers, ook de adel bezondigde zich er aan. Alleen de weduwen van geëxecuteerde of gevangengezette spionnen vervloekten dit metier. Op betaaldagen kwamen ze langs aan De Boompjes, ‘rustig wandelend met opgeheven hoofd’. Ze wisten dat buitenlandse spionnen uit daar geparkeerde auto’s en uit de ramen van tegenoverstaande gebouwen hun gangen fotografisch vastlegden, evenals ze dat deden met de mannen die deze gebouwen verlieten. Nauwkeurig noteerden agenten elk signalement en stuurde het, samen met de foto, naar de betreffende bureaus in het thuisland. Als deze mannen de grens passeerden werden ze doorgaans gesnapt. Zelfs al kwamen ze niet met de bedoeling om te spioneren, dan nog konden ze rekenen op ‘de grootst mogelijke onaangenaamheden’.

In Nederland waren we gespitst op vreemde, veelal uit het buitenland afkomstige, figuren die hier ‘de spion’ uithingen. De meeste verdachten die uit voorzorg werden opgepakt hadden overigens helemaal geen kwaad in de zin. Een Engelsman in een trein naar Breda werd gearresteerd omdat hij een postduif in een kooitje bij zich droeg... Een tekenleraar uit de stad Groningen maakte een schets van de Martinitoren. Prompt werd hij gearresteerd. Op het politiebureau speelde zich de volgende scene af (gebaseerd op het teruggevonden politierapport):

‘Wat deed u?’

‘Ik maakte een tekening van de kerk.’

‘In wiens belang?’

‘In mijn eigen belang, wachtmeester.’

‘U bent wel brutaal.’

‘Het is voor mijn eigen schetsboek.’

‘En wat nu als de vijand die tekening in handen krijgt? Een bom op de kerk is zo gegoooid.’

‘Luistert u nu, bij de souvenirstalletjes kun je prentbriefkaarten van de kerk kopen. Als ik dat kan, dan kan de vijand dat toch ook...’

‘U ontwijkt mijn vraag... U weet toch dat het verboden is openbare gebouwen te tekenen.’

‘Waarom is er dan niet op al die prenten in de souvenirstalletjes beslag gelegd?’

De politieman schudde meewarig het hoofd. Uiteindelijk liet hij de man gaan met de tekening, maar bond hem op het hart nooit meer de Martinitoren of welk ander gebouw in de stad dan ook te tekenen, met uitzondering van zijn eigen huis.

Ditmaal liep het goed af, maar met een zekere Bernard Hoefnagel uit Amsterdam, die rechtstreeks voor de Duitsers werkte, liep het heel slecht af. Hij werd in september 1916 door de Fransen geëxecuteerd. Hoefnagel verzamelde inlichtingen over troepenbewegingen en bracht de ligging van munitiefabrieken in kaart. Hij was vader van een groot gezin en spioneerde om van zijn hoge schulden af te komen. Inderdaad, voor veel spionnen was geld de belangrijkste drijfveer om te kiezen voor dit gevaarlijke beroep.

Arie Hoegee uit Dordrecht, kapitein van een stoomboot, werd door de Duitsers in de gevangenis van Gent ‘voor den kop geschoten’ omdat hij brieven bij zich had voor de geallieerden, zodat ze hun vuurmonden nauwkeuriger konden richten op Duitse stellingen.

In april 1917 arresteerde de recherche een spionagenetwerk bij de Telegraafdienst in Amsterdam. Drie telegrafisten verduisterden rollen gecodeerde telegrammen en verkochten die voor veel geld aan een buitenstaander die ze ontcijferde en de inhoud verkocht aan de Duitsers of de geallieerden, al naar het zo uitkwam

en wie het meeste bood. Het span belandde voor jaren in het gevang.

Een gevangenisstraf voor spionage kon ook voor een klein vergrijp behoorlijk zuur aflopen. Zo kreeg een lerares uit Utrecht, juffrouw J. H. Diepenhorst, in 1917 van de rechtbank in Koblenz zes jaar tuchthuis; zij had slechts één Franse krant naar Duitsland ‘gesmokkeld’.

Smokkelen loopt de spuigaten uit

Natuurlijk stopte ook die andere, altijd aanwezige en almaar toenemende, werkelijkheid niet: de smokkelarij. In 1916 liep die echt de spuigaten uit. Alle mogelijkheden om aan (extra) geld te komen werden benut. Treinen die de grens naar Duitsland overgingen waren een gewild doelwit om smokkelwaar in te vervoeren.

De trein van Arnhem naar Emmerik vertrok op werkdagen om zeven minuten over vijf met werklui die in Emmerik hun brood verdienden. Ze stouwdde de wagons vol met smokkelwaar. Boter, spek en margarine verstopte ze onder de houtenbanken. Op een dag vond de marechaussee in een zitbank van een derde klas wagon vijftig pakken plantenvet. Natuurlijk waren ze van niemand. De douane stalde alles uit op het perron van het grensstation Zevenaar 'dat daardoor veranderde in een komenijs' (De Graafschapsbode).

Ook vanuit Oldenzaal smokkelde men zich bijkans gek. De smokkelwaar werd verstopd in eerste- en tweedeklas treinwagons, zelfs in de smerige wc-potten verstopte ze pakjes boter.

Duitse artiesten bleven tijdens de oorlog gewoon optreden in Nederland.

Eind april 1916 reist het Elberfelder Operngesellschaft uit Wuppertal, dat hier de opera Siegfried van Wagner opvoerde, terug naar Duitsland. In Zevenaar vertrouwen commiezen het niet, ze gelasten een onderzoek. In de rekwisieten treffen ze 'een grote hoeveelheid smokkelwaar aan', hoofdzakelijk vet en meel. Na loskoppeling van de bagagewagon volgde een gedegen visitatie. 'Het perron bood met al die toneeldecors, waartussen potjes vet en zakjes meel stonden, een schilderachtige aanblik. De draak was gevuld met meel. Het grootste deel der leden van het gezelschap moest, bij vertrek van de trein, in Nederland achterblijven' (De Graafschapsbode).

Rubber, ook een smokkelproduct bij uitstek, het deed tot wel zo'n duizend gulden (!) per kilo. Het werd vooral gesmokkeld via

de spoorlijn Amsterdam-Maastricht. De smokkelaars verpakten vijftientwintig kilo aan rubberen binnenbanden in afsluitbare manden, die ze tussen Susteren en Sittard uit de trein gooide. Langs het spoor stonden handlangers die de manden naar Duitsland smokkelde.

Een winkelier uit Eindhoven was betrokken bij smokkelpraktijken op de spoorlijn Eindhoven-Venlo. Alle goederen en levensmiddelen die de douane in de treinen op die lijn aantrof waren afkomstig uit de zaak van Van der Weijde. Hij wist van het uitvoerverbod en werd door de militaire autoriteiten onder curatele geplaatst. Het leger posteerde twee maanden lang een schildwacht voor zijn winkel. In die periode zal hij niet veel verkocht hebben.

Wispelturig weer

Toenemende voedselschaarste, expansie van de smokkelarij, hevige gevechten aan de fronten: 1916 was in alle opzichten een rampjaar. Ook het weer toonde zich extreem. Januari begon tamelijk mild met een temperatuur van rond de elf graden. In de lente sneeuwde het. Op 21 maart, en de dagen daarna, lag er een dik pak sneeuw. 'Onwillekeurig denken wij terug aan het jaar 1572', aldus een weerbericht uit maart 1916, 'waarvan verhaald wordt dat de bomen in de winter al in de bladeren zaten; dat de vogels broedden en reeds in februari jongen hadden.'

Eind april, begin mei verdween de kou en schoot de temperatuur omhoog naar zo'n dertig graden. In sommige plaatsen leidde de plotselinge hitte tot krankzinnige situaties. Een bakker in een broodfabriek in Zwolle, bericht de Zwolsche Courant, werd letterlijk gek van de hitte. Hij wilde in een broodoven springen; zes mannen hielden hem in bedwang. Uiteindelijk leverden ze hem af in een gesticht.

In Eyserheide (buurtschap bij Gulpen) raakte een boer bevangen door de hitte. Uit razernij bracht hij zijn moeder enkele messteken toe. Buren belden de marechaussee. De boer greep zijn geweer en dreigde iedereen die hem te na kwam neer te schieten. 'Een van de agenten lost een schot en treft hem in een been, waarop de boer terstond doodbloedt' (Limburger).

Ook in Utrecht troffen ze het niet met de hitte. Op de Kerkweg ramde een locomotief een 'Boldootwagen' met wc-tonnen. 'Het personeel (van trein en kar), alsmede het paard, kwam er heelhuids vanaf' (Utrechts Nieuwsblad). 'Voor de omwonenden bracht evenwel de ruïne van den wagen met tonnen een minder aangename ruiker.'

Door de extreem warme mei waren er meer meikevers dan ooit. Het krioelde ervan, 'vooral het jonge eikenhout heeft veel te lijden onder de vraatzucht van de ontelbare bruine gasten, men kan ze er bij handenvol van afnemen' (Limburgs Dagblad). De boeren gebruikten de meikevers als kippenvoer.

Het mooie weer duurde tot juni, toen sloeg het om. Juni was de koudste maand sinds 1849. Juli en augustus waren weer prachtig. Zeebad Scheveningen noteerde in augustus 'een record van bijna drieduizend badgasten', in de hete zomer van 1911 - het vorige recordjaar - waren het er ruim 2.700 geweest.

Maar voor het meisje dat in de Haagse dierentuin een arm werd afgerukt door een beer, was het geen prachtjaar. Ze stond achter de betonnen afscheiding naar het beest te ginnegappen toen het plotseling over de gracht sprong die publiek en beren van elkaar scheidde. De ouders legden bij het Koninklijk Zoölogisch Botanisch Gezelschap een schadeclaim van vijftientigduizend gulden neer. Het is onbekend of die claim ooit betaald is.

In de bloedhitte van augustus 1916 rent een man met een zak cement van vijftig kilo op zijn schouders door Rotterdam. De toeschouwers vragen zich af 'wat die gek aan het doen is?' 'Je bent niet goed snik', roept een slagersjongen. De kerel luistert niet, onverdroten gaat hij voort.

Het is havensjouwer Henk Mourik, strijdend om een weddenschap met een kastelein, die hem uitdaagde om twee uur lang met een cementzak door de stad te rennen:

'Dat houd jij nooit vol!'

Nou, dat hield Mourik wel vol en ook nog eens vijf minuten langer dan afgesproken. In de haven was hij gewend zakken van 75 kilo op zijn schouders te nemen, voor hem is dit 'een lig-gie'. In Overschie kwakt hij de zak op de grond: 'Zo, nu terug om mijn geld te halen.'

Eind november jaagt over Noord-Nederland een sneeuwstorm die het treinverkeer ernstig belemmert. Van zaterdag tot en met maandagnmiddag staan de treinen op de Friesche lokaalspoorweg stil. Maar wereldnieuws is dat niet, dat komt uit Oostenrijk waar de 86-jarige keizer Frans Jozef stierf aan een longontsteking - dinsdag 21 november. Daags er voor kampte hij nog met een verhoging, het medisch bulletin sprak van '37,8 graden koorts'. Gaandeweg steeg de koorts en ontnam hem de eetlust. Dinsdagmiddag overleed hij spreekwoordelijk in het harnas. Naar ver-

luidt sprak hij kort daarvoor nog met overheidsdienaren en ondertekende akten. Zijn dood maakte abrupt een eind aan 68 jaar staatmanschap. Keizer Karel, zijn opvolger, werd op 30 december 1916 gekroond. Hij zou nog geen twee jaar keizer zijn.

Eind december sneeuwt het in Verdun. De soldaten proberen zich in de loopgraven warm te houden door dicht tegen elkaar aan te zitten of te liggen. Vuur maken is op straffe van moordend vijandelijk tegenvuur uitgesloten. Ze wensen warmte, droge dekens en vrede, het liefst vrede. Hun uitzicht is het niemandsland, een bevroren maanlandschap vol stinkende, ontbindende, lijken, munitie, kadavers en zuigende modder. 'De winter: geduchte vijand, erger dan le Boche', noteert een poilu in zijn dagboek.

Duizenden kilometers oostwaarts, in Rusland, is de situatie hopeeloos. Honderdduizenden Russen zijn gesneuveld en op verandering is geen zicht. In 1916 neemt de tsaar de opperste legerleiding op zich om de situatie in het voordeel van Rusland te keren.

In Petrograd zorgt de tsarina voor de staatszaken. Daarbij laat ze zich leiden door een 'duistere macht', de langharige monnik Grigori Raspoetin. Zijn invloed op het staatsbestel groeit met de dag. Met behulp van de Britse geheime dienst komt daar in december 1916 een eind aan. Raspoetin - eigenlijke naam Novitsj - krijgt op 30 december gif toegediend, als dat niet werkt schieten ze hem neer. Maar het schot brengt zijn dood niet naderbij, daarop gaan ze aan de slag met knuppels. Ze slaan hem dood, waarna het lijk in de Neva verdwijnt.

Over het vlakke land strijkt in Nederland de regen, afgewisseld met natte sneeuw. Onafzienbare strekken de akkers en weiden zich uit. De soldaten vervelen zich net zo erg als in de lente, de zomer en de herfst... Om de verveling te verdrijven speelt in december 'een officier in Staphorst voor de kapitein van Köpenick'. De Telegraaf: 'Een officier met zijn oppasser bezocht het dorp en beval alles in gereedheid te brengen voor een inkwartiering. In de woningen legde hij (de bewoners) een bevelschrift voor. De 'clown' werd overal flink op jajem getrakteerd. Hij bleek een pseudo-officier te zijn, een Gele Ridder, die door te veel jenever

uit zijn rol viel en zich, samen met zijn zogenaamde ‘oppasser’, ijlings uit de voeten moest maken.’ Ondertussen lapte de echte kapitein van Köpenick, Wilhelm Vogt, voor straf soldatenschoenen en -laarzen in de kazernes van Jena.

Terwijl de jaarwisseling nadert spoelt op het strand van Katwijk een grote groene Britse ballon aan. De afstandsmeter en andere instrumenten zijn nog aanwezig in het rietenschuitje.

‘Hiep, hiep, hoera, eindelijk oorlogsbuit’, grappen de wachtsoldaten.

Met de feestdagen voor de deur beslist de legerleiding dat het gevaarte moet blijven liggen tot 1917 en stelt het trofee onder militaire bewaking. Met Oud en Nieuw staan een paar jonge schildwachten, kleumend van de kou, op het strand bij een leeggelopen luchtballon.

7

Een lichtflits, een dreun: weer een schip naar de
kelder

Nieuwjaarsdag 1917: ijskoude regen striemt het strand. De golven trekken de kustlijn eindeloos strak. Op de verlaten duinen buigt het stugge helmgras gedwee mee in de wind.

Achter de duinen leven zo'n zeven miljoen mensen. Ze zijn de honger meer dan zat. Vooral in de grote steden groeit daardoor een gevaarlijke onrust. En op zee gaat het een na het andere schip naar de kelder...

Ver op zee flitst een fel licht, even maar, er is vrijwel niemand die het ziet, behalve een paar wachtsoldaten, die kleumend van de kou op een duin staan. Verbaasd kijken ze elkaar aan, maar slaan geen alarm, bekend als ze zijn met die kortstondige schitteringen. Ook zij weten niet uit welke landen de schepen komen die daar, ver weg, oorlog voeren.

Maar de felle lichtflits die de kustwacht van Noord-Holland op woensdag 21 maart 1917 waarnam, zou geen enkele wachtsoldaat ooit vergeten.

Hoewel de Marine al gauw niet meer kon ontwaren dan grauwe zee, wist ze dat daar ver weg, naar later bleek ruim veertig kilometer verderop, iets verschrikkelijks gebeurd moest zijn. De *Healdton*, een Amerikaans stoomschip vol met petroleum, was door een Duitse torpedo midscheeps geraakt. Twee reddingsboten, elk met twintig koppen, lagen snel in zee. De bemanning roeide als gekken weg van de getroffen boot toen torpedo nummer twee insloeg. Die explosie veroorzaakte een machtige golf, die beide sloepen omver wierp.

Alle opvarenden van de petroleumcarrier droegen reddingsvesten, ze bleven drijven, echter het water was zo koud dat de meesten al binnen tien minuten het bewustzijn verloren. Ze hadden geluk. Vlak voor de 'de zeis' kwam pikte een Nederlandse vissersboot de drenkelingen op en zette ze op Terschelling aan wal.

Tien dagen later was het opnieuw raak.

Op 31 maart 1917, een kille zaterdagochtend, staat een wachtsoldaat, met een sjaal om zijn hoofd tegen de kille wind, bij Pantserfort Hoek van Holland. In het vroege ochtendlicht stampen tien schepen over de Nieuwe Waterweg: negen vrachtvaarders en een olietanker, de *Hestia*. Het konvooi is al een half uur buitengaats

als het geplof van zware artillerie weerklinkt. Tegen de brekende ochtendhemel spuiten roodgeel gekleurde vuurstralen omhoog; pikzwarte rook vermengt zich met de wolken. De wacht op de pier kan slechts kijken en luisteren naar het ver verwijderd schouwspel.

Later vertelt een opvarende van het konvooi aan een journalist van de NRC 'dat de Hestia is aangevallen door een U-Boot'. 'Deze begon als een razende te schieten, doch de meeste kogels waren te hoog gericht en misten doel. Opeens schoot de U-boot een torpedo af, welke dwars in het schip kwam en door de pompkamer heenging. Dit schot kwam best aan, want men zag de kleren uit de stalen hutkoffers, welke in de pompkamer geborgen waren, door de lucht waaien.'

De bemanning laat onmiddellijk reddingssloepen neer en roeit zo ver mogelijk weg van het schip dat echter niet zinkt, waarop de bemanning teruggaat in de hoop weer aan boord te kunnen gaan. 'Dichtbij de Hestia teruggekeerd, begon de U-Boot opnieuw te schieten, zowel op de tankboot als op de sloep met schipbreukelingen. Voor ons lijfsbehoud moesten we weer weg roeien.'

Volgens verhalen van drenkelingen staat de kapitein van de U-Boot al die tijd rustig aan zijn pijp lurkend op de commandotoren te kijken naar de schipbreukelingen die hem smeken hen op te pikken en naar de kust te brengen.

'De mof lachte slechts en gaf tenslotte het sein tot vertrek' (NRC). Kort daarop ging de Hestia krakend ten onder. De mannen pakken de riemen van de sloep en weten tot op zo'n zeven kilometer voor Scheveningen te komen. Daar pikte een zeillogger de drenkelingen op en zette ze aan land.

Door de aanvallen van Duitse onderzeeërs op olietankers bereikte steeds minder ruwe olie ons land, waardoor het brandstoftekort verder toenam. Niet alleen de industrie, maar ook het - zij het nog geringe - autoverkeer ondervonden daar veel hinder van. De benzine ging op rantsoen. 'Voor het particulier autoverkeer zal geen nieuwe benzine worden beschikbaar gesteld', berichtte het ministerie van Binnenlandse Zaken in januari 1917. Zelfs de hoogste in het land, koningin Wilhelmina, maakte vanaf nu nog maar sporadisch gebruik van de auto, de trein en de koets waren

haar eerste keus. Alleen voor 'de generaal' stond er altijd een automobiel paraat. Hij maakte er ontelbare inspectietochten mee langs de legeronderdelen.

Snijders kwam overal, zelfs in de meest afgelegen dorpen en grensposten. Er was geen marinehaven of kampement dat hij niet met eigen ogen zag. Daarmee plaatste hij zich direct achter het symbool van de nationale eenheid: Wilhelmina die, veelal in mantelpak en amazonekostuum, precies hetzelfde maar dan anders deed. In WO I sprak hare majesteit vrijwel nooit met Jan Soldaat, wat Snijders wel deed en, naar eigen zeggen: 'Met veel plezier'. 'Ik sprak met den gewone soldaat en met de meerderen kameraadschappelijk, vroeg naar de omstandigheden thuis, at het eten in de keuken mee, en heb op dienstreizen altijd het gevoel gehad, dat het goed was.'

Aan de bezoeken die Snijders aan de detachementen bracht herinnert niets, maar een bezoek van Wilhelmina was altijd bijzonder. Toen zij op 11 augustus 1916 in Bennebroek de oefeningen van een compagnie bijwoonde verheugde dat de eigenaresse van Huize Bennebroek 'zo zeer' dat ze in het weiland, waar de soldaten spontaan het 'Oranje boven' aanhieven, een gedenknaald liet plaatsen, die er nog altijd staat.

Wilhelmina was overduidelijk de moeder des vaderlands in WO I, evenals in WO II. Om dat te benadrukken maakte filmproducent Willy Mullens de tweeënhalf uur durende leger- en vlootfilm *Holland Neutraal*. Deze veel bekeken propagandafilm, sommige scènes zelfs met een kleurweem (!), ging op 9 januari 1917 in Den Haag in première.

De dagen dat Snijders niet op dienstreis was ging hij 's ochtends om acht van huis, maakte een rit te paard van een uur over het strand en door de duinen en ging dan per dienstauto naar het militaire hoofdkwartier aan Plein 5. Daar vulde hij de ochtend met besprekingen en het afhandelen van dringende zaken. 's Middags confereerde hij met ministers, leger- of marineautoriteiten. Daarna was het tijd voor het afhandelen van de post en de legerberichten, gevolgd door thee en een eenvoudig maal. Om acht uur 's avonds zat hij opnieuw achter zijn bureau waar hij tot elf uur 'de papierwinkel' doorwerkte. Vervolgens ging hij naar

huis, speelde patience en zocht pas diep in de nacht zijn bed op.

Voor Jan Soldaat gold een geheel ander ritme. Hij hing de hele dag rond in een kazerne, fort of stelling, richtte van tijd tot tijd zijn kijker op niets, vloekte, poetste zijn wapens, schoenen en knopen, kaartte, at, dronk, sliep... Dat alles onder strenge bevelstructuur.

Soms was de leegte werkelijk om gek van te worden, zoals in Gorinchem gebeurde. Eind augustus 1917 werd daar een wachtsoldaat bij de Lingesluis ‘overvallen door waanzin’, zoals het in een legerrapport staat. Hij lag te slapen, een doodzonde voor een wachtsoldaat. Zijn commandant wekte hem met de leugen dat ‘Nederland in oorlog is’. De soldaat greep zijn geweer en rende, enige schoten lossend, schreeuwend de stad in. Marktgangers, die ’s nachts hun kramen in orde maakten, vlogen bij het horen van de schoten onder hysterisch gekrijs uiteen. Uiteindelijk konden politieagenten en agenten van de marechaussee hem grijpen. Ze stopten hem meteen in een gesticht.

Om de leegte te verdrijven was er altijd wel een soldaat die niet vloekte of schold op de legerleiding, maar de zorgen verdreef met een lied dat iedereen meezong. De Britse front-meezinger *It's a long way to Tipperary* – een legerplaats in Ierland – was ook hier populair, de soldaten maakten al snel hun eigen versie:

‘Met een kwade oorlogswind
Woei ’t Tipperary-lied naar hier,
(...) ’t Is een heel eind, naar Tipperary.
’t Is een heel eind om te gaan,
’t Is een heel eind naar Tipperary...’

(Nederlandse parodie op Tipperary, oorspronkelijk geschreven door de Brit Jack Judge).

Ook was er altijd wel iemand die er op wees dat de soldaten in Ieper, Verdun en aan de Somme ‘het veel zwaarder hebben dan wij’. En zo was het, en dan kon er weer een lach af en gaven ze de jongsten – die, evenals in Frankrijk, de bijnaam ‘biggen’ droegen – opdracht naar het dorp of de stad te gaan. ‘En waag het niet terug te keren zonder een paar lekkere meiden; zeg maar dat ze hier een goed maal kunnen krijgen.’ Zeker, want dagelijks kwam

de foeragedienst langs met een paardenwagen vol gamellen met aardappels, brood en jam. Goed, het brood was geen koninklijk wit, maar wel eerlijk gebakken met zout, meel, gist en water, en bovenal: vers. Toen nog wel...

Dode levert broodkaart in

Voor de meeste burgers was 1917 nog erger dan 1916, zelfs de middenstand stond nu op rantsoen. Ongekend. Brood was er nauwelijks. Minister Posthuma (Landbouw) wees de gemeenten er op dat ‘het verboden is om in restaurants en hotels brood bij de maaltijd te serveren’. Hij verzocht de gemeentebesturen de uitbaters ‘er nadrukkelijk op te wijzen dat wanneer bij controle brood op de tafels wordt gevonden, de betreffende inrichting van verdere distributie-artikelen zal worden uitgesloten’.

Voor de ‘gewone man’ was er ander brood, van aardappelmeel, zonder eiwit, zonder gist, kortom: een harde, bruine smaakloze brok. Soms kwam er zogeheten *bloedbrood* op tafel, dat bevatte tweemaal zoveel eiwit als tarwe. De voedingswaarde was hoog, maar lekker was anders. En daar moest je dan ook nog je broodkaart voor neerleggen. Die kaart was kostbaar en beschermde je met alles wat je lief was. Toen begin 1917 in Boxtel een orgeltrapper stierf bleek de man zo weinig geld te hebben dat de familie hem in zijn dagelijkse kloffie, in plaats van een doodshemd, in de doodskist legde en die dichtschroefde. ‘Toen men op weg wou gaan om hem te begraven, viel het den huisgenoten in dat de dode zijn broodkaart nog in zijn jaszak had. De kist nog even open-schroeven en de kaart eruit halen, was in een ommezien geschied. En de broodkaart was gered’ (Brabants Dagblad).

‘Maar vrienden geen verdriet,

Wij hebben nog eten, vergeet dit niet.’

(Uit een Nieuw lied op de broodkaarten, anoniem straatlied).

Wij wel, in Duitsland vraten ze kattenvlees, afgewisseld met honden-vlees, het kwam vaak uit Nederland. Honden en katten werden hier subiet doodgeknuppeld voor de export. Handel is handel... Vooral op het platteland langs de oostgrens werden ze zo van de straat of het boeren-erf ‘geplukt’. Dode en gestroopte huisdieren brachten veel geld op.

De mof at niet alleen dit vlees, maar zelfs berenvlees. Circus Hagenbeck in Hamburg liet twee beren slachten voor de consumptie; een wijnrestaurant in Berlijn kocht het vlees voor duizend

mark per beer. En daar bleef het niet bij, ook eekhoorntjes – volgens de reclame de ‘nieuwste lekkernij’ – lagen bij de slager in het schap voor ruim twee mark per stuk.

In Duitsland was tekort aan alles, ook aan papier. In een poging het papier op rantsoen te zetten verbood rijkskanselier Theobald von Bethmann Hollweg in 1917 de productie van visitekaartjes, speelkaarten en papieren bloemen. De situatie was catastrofaal. Tijdens zijn verlof in Berlijn zoog een Meldegänger die rampzalige situatie feilloos in zich op en voegde die samen met zijn jeugdervaringen in Linz en Wenen. De straat was zijn universiteit. Later zei hij dat hij er het wezen van de massa beter door had leren kennen, wat zeker waar was.

Ook in Nederland nam in 1917 het gebrek aan eten en brandstof verder toe. Om huizen en fornuizen warm te stoken gingen er steeds meer bossen voor de bijl. ‘Zelfs de schoonste wandellanen worden niet gespaard’ (Maasbode). De papierhandel zag met lede ogen de zo belangrijke grondstof voor deze industrie in rap tempo verdwijnen. Om verdere kaalslag te voorkomen besloot een combinatie van papierfabrikanten bij Bergen Op Zoom honderddertig hectare bos aan te planten voor nieuw papier.

In de rubriek *Ingezonden Brieven* van de liberale Arnhemsche Courant verscheen dat jaar een brief van iemand die zich een voorstelling probeerde te maken hoe latere generaties naar deze oorlogstijd zouden kijken:

‘Hoe (zullen)onze kinderen naderhand vertellen over de Grote Oorlog: Nee, steenkolen waren er niet meer. Je kreeg wel bons, maar tegen de tijd dat je ze nodig had, vond je ze afgeknipt. Brood kreeg je net voldoende om een kleine jongen in leven te houden. Natuurlijk kon je er een aardappel bij eten, of rijst of bonen, of gerst... Maar er waren geen rijst, geen gerst, geen bonen en geen erwten. Koken op steenkolen? Ging niet. Op petroleum? Kreeg je niet. Op gas? Dan kwam je over je maximum (wat ’t minimum was) en werd je leiding afgesneden. Boter betekende toen: iedereen wat en een iegelijk zowat niks... (boter kwam vanaf 1 september 1917 op de bon, P.v.L).

“Grootvader, ik begrijp niet, dat u nog leeft!”

Houd je mond kwajongen. Dat is het juist het wonder van de Grote Oorlog geweest: dat er nog neutralen in leven zijn gebleven.'

Over de hele linie sloeg schraalhans in 1917 keihard toe. Zelfs de dieren op de boerderijen kregen nu, in tegenstelling tot 1916, veel te weinig voer. In Doorn sneden boeren hun biggen aan stukken, kookten het vlees en voerden het aan de kippen. In Friesland konden boeren geen voer meer betalen voor fokvarkens. Ze verzopen de biggen, die geen stuiver waard waren.

Maar onze Jannen kaanden stevig door. 'Ja, maar zo gaat dat niet, wij willen ook profiteren van de vette klui!', jammerde het volk. De militaire leiding moest inboeten. Geleidelijk gingen de soldaten op rantsoen. In januari 1917 kregen ze dagelijks zeshonderd gram brood. In de zomer van dat jaar slonk de voorraad naar tweehonderd gram brood per man per dag. Ook de hoeveelheden vlees en vet (margarine) gingen omlaag, maar nog veel erger was de verdere beperking van de verloven, die bedierf de stemming volkomen. De aantasting van het verlof, het heilige der heiligen van Jan Soldaat, maakte hem onwillig. Het opschorten van de verloven, de doorvoering van de rantsoenering, de rigide bevelstructuur - voor het minste of geringste draaide een soldaat voor korte of lange tijd de bak in -, zouden de stress in het leger verder verhogen.

Stress zorgde ervoor dat een soldaat soms finaal doordraaide. Het overkwam een 19-jarige landstormkorporaal. Tijdens een bezoek aan zijn oudelui op de boerderij in Kootwijkerbroek schoot hij met zijn dienstwapen mussen dood. Na het herladen van het geweer richtte hij het doodkalm op het tienjarige zoontje van een landbouwer die daar op visite was. 'Zal ik jou nu maar?' De kogel doorboorde een long van de jongen. Met spoed werd hij naar het Elisabeths Gasthuis in Arnhem gebracht waar hij overleed. De schutter belandde in een kliniek voor geesteszieken.

Winter 1917: 'Vreeselijke toestanden'

De winter van 1917 was koud en nat. Door de dooi en hevige regenval overstroomden de rivieren. Niet alleen de Maas, de Rijn en de Waal traden buiten hun oevers, ook de Geul stond sinds 1880 niet meer zo hoog. In Valkenburg kolkte het water door de straten. De koster van de Johannes de Doperkerk in Oud-Valkenburg noteerde: 'Het water in de kerk staat wel een meter hoog.'

In Emmerik stond het prikkeldraad van de grensafrastering gedeeltelijk onder water, het begon al te roesten. Duitse en Nederlandse grenswachters leidden het (weinige) verkeer naar een droog gedeelte waar ze alle tijd namen om de papieren te controleren.

Half januari veranderde water en modder in een ijsmassa. Nederland beleefde de ergste winter sinds jaren. In Maastricht daalde het kwik naar min negentien, de laagste stand sinds 1853. In De Bilt ging de temperatuur nog een graad verder onderuit.

Alle grote rivieren en kanalen waren dicht. Het goederen-transport over water lag stil, destijds ging 75 procent van al het goederenvervoer over water. De Arnhemsche Courant: 'Je kunt over de Waal naar de overkant lopen. Te Eck en Wiel rijden voertuigen en auto's over de Waal. Honderden mensen lopen over de rivier. Voetgangers bij Tiel worden voor een gulden door een uitgehakte geul per schietschouw (soort vissersbootje) overgezet.' De Zuiderzee was bevroren, er werden 'ijsbergen' van enkele meters hoog gezien.

Door de intense kou was het kolengebrek goed voelbaar. Maar het Koninklijk Nationaal Steuncomité, dat mensen in de hoogste nood moest bijstaan, liet het juist onder deze barre omstandigheden afweten. Het beloofde weliswaar steun, maar pas in de winter van 1918 kwamen er centrale gaarkeukens - onder meer in de stokoude Sint Olofskapel in Amsterdam, die sinds 1917 geen dienst meer deed als kerk.

De socialistische krant Het Volk was een van de kranten die de bittere werkelijkheid van deze winter beschreef. 'Vreeselijke toe-

standen', kopte de krant: 'In een Rotterdamse woning zijn drie doodgevroren oudere vrouwen gevonden. Wie zal zeggen of dit de eenige slachtoffers zijn. Er is in de gezinnen der armen een ontzettend gebrek aan brandstoffen.'

Daags erna werd in de Maasstad opnieuw iemand bevroren aangetroffen. De dag daarop weer: een kind van twee jaar bevroor in de armen van de moeder die niet over een goed onderkomen beschikte, ze huisde in een keet op een industrieterrein. Terwijl ze met haar baby in de ijzige wind naar de stad liep, overleed de kleine.

Zo was het in veel steden en dorpen. De elektriciteitscentrales draaiden op halve kracht doordat er te weinig brandstof voorhanden was. Ook de straatverlichting - veelal nog op gas - ging op rantsoen, waardoor steden en dorpen weggleden in het duister. Maar daar hadden we snel iets op gevonden: de aloude carbidlamp, o, helder licht in duistere tijden, bood soelaas, al was het witte licht schel en onaangenaam.

Om de kolenvoorraad op peil te houden reden er minder treinen dan ooit, ze waren bovendien onverwarmd. In de steden was weinig vertier, winkels en dranklokalen waren onverlicht, ze sloten vroeg. De Graafschapsbode: 'Vermakelijkheden en (besloten) partijen in lokalen zijn na sluitingstijd verboden.' Maar de kenners wisten wel waar ze konden aankloppen voor vrolijkheid. In sommige etablissementen gingen 's avonds de luiken dicht en kwamen de petroleum-, carbidlampen en kaarsen weer tevoorschijn.

Er waren bedrijven die hun personeel gratis cokes leverde. Glas- en aardewerfabriek Sphinx in Maastricht hielp de lagere employeés aan gratis zakken met steenkool om de koude tijd door te komen. Bedrijven die vanwege gebrek aan steenkool geen productie konden leveren, legden noodgedwongen het werk stil.

Sommige bedrijven toonden zich van hun beste sociale kant, zoals Chocoladefabriek C.J. van Houten en Zoon in Weesp, die haar personeel gedurende dit gedwongen verlof het volledig loon doorbetaalde. Spoorwegpersoneel kreeg een duurtetoeslag van zo'n tweeguldenvijftig op het salaris, van dat geld konden ze zelf steenkolen kopen.

In de stelling Woensdrecht dringen de soldaten in de winter van 1917 mokkend rond een potkachel. Ze voelen zich misbruikt. De kanonnen in de stelling wijzen al drie jaar richting Engeland. Volgens de mannen zijn de Duitsers een veel groter gevaar, maar de legerleiding houdt, omwille van de neutraliteit, hardnekkig vast aan de beveiliging van de westrand waarvandaan, volgens de soldaten, ‘niets te duchten valt en ook nooit iets zal komen’, behalve de zure stank van brandend hout vermengd met de penetrante ruft van pis en schimmel uit Willemstad. ‘Luizenstad’, zoals ze Willemstad noemen, is verbouwd tot een militaire stelling ter beveiliging van het Hollands Diep en het Volkerak, er verblijven ruim drieduizend soldaten zonder goede sanitaire voorzieningen. De stank is er vaak niet te harden.

Lijken vastgevroren in eigen bloed

Dinsdagochtend 23 januari 1917 ligt er een wit 'kleed' over de duinen. Voor een bunker op het duin bij de nog jonge vlek IJmuiden - ontstaan in 1877 - staat in het brakke ochtendlicht een kustwacht. Hij neemt een slok hete koffie. De koude wind bijt in zijn gezicht.

Terug in de bunker tuurt hij door de telescoop, die op een zwaar statief voor het vierkante schietgat staat. Langzaam draait hij de kijker naar links en stelt scherp op een kleurloze streep, een torpedojager met op het gemaltraiteerde dek een verfromfaaid rood banier. Een oorlogsbboot van de keizerlijke Marine. Hij informeert direct de havendienst in IJmuiden, die er een schip op afstuurt.

Tegen negenen krijgt de stoomtrawler Eems de gehavende Duitse torpedojager V69 in zicht. De bemanning van de Eems maalt er niet om dat het Duitsers zijn, voor hen zijn het zeelieden in nood. Het schip is een puinhoop: op het stalen dek liggen lijken, vastgevroren in hun eigen bloed. De brug en de schoorsteen zijn weggeritst, het achterschip is een kluwen verwrongen staal.

Kapitein Schulz ligt rillend van de koorts op het dek, zijn beide benen, of wat er nog van over is, met broekriemen afgebonden en omwikkeld met groezelig verband. Ze zijn weggeschoten door Brits vuur, naar men verneemt. Een lid van de bemanning vertelt met horten en stoten: 'Dat ze ergens voor de Belgische kust in een zeeslag met de Engelsen verward zijn geraakt.'

De kapitein van de trawler geeft opdracht de torpedojager door een sleper naar de haven te brengen. Terwijl ze naar IJmuiden varen gaan manschappen van de sleper met bijlen aan de slag om de vastgevroren lijken en het bevroren bloed van het dek te 'krabben'.

Nieuws van de Dag: 'De weinige overlevenden gingen nog tijdens de sleep op eigen kracht via touwladders naar de vissersboot. Vijftien opvarenden weigerden eerst pertinent het schip te verlaten. Ze ijsbeerden naakt, in de snerpemde kou, over het dek. Grauw en bestoven door ijs beklagden ze luid hun verloren kameraden. Eén van hen weigerde alle hulp. Hij spande een touw en liet zich

langs de boeg in het ijsskoude water zakken om daar zijn bloedwonden van het lichaam te wassen.'

Eenmaal aan land gaan 'de kameraden' naar een noodhospitaal waar ze zich verwarmen bij een houtvuur, kolen is er niet. De meeste gewonden gaan per trein naar een hospitaal in Amsterdam. Na behandeling keren ze terug naar Duitsland, naar Wilhelmshaven, waar de boot oorspronkelijk vandaan kwam.

Op de Westerbegraafplaats in IJmuiden liggen nog altijd zes bemanningsleden van de V69 begraven. 'Dem andenken der in Niderländische Erde ruhenden Deutsche Krieger', staat op hun graf. Twee omgekomen officieren, daaronder kapitein Schulz die aan land de geest gaf, werden in Duitsland begraven.

Zij behoorden tot het VI. Torpedobootsflottille dat deelnam aan de grootste zeeslag in WO I, de slag bij Jutland (van 31 mei tot 1 juni 1916). In januari 1917 wilden ze zich bij het Marinekorps Flandern in Zeebrugge voegen, een tocht die gestopt werd door Brits vuur. In hoogste nood gaf kapitein-luitenant Schulz het bevel de boot te laten afdrijven naar het neutrale Nederland.

Velsen spon garen bij deze 'heldhaftige reddingsactie', zoals de Duitsers het omschreven. De gemeente ontving van de Duitse regering tienduizend gulden 'als blijk van dank voor de uitnemende maatregelen en eerbewijzen bij de begrafenis van de slachtoffers van de Duitse torpedoboot V69'. De gift ging naar de bouw van een nieuw ziekenhuis.

De torpedojager lag wekenlang onder zware bewaking in de haven van IJmuiden. Na reparatie in Rotterdam nam de V69 nog deel aan verscheidene acties, onder meer in oktober 1917: operatie Albion, de strijd om de Baltische eilanden. In juni 1918 raakte het schip in Brugge andermaal zwaar beschadigd, nu door een geallieerde vliegtuigbom. In november van dat jaar zonken de Duitsers de V69 af in het Kanaal van Gent.

Elfstedentocht 1917: 150 deelnemers

Ook tijdens WO I sloeg de Elfstedenkoorts toe, al was die lang niet zo hevig als tegenwoordig. Op 27 januari 1917 werd de Tocht der Tochten voor de derde keer verreden (de eerste was in 1909). Aan de start verschenen honderdvijftig deelnemers, waaronder zes vrouwen. De temperatuur was zo'n twee graden onder nul, beter schaatsweer dan in 1909 en in 1912, toen het al begon te dooien.

Winnaar in 1917 was Coen de Koning uit Etten-Leur, die de Tocht ook in 1912 won. Hij legde de circa honderdnegentig kilometer af in negen uur en 53 minuten (de winnaar van de vooralsnog laatste Elfstedentocht in 1997, Henk Angenent, boekte over ruim honderdnegenennegentig kilometer zes uur en negen- enveertig minuten. Die tocht telde bijna zeventienduizend deelnemers!)

Ook voor het leger was schaatsen belangrijk. De soldaten kwamen op laarzen over bevroren sloten en rivieren nauwelijks vooruit, maar met ijzers eronder vlotte het prima.

Vanaf het Bezuidenhout schaatst - onder toezicht oog van Wilhelmina - in 1917 een groep soldaten met volle bepakking. 't Gaat met een gangetje van vijfentwintig kilometer per uur over de Molensloot en dan, in looppas, nog zes kilometer over de straatweg naar Den Deijl (bij Wassenaar) waar ze, volgens het legerbericht, 'volkomen mars- en slagvaardig aankwamen'.

Die steenkoude januari protesteert in Rotterdam een grote menigte 'tegen de duurte van de levensmiddelen' (NRC). Het volk lijdt honger en besluit in optocht door het centrum te trekken in de hoop 'de aandacht te vestigen op de schaarste der levensmiddelen'. Schreeuwend gooien ze hun onvrede eruit. Bereden politie laat de paarden dwars door de menigte galopperen, agenten delen stevige slagen met zwepen en gummiknuppels uit en manen de demonstranten tot bezinning te komen. Het lukt, de protesterende massa valt uiteen. Maar niemand durft te voorspellen hoe lang de razernij in toom is te houden.

Een groep Nederlandse hoge officieren bezoekt die maand Lon-

den. Zij hebben geen last van de honger. In de Britse hoofdstad nemen ze hun intrek in het luxe Claridge Hotel. Iedere deelnemer beschikt erover drie kamers. Na een introductieprogramma varen ze naar de overkant voor 'een sightseeing'. Ze bezoeken slechts de uiterste flanken van de hel, van de verschrikkingen in de loopgraven zien ze niets. Na afloop brengen ze over hun ervaringen in Nederland geestdriftig rapport uit: 'Er heerst (daar) een opgewekte geest en een uitmuntende en buitengewoon goede organisatie.'

Terwijl de kou verdwijnt begint in Utrecht de eerste Nederlandse Jaarbeurs. De expositie, geopend op vrijdag 23 februari 1917, is opgebouwd naar het voorbeeld van de Leipziger Messe en de Foire de Lyon. Op Vreeburg en het Janskerkhof zijn twee witgroen gekleurde houten 'dorpen' gebouwd, in totaal ruim vierhonderdvijftig bouwsels, de grootste met een vloeroppervlak van zestien vierkante meter. Het was zo'n succes dat dit evenement van meet af aan niet meer was weg te denken uit de stad.

Op het Janskerkhof prijzen ondernemers levensmiddelen- en genotmiddelen aan, alsmede producten van de (nog kleine) chemische industrie. Er is informatie verkrijgbaar over de papierindustrie en de grafische industrie, maar ook over bouwmaterialen, rubber en steenkool. Diverse ministeries geven acte de préséance. In de 'stand' van het Departement van Oorlog staat een volledig uitgeruste keukenwagen en als publiekstrekker een mitrailleur op pootjes die, maar dat krijgt het publiek niet te horen, het Nederlandse leger 'jammer genoeg slechts mondjesmaat bezit'.

Treinen met ‘niet-roken’ coupés

Begin maart, de lente is in aantocht. Boeren in Drenthe openen hun aardappelkuilen, waarin de knollen ongeschonden de winter zijn doorgekomen. In de nacht van 4 op 5 maart doet de kou opnieuw een venijnige aanval en vernietigt vrijwel de hele aardappel oogst.

April is donker en koud. Steden en dorpen lijken in armoede verzonken. De gasverlichting brandt op halve kracht of helemaal niet. Om kolen te sparen rijden er amper treinen. Van de treinen die nog wel rijden zijn de rijtuigen onverwarmd. Er brandt nauwelijks of geen licht in de wachttruimten op de tram- en treinstations. Om steenkool te sparen komen op het spoor ingrijpende maatregelen, waarvan sommige nooit meer zullen verdwijnen. Zo rijden de treinen van Amsterdam naar Groningen en Leeuwarden vanaf nu niet meer over Utrecht, maar Amersfoort en gaan doorgaande treinen naar Twente niet meer via Arnhem, maar Apeldoorn.

De slechte economische situatie noopt tot samenwerking tussen de verschillende spoorwegmaatschappijen. De twee grootste, de Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij en de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, besluiten in 1917 tot de oprichting van de belangenmaatschap Nederlandse Spoorwegen. Het is het fundament voor een fusie waaruit in 1938 de N.V. Nederlandsche Spoorwegen ontstaat.

Door de beperkte treinenloop zitten de treinen die nog wel rijden propvol. De Maasbode: ‘Ieder plaatsje, zelfs in de goederenwagons, is bezet. Verbetering zal wel niet mogelijk zijn, daar kolengebrek en ook gebrek aan materieel iedere uitbreiding onmogelijk maakt.’ De HIJSM voerde, heel bijzonder voor die tijd, een nieuwigheidje in: ze verminderde het aantal rookcompartimenten in de rijtuigen, zodat er meer ruimte vrijkwam voor niet-rokende passagiers.

De winter van 1917 duurde langer dan normaal. Het werd zelfs een van de koudste Pasen in jaren. In de nacht van de Eerste - zondag 8 april - op Tweede Paasdag trok er een sneeuwstorm over het Gooi, waarin ‘de Gooise moordenaar’ bleef steken.

De Gooische stoomtram vertrekt op Eerste Paasdag 's avonds om half elf uit Amsterdam en rijdt via de Watergraafsmeer richting Laren. Rond twaalfen komt de tram bij Hakkelaarsbrug tot stilstand. Er is geen beweging meer in te krijgen. De passagiers zitten kleumend van de kou op de houten banken. De verwarming werkt niet en de gaslampen branden op halve kracht. Na enkele vergeefse pogingen de motor weer aan de praat te krijgen besluit de stoker in Hilversum een nieuwe loc te halen. Hij pakt zijn dienstfiets, die op het balkon van de achterste wagon staat, en gaat door de stuifsnieuw op weg. Met de nieuwe loc arriveert hij pas rond half vier in de ochtend bij de stilstaande stoomtram (Nieuws van de Dag). Om half vijf puft de vrijwel lege tram Laren binnen. De meeste passagiers - het lange wachten beu - waren toen al vertrokken. Ze haakten aan bij een groep militairen die naar Laren marcheerde. Misschien dat ze onderweg de ontwikkelingen op het wereldtoneel bespraken. Dan zullen ongetwijfeld de Amerikaanse deelname aan de oorlog en de situatie in Rusland aan bod zijn gekomen.

Woensdag 14 maart 1917 seinde persbureau Havas uit Parijs: 'De correspondent van de *Matin* in New York meldt dat binnen een maand de oorlog tussen Duitsland en de Verenigde Staten zal zijn uitgebroken.'

Begin april verzocht president Woodrow Wilson het Amerikaanse Congres te verklaren dat Amerika en Duitsland in oorlog zijn. Het Congres ging vrijwel unaniem akkoord. Het nieuws bereikte Europa in verbrokkelde vorm vanwege een sneeuwstorm, die de telefoon- en telegraaflijnen teisterde.

De VS had zich tot dan altijd afzijdig gehouden van Europese conflicten, ze bemoeide zich hoegenaamd met niets in de oude wereld. Maar het Duitse geweld op zee: de onbeperkte duikbootoorlog en vooral de ondergang van de *Lusitania*, waarbij meer dan honderd Amerikaanse burgers het leven lieten, en de voortdurende aanvallen op Amerikaanse vracht- en olieboten, kon en wilde de VS niet langer negeren.

Op maandag 2 april 1917 noemde president Wilson ten overstaan van het Congres de Grote Oorlog: 'Een beraamde oorlog,

gelijk men oorlogen placht op touw te zetten in dien ouden en rampspoedige tijd, toen de regeerders hun volken niet raadpleegden en de oorlogen zowel werden uitgelokt als gevoerd ter wille van vorstenhuizen of kleine kringen eierzuchtige...' 'En', zo zei hij: 'Gevoelt niet elke Amerikaan, dat de prachtige, bemoedigende gebeurtenissen in Rusland - hij bedoelde de Februarirevolutie van 1905, een visie die later drastisch moest worden herzien - onze hoop op een duurzame vrede in de toekomst tot zekerheid hebben gemaakt? De Duitse regering (...) gebruikt haar onderdanen en bondgenoten als werktuigen om haar oorlogspolitiek door te drijven...'

Het was een rede die zowel binnen als buiten het Congres met veel geestdrift werd ontvangen. Amerika stelde zijn hele financiële en industriële kracht volledig ter beschikking aan de entente.

Na Wilsons toespraak stonden alle afgevaardigden als één man op en gaven de president een donderende ovatie die minutenlang aanhield.

De kranten in Nederland namen dit nieuws over van de Franse krant *Petit Parisien*, die schreef: 'Wij beleven op dit moment een wonderbaarlijke ontwaking van de Amerikaanse nationale ziel. Het lijkt alsof een onmetelijke ademtocht van vaderlandsliefde en strijd over het gehele land strijkt.'

Woensdag 4 april 1917 nam de senaat met 82 tegen 6 stemmen de oorlogsresolutie aan. Spontaan ontstonden overal in het land bijeenkomsten in zalen, op pleinen, in winkels, op straten. In Philadelphia kwamen meer dan honderdduizend mensen bijeen op *Independance Square*, in San Francisco bedankten zelfs de altijd kritische feministen hun president. Zo ging het overal, zelfs in de kleinste plaatsjes wapperde de *Stars en Stripes*. Door de straten liepen opgetogen menigten te zwaaien met linten in de nationale kleuren. De bioscopen vertoonde een foto van de Franse brigadegeneraal Robert Nivelle, briljant artillerist, die in Verdun de *Douamont* terugveroverde en Joffre opvolgde als opperbevelhebber van de Franse strijdmacht. De foto werd minutenlang toegejuicht.

De kranten meldden wonderbaarlijke omkeringen in het gedachtengoed van sommige Amerikaanse senatoren. 'Het senaatslid Stone, een ingekankerde pacifist, zei eerst dat hij tegen deelname aan de oorlog zou stemmen, maar als het Congres de oorlog toch zou verklaren, dan zou hij dit regeringslichaam krachtiger steunen dan ooit' (Petit Parisien). En zo gebeurde. Alleen Robert La Follette, een progressieve republikein, die door het merendeel van de senatoren werd beschouwd als 'eenzaam en verdwaald', bleef een prominente dwarsligger. In 1924 deed hij nog een mislukte gooi naar het presidentschap om daarna van het politieke toneel te verdwijnen.

In juni 1917 telde het leger van de VS ruim zevenhonderdduizend man, een flinke aanwas vergeleken met twee maanden eerder, toen waren het er slechts 370.000 geweest. In oktober 1917 stonden er – door de snel ingevoerde dienstplicht – ruim vier miljoen 'Sammies' paraat, waarvan de eerste grote lichting eind juni in Frankrijk arriveerde.

De 'prachtige, bemoedigende gebeurtenissen in Rusland', waarover Wilson sprak, maakte een einde aan het bewind van tsaar Nicolaas II. Voor het Amerikaanse congres doelde de president in april op de omvorming van de Russische monarchie naar een parlementair bewind, een gedroomde verandering naar de democratie, die uitliep op een complete nachtmerrie...

Begin 1917 nam in Rusland een jonge jurist, Aleksandr Kerenski, de macht over – daarbij gesteund door arbeiders, boeren en studenten, die het bewind van de almachtige tsaar al in 1905 aanvochten. Kerenski vormde een voorlopige regering. Na de machtsovername werd de tsaar gewoon de burger Romanov, hij kreeg huisarrest en verloor al zijn bezittingen. De sovjets, de raden waarin arbeiders en soldaten – bolsjewieken (letterlijk 'de meerderheid') – elk regeringsvoorstel uittrenturen bespraken, zouden in het najaar van 1917, onder het bewind van Lenin, voor een radicale omwenteling gaan zorgen.

Na de Amerikaanse oorlogsverklaring besloot Duitsland de oorlog met Rusland te beëindigen om zijn meer dan 300.000 solda-

ten van het oostfront naar het westen te verplaatsen. Voor het opgang brengen van de vredesbesprekingen hoefden ze niet te rekenen op Kerenski, die het sluiten van vrede ‘als verraad beschouwde jegens de bondgenoten, waaronder Amerika’ (De Beurscourant). Duitsland liet daarop in april 1917 de Russische revolutionair Vladimir Iljitsj Oeljanov - schuilnaam Vladimir Iljitsj Lenin - uit Zwitserse ballingschap dwars door Duitsland naar Rusland reizen onder de voorwaarde dat hij de vrede zou ratificeren.

Na zijn aankomst in Petrograd - Sint-Petersburg - verkondigde Lenin zijn april-stellingen: de boeren, die in Rusland grotendeels nog als horigen leefden, zouden alle grond krijgen, de sovjets de macht, de arbeiders werd het eigendom van de fabrieken in het vooruitzicht gesteld en als laatste, maar niet het minst belangrijke punt: vrede met Duitsland om, zo Lenin, het nodeloze sterven aan de fronten te beëindigen. Het duurde tot begin november voor de bolsjewieken alle macht naar zich toe trokken en Lenin de voorlopige regering verving door een revolutionaire raad van volkscommissarissen. In de daarop volgende ‘rode terreur’ stierven in Rusland, en de daaropvolgende Sovjet-Unie, meer mensen dan in de hele Eerste Wereldoorlog.

Bizarre moorden

In Nederland sprak men over ‘de chaotische toestanden in Rusland’, maar dat land was ver weg en de gebeurtenissen daar beroerde de gemoederen toch een stuk minder dan de moord op de 29-jarige Willemiene (Dina) Henriette Jansen uit Groningen.

Ook een eeuw geleden kwamen moorden regelmatig voor en trokken altijd aandacht, zeker deze, want de moord was bizar en daarom bijzonder. Dina werd voor het laatstesignaleerd op vrijdag 22 september 1916 toen ze op haar fiets naar Paterswolde trapte. Een wandelaar had haar onderweg vriendelijk ‘goedendag’ gewenst. In een villa, pal tegenover ‘het bekende familiehôtel’, zat de familie Ritzema tevergeefs met thee en koek op haar te wachten.

Op donderdag 19 april 1917 werd ze vlakbij de villa - ‘het lichaam lag op circa vijftientig meter van de weg Groningen-Paterswolde’, aldus het politierapport - in het Kluivingsbos gevonden. Ze lag nauwelijks een decimeter diep. Volgens het autopsierapport had ze messteken in hart, hals en rug. ‘Ze droeg slechts een korset, hemd, kousen en schoenen. Haar japon, rokken en broek waren verdwenen’ (Nieuwsblad van het Noorden). De vondst lokte honderden belangstellenden naar het bos, dat al snel ‘het Moordenaarsbos’ heette. Tijdens haar begrafenis op de Zuiderbegraafplaats in Groningen werd ze uitgeleide gedaan door talloze belangstellenden.

De politie verzuumde te dreggen in het Paterswoldsemeer. Een paar boerenknapen deden dat wel en haalden Dina’s fiets omhoog, maar die bood geen enkele aanwijzing naar de mogelijke dader. Eind november arresteerde de politie een patiënt uit het krankzinnigengesticht in Medemblik die ten tijde van de moord in het dorp Briltil woonde, een gehucht bij Zuidhorn. Volgens ooggetuigen had de verdachte op vrijdag 22 september zijn woning verlaten en was pas tegen de ochtend thuisgekomen. Zijn buitenissige belangstelling voor de moord, doorspekt met details over de plaatsen waar de vrouw met het mes gestoken was en zijn ‘vreemd gedrag’, hij zei dat ‘de rokken van Dina heerlijk roken’, plaatste de politie op zijn spoor. Na verhoor bleek de man nooit in Paterswolde te zijn geweest, zodat ze hem moesten laten gaan.

Maandenlang verrichtte de politie speurwerk, maar haar moordenaar bleef spoorloos.

Ook in Gelderland deed zich een moord voor waarvan de langdurige achtervolging van de dader ronduit bizar was en de landelijke aandacht trok.

Vrijdag 8 juni 1917

Een jonge man met een jachtgeweer op zijn schouder stapt rond half negen 's avonds uit het bos bij Hotel Wolfheze. Juist op dat moment komt rijksveldwachter M. van Beek uit de hotellobby. Hij schiet de 'jager' aan, die er in blauw kostuum met een goedkope groene vilthoed op het hoofd, helemaal niet uitziet als een jager, en vraagt naar zijn jachtvergunning. De man steekt een hand in de zak, zoekt en schudt na enige tellen zijn hoofd: 'Nee geen jachtvergunning, vergeten...'

Van Beek verzoekt de man zijn jachtwapen in te leveren wat hij prompt doet.

'Dit krijgen we wel recht', zegt Van Beek bemoedigend, 'als u de jachtacte inderdaad vergeten bent tenminste.'

Hij wijst de 'jager' een bank onder een eikenboom. De 'jager' doet enkele passen in de richting van de boom, draait zich plotse-ling om en vuurt met een pistool, dat hij in de binnenzak van zijn colbert verborgen hield, de jachttopziener een kogel door de hals. Een Haagse houthandelaar die het zag gebeuren verklaarde: 'Er kwam er een golf bloed uit zijn mond. Hij lag wild te kronkelen op de grond, zijn hand tastend naar de keel en kon niet meer uitbrengen dan wat bloederig gerochel. Binnen enkele minuten was hij dood.'

In de consternatie maakt de schutter zich uit de voeten, op de hielen gezeten door een zojuist gearriveerde marechaussee. Maar de man rent 'zo hard als een krankzinnige', aldus de agent, die hem kwijtraakt in de buurt van het treinstation.

Tijdens de zoekactie komt er bericht dat er schoten zijn gehoord bij Herberg Planken Wambuis aan de Amsterdamschen straatweg: er zou daar doelgericht zijn geschoten op twee marechaussees. De toch al grote zaak is nu nog groter geworden: rijks-, ge-

meentepolitie én marechaussee kammen, samen met rechercheurs en tientallen soldaten van het garnizoen Ede, het bosgebied uit, van de herberg tot Ede en van Oosterbeek tot Schaarsbergen. De klopjacht duurt en duurt, maar van de dader geen spoor.

De volgende dag lopen er in alle vroegte twee soldaten over de straatweg. Ze zien een man in een pak wegduiken achter struiken. Zij eropaf, maar ze vinden niks. Terwijl ze terugkeren naar de straatweg krijgt een van de soldaten een kogel in zijn rug en de ander een schot in zijn kont. De schutter ontkomt en hoewel verschillende mensen hem de komende dagen zien of menen te hebben gezien, weet hij uit handen van de politie te blijven.

Enkele dagen na de moord kan de politie hem dan eindelijk arresteren in een logement in Arnhem. De pensionhouder herkent de man aan zijn signalement in de krant en tipst de politie. Als er drie agenten voor zijn neus staan trekt de dader zijn pistool en vuurt. Politie-inspecteur Lovink krijgt een schot in zijn been, een andere kogel scheert rakelings langs zijn hoofd. Bij de schietpartij verwondt de verdachte ook zichzelf, zodat de politie hem eindelijk in de boeien kan slaan.

De dader was de 20-jarige stoker Evert Johannes Roelofsen, die er al een jaar tuchthuis op had zitten voor 'het lichten van gasmeters' (politierapport). Tijdens zijn verhoor vertelde hij dat hij op zijn vlucht in een kippenschuur overnachtte en als 'diner' twee kippen de nek omdraaide, plukte en rauw naar binnen werkte. Aanvankelijk verklaarde de rechter hem ontoerekeningsvatbaar, maar in hoger beroep kreeg hij levenslang. Na dertig jaar cel volgde gratie. Hij kwam terecht in een inrichting voor geesteszieken, waaruit hij in 1952 ontsnapte en spoorloos verdween.

Die dertig jaar cel zullen Roelofsen niet in de koude kleren zijn gaan zitten. Gevangenen waren in die tijd verre van prettig en nog veel minder hygiënisch. Gevangenen kregen het drinkwater in roestige emmers, ook hun etensblikken waren verroest; al het eten en drinken had een bijmaak van ijzer. Voor het schoonmaken van het eet- en drinkgerei beschikte iedere gevangene over twee vaatdoeken, die eens in de vijf maanden een wasbeurt kre-

gen. Kleren en beddengoed werden zelden gereinigd. Schone kleding werd eens per maand uitgereikt; het beddengoed werd zelden vervangen. Bij ziekte was elke gedetineerde overgeleverd aan de hulp van zijn makkers; artsen bezochten het gevang zelden of nooit.

Suizen, knallen, voltreffers!

Soms kwam de oorlog akelig dichtbij, zoals op maandag 30 april 1917 in Zierikzee. Er ronkte 'een aeroplane' boven de stad, die op dat uur nog in diepe rust lag. Dan suizen, knallen, voltreffers! 'Schier de geheele bevolking werd door het geweld uit den slaap wakker geschud', bericht de Zeeuwsche Courant. 'Er is vooral schade aan de oude haven en in de dichtbevolkte arbeidersbuurt. Zo'n veertig à zestig huizen zijn zwaar en veertig woningen minder zwaar gehavend.' Onderaan het bericht staat wat tegenwoordig in de lead zou staan: 'Drie mensen dood, de familie Leijdekkers, man, vrouw en hun pleegkind. Het huis is geheel verwoest. Het lijk van de vrouw werd, totaal verminkt, vijf huizen verder onder het puin vandaan gehaald. Het stoffelijk overschot van de man ontdekte men aan de overkant van de straat, op het erf van een fabriek. Het kinderlijkje werd tussen planken en stenen opgehaald.'

De journalist van de Zeeuwsche Courant trof in de Molenstraat twee uitgebrande pakhuizen aan. 'In de slaapkamer van mevrouw Polvliet en haar kind waren ontzettende verwoestingen aangericht. Van tal van huizen is het dak eraf.'

Om twaalf uur die middag arriveert de commissaris van de Koningin samen met de commandant van Zeeland bij de woning van notaris Bierman. 'Daar' - Zeeuwsche Courant - 'was het één grote puinhoop. De keuken verwoest, de serre 'een chaos van glas, planten en lood, waartussen flarden van gordijnen lagen. Van de tuin bleef ongeveer niets gespaard.'

De notaris was de enige in het stadje die zijn woning verzekerde en de schade vergoed kreeg, de rest moest het zelf maar zien te rooien.

In totaal vielen er zes bommen. Een grotere ramp werd ternauwernood voorkomen, doordat een van de bommen de gasfabriek net niet raakte.

Waarschijnlijk verwisselde de piloot de stad met Zeebrugge, de Belgische havenstad die de geallieerden herhaaldelijk bombar-

deerde. Uit welk land de piloot kwam was niet duidelijk, zeer waarschijnlijk Engeland, want volgens de autoriteiten waren de granaten van Britse makelij.

Een plaatselijke fotograaf was er als de kippen bij om foto's te maken van het 'afschuwelijke ongeluk' ('Maar het was zeker geen oorlogsmisdaad', schreef de pers). Ze werden tentoongesteld in winketalages van Zierikzee. De rest van het land hoorde pas een dag later van de aanval, die gemeld werd in de extra uitgaven van de kranten en geïllustreerde bladen.

De regering liet geen noemenswaardig onderzoek instellen naar de toedracht van het gebeuren. De Britten zeiden dat de Duitsers voor de aanval verantwoordelijk waren, de Duitsers ontkenden en gaven de Fransen de schuld, die op hun beurt ontkenden.

Begin november vielen er weer bommen op Nederland, nu in Axel en Sas van Gent. In Axel raakte een bom de gasfabriek, zonder schade aan te richten. In Sas van Gent werd een aak verwoest. Vlak voor de kerst was Goes aan de beurt, een bom ontplofte in de haven en kostte een drogist, Visser, het leven. Hij kreeg bomscherven in zijn buik. Op zijn kist kwam een rouwkrans van de koningin. Bij al deze bombardementen bleef de nationaliteit van de vliegers die de bommen afwierpen onbekend.

Dodelijke veenbrand in Valthermond

Eind mei 1917 diende zich weer een ramp aan: een veenbrand. Turfstekers bij Valthermond waren de eerste die dikke zwarte rook over de velden zagen trekken. Wildervank en Veendam, plaatsen op drie uur gaans van het rampgebied, waren in korte tijd in dichte rook gehuld. Het vuur, soms ondergronds dan weer bovengronds, gloeide en siste. Voortgejaagd door de wind zette het in een oogwenk houten bruggetjes in vlam en vernietigde plaggenhutten, huizen en turfschepen.

‘Vlucht! In Valthermond stonden tachtig huizen en plaggenhutten in de fik. Vlucht!’

Een gezin van acht personen dat in een schip bij Valthermond woonde kwam om; reddingswerkers vonden er later niet meer van terug dan een hoop verkoolde botten.

Met grote sprongen renden de veldelingen over de gloeiend hete grond of verlieten het gebied zwemmend in het diepzwarte water van turfvaarten, langs wijken en knetterende vlammen, die een verschroeiende hitte uitstraalde. Van terugkeer kon geen sprake zijn, ze moesten door, want achter hen wachtte de dood.

Spuutgasten uit Exloo en Weerdinge deden hun stinkende best om met de kleine handspuitjes het vuur te blussen. Tevergeefs. ‘De straaltjes zijn zo mager en langen niet ver, en het brandende veld is zo wijd’ (Drentse Courant). De vlammen sprongen razendsnel, soms wel honderd meter ver. Als de brandweer dacht een stuk veen gedoofd te hebben laaide het vuur daar later toch weer op. De vlammen kropen onder de grond door. Uiteindelijk stuurde Den Haag een motor- en een stoomspuit. Dat hielp: ‘Ze kunnen wel driehonderd meter ver reiken en tweehonderd liter water over het Noorder- en het Weerdingerveen sproeien’ (Drentse Courant).

De bewoners hoopten have en goed te redden door, evenals de volkeren uit de oudheid bij rampen deden, hun bezit in kuilen te verstoppert; later zouden ze het wel weer opgraven. Later bleken het maar al te vaak de verkeerde plekken te zijn. De veenbrand was zo fel dat er nauwelijks plaatsen waren die onbereikbaar bleven voor de vlammen, met uitzondering van die plekken - en

vaak ook daar niet - waar de waterstralen langdurig neerkwamen. De meesten haalden hun kostbare bezittingen, als ze die al terugvonden, geblakerd en verwrongen uit de pikzwarte grond.

De brand kost aan twintig mensen het leven. Ze werden begraven in Valthermond. Een verslaggever van de Drentse Courant was er bij: 'In het uiterste van Valthermond rookte het nog, daar vrat nog het vuur den grond en zocht naar nieuwe prooi, toen de doden begraven werden in het stille loofbomenboschje. Het droeve bedrijf begon al in den vroege morgen, en het duurde den hele dag door. Eén voor één moesten zij worden gehaald en ter laatste rustplaats gelegd, en vele malen achtereen ging het dorpse rouwkoetsje met den stoet van geslagen verwanten er achter, den langen weg langs het diep, vanuit de barre veenstreek, helemaal achteraan naar het vreedzame kerkhof, vooraan in den mond.'

De overlevenden kregen hulp van het Rode Kruis. Voor veel getroffen turfgravers, vaak de armste der armen, gold dat ze weer helemaal van vooraf aan moesten beginnen.

Drenthe: ‘Slechtste uithoek van het land’

Drenthe werd door menigeeen gezien als ‘de slechtste uithoek van het land’. Het leger had ook heel wat te stellen met dienstplichtigen uit deze provincie. Nadrukkelijk wees het ministerie van Oorlog erop dat ‘het platteland hier wordt bewoond door het minst ontwikkelde en beschaafde deel van ons volk’. De provincie was arm en gevaarlijk. In Drenthe stapte men liever niet ongewapend rond.

Hoe kwam dat? Het werk was er slecht, de lonen laag, maar voor de turfbaggeraars veranderde er in 1917 veel ten goede. Baggeraar was een uiterst zwaar beroep dat door de snel veranderde energiemarkt ook al voor de oorlog geen toekomst meer bood. Tijdens de oorlog kwam de turf als brandstof weer even helemaal terug doordat de aanvoer van olie en steenkolen stagneerde. Alleen oude baggeraars zetten het werk voort, want de jonge turfsterkers zaten in het leger.

Toen de vraag naar turf steeg zeiden de baggeraars ‘nee’ tegen het schamel loon. Gelijk hadden ze, want vraagt de markt, dan passen bedrijven zich fluks aan die vraag aan. Zo ook hier. De lonen schoten omhoog. De baggeraars in Valthermond, Nieuw-Weerdinge en Emmer-Compascuum kregen in oorlogstijd tot maar liefst zesendertig gulden (!) per werkdag (Nieuwsblad van het Noorden). Ze werkten bij lange na niet alle dagen, en in de winter lag alles plat, maar dit was toch mooi meegenomen. De salarissen van oudere en ervaren ambachtslieden konden in 1917 oplopen tot wel zo’n zeshonderd gulden per jaar.

Ook de lonen van dienstpersoneel gingen omhoog. Veel dienstertjes trouwden met soldaten, die hiervoor – na toestemming van hun meerdere – een extraatje aan ‘mobilisatiegeld’ ontvingen. ‘Het gebrek aan dienstpersoneel doet zich (daardoor) zeer gevoelen’, aldus het katholieke blad Het Centrum. Om de meiden op de boerderijen van het huwen ver te houden werden ze gepaaid met ‘een salaris van maar liefst tweehonderd gulden per jaar, inclusief kost en inwoning’.

Op de schrale heide en turfvelen van Drenthe woonde menig gezin in een armzalige plaggenhut. Volgens velen was dat ‘slecht

volk' met - inderdaad - een eigen taaltje waar alleen zichzelf wijs uit konden.

De landelijke overheid stuurde boeven, landlopers, dronkaards en ander 'onaangepast volk' naar deze ver weggelegen provincie. Drenthe stond bekend als vergaarbak van asociale en andere ongunstige types. Ze hadden er het rijk alleen, want de overheid verzuumde er voldoende politie naar toe te sturen waardoor de broodnodige controle grotendeels ontbrak.

Volgens de berichtgeving maakte de Drent zich vaak schuldig aan moord c.q. doodslag. Moorden hadden hier altijd iets spookachtigs. Een arbeider uit Barger-Oosterveen kwam 's nachts op zijn fiets uit veld - bij Emmer-Compascuum - waar hij een bezoek aan zijn verloofde bracht. Rond half één klonken twee schoten. Een rijksveldwachter en een paar commiezen waren snel ter plekke. 'Toen men hem optilde gutste bloed uit een grote wonde in rug en borst' (De Telegraaf). (...) Hij stierf zonder iets te hebben gezegd. De schotwonden waren toegebracht door kogels uit een militair geweer. De politie en de marechaussee kanden het hele gebied 'tot op drie uur gaans uit', maar vonden niets verdachts.

De zaak werd als onoplosbaar beschouwd. Waarschijnlijk, zo berichtte de krant, was het een afrekening of een vete om de verloofde, zoals hier wel vaker voorkwam of, politierapport: 'Het zou ook wel eens een smokkelaar geweest kunnen zijn die in het slachtoffer een veldwachter zag', want ook politieagenten waren in deze provincie hun leven niet zeker.

Om 'Drentse toestanden' te voorkomen stuurde de kerk er nonnen heen. En de overheid probeerde hier met - sterk onderbetaalde - leerkrachten de jeugd de meest rudimentaire kennis bij te brengen en ver te houden van de zelf gebrouwen jajem. De jenever spoelde de tongen los - 'As de fles leeg is, zöt men de ziel': dronken mensen leggen hun ziel bloot, luidt een Drents gezegde. In het slechtste geval was een mes zo getrokken en een revolver of pistool snel afgevuurd.

In Drenthe gold het recht van de sterkste. Beviel een Drenth iets niet, dan kreeg de opponent de wind van voren. In het leger maakte die houding geen getapte types van dienstplichtigen uit Drenthe. Ze vormden, aldus het leger, 'een eigen klik', waar anderen niet of slechts met moeite tussenkwamen.

In november 1917 waren Drentse soldaten de aanjagers van een

kortstondig oproer in het militaire depot van Assen, er heerste daar ontevredenheid over het eten en het beperkt verlof. In de ‘soldatenkamer’ koelden soldaten hun woede door er geweren stuk te slaan tegen een muur, daarna gingen alle ruiten eraan.

Drentse soldaten: ‘Dapper zijn zij lang niet. Van aangezicht tot aangezicht treden zij niet spoedig op. In hun dorp vallen zij een man uit een ander dorp van achteren aan. Zij zijn gesloten en hangen zeer aan elkaar.’ *Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, 2 november 1918,*

Een jaar later waren soldaten uit Drenthe de spil van een veel grotere uitbarsting in legerplaats Harskamp op de Veluwe. Naar aanleiding hiervan - ik kom er op terug - sprak de legerleiding een vernietigend oordeel uit over Drentse soldaten. Ze zouden vooral ‘doortrapt en achterbaks’ zijn. In het rapport van de *Commissie tot onderzoek van de ongeregeldheden in de Legerplaats bij Harskamp, 2 november 1918*, staat: ‘Dapper zijn zij lang niet. Van aangezicht tot aangezicht treden zij niet spoedig op. In hun dorp vallen zij een man uit een ander dorp van achteren aan. Zij zijn gesloten en hangen zeer aan elkaar, vermoedelijk ook door hun dialect, dat voor niet ingewijden moeilijk verstaanbaar is.’ En daar bleef het niet bij, de dienstleiding schoof ze ook de bloedwraak in de schoenen, hoewel daar geen enkel bewijs voor is. ‘De reden dat zij aan elkaar hangen, is ook daarin gelegen, dat onder hen nog de bloedwraak schijnt te bestaan, waarom de ene Drentenaar den andere niet durft af te vallen, uit vrees dat zulks hem in zijn dorp kwade noten te kraken zal geven.’

Browning leeggeschoten, allemaal raak

Natuurlijk kwam geweld niet alleen in Drenthe voor, overal, en zeker aan de grenzen was er sprake van geweld. Duitse en Nederlandse grensbewakers liepen voortdurend risico doodgeschoten of anderszins om het leven te komen. Niet alleen smokkelaars doodden grensbewakers, ook geallieerde krijgsgevangenen, die uit Nederlandse interneringskampen vluchtte, passeerden vaak met veel geweld de zuidgrens om weer deel te kunnen nemen aan de strijd.

Dinsdagnacht 27 maart 1917, 't is vrieskoud. Door dichte bosjes, over sloten, afrasteringen en weilanden bij Weert sluipen, meer dan ze lopen, zes Britse en twee Franse soldaten naar de Belgische grens. Ze zijn een interneringskamp ontvlucht en willen terug naar het IJzerfront. Liggend op hun buik begluren ze een doorgang in het 'elektriek gordijn'. Daarachter, op Belgisch grondgebied, dat nu al bijna drie jaar Duits is, staan twee Duitse wachtsoldaten. Nederlandse douaniers zijn in geen velden of wegen te bekennen. De Duitse wachtsoldaten roken en keuvelen over de slecht situatie 'zu Hause'.

De vluchtelingen hebben geen keus: het is nu uitbreken of de oorlog in Nederland uitzitten. Geluidloos tellen ze af: 'One, two, three!' Ze rennen naar de wachtposten. Eén van de posten vuurt, de ander steekt het geweer met daarop een bajonet naar voren. Een Brit struikelt, hij valt op de grond met een kogel door zijn schouder. Een Fransman krijgt de bajonet in zijn borst. Zijn Britse kompaan grijpt het geweer uit handen van de mof, draait het om en ramt de Hun op zijn helm. De andere mof wil doorladen, te laat, de kolf van het geweer van zijn 'slapie' stoot hard in zijn nek. In een ommezien is het allemaal voorbij. De groep verdwijnt in het duister, de gewonde Fransman en Brit achter zich aanzeulend...

Begin juni stapt bij Straelen (Noord-Limburg) een Brits officier in burgerkloffie uit het bos. Hij is een Duits krijgsgevangenkamp in het Rijnland ontvlucht en wil via Nederland terug naar het front. Vlak voor de grens maakt hij een spurt om zijn voorlopig einddoel te halen. Dan een schreeuw: 'Stopp! Hände hoch!'

Geschrokken steekt de Brit beide handen in de lucht. De Duitser

nadert snel. In gedachten telt de officier de seconden af. In een flits grijpt hij zijn Browning, draait zich om en schiet: zeven kogels, het hele magazijn, allemaal raak...

De Duitse overheid bepaalde dat Duitsers, zowel burgers als soldaten, die naar het neutrale Nederland probeerden te ontkomen, daar 'gehouden zijn aan de Duitse wet' (behalve de keizer later, maar dat stond niet in de verordening). 'Niemand kan zich daar door een reis naar den vreemde aan onttrekken' (Handelsblad). Deserteurs die in Duitsland geld op de bank hadden of eigenaar waren van onroerend goed, raakten die bezittingen bij hun vlucht kwijt aan de staat. Maar die waarschuwing weerhield soldaten er niet van te deserteren en ook burgers lieten zich er niet door weerhouden de erbarmelijke economische situatie in Duitsland te ontvluchten.

In 1917 vluchtten steeds meer Duitse soldaten - de gevechten beu - over de levensgevaarlijke elektrische draad. Hoewel, een sprong over 'de dodendraad' gebeurde lang niet iedere dag. Soms gingen er weken voorbij waarin niemand op die manier illegaal de grens passeerde en dan ineens kwamen er weer tientallen.

Op een voorjaarsdag in 1917 meldde zich bij de Maastrichtse politie vijfenveertig Duitsers met in hun kielzog achtendertig Russische krijgsgevangenen, allen hadden de sprong over 'de draad des doods' gewaagd en op wonderbaarlijke wijze overleefd.

Vonden gedeserteerde soldaten binnen enkele dagen in Nederland een verblijfadres, dan konden ze daar blijven, zo niet dan kwamen ze onverbiddeijk terecht in een interneringskamp. Iedere deserteur onderging op de politiepost, waar hij verplicht was zich te melden, een medische keuring. Werd daarbij een besmettelijke ziekte ontdekt, dan ging hij meteen op transport naar een quarantainekamp. De Rijks Quarantainekampen, waarin Duitsers, Belgen en Fransen verbleven, stonden in Didam, Enschede, Sittard en Venlo. In Enschede was een van de grotere quarantainekampen, daar zat zelfs een handvol Japanse soldaten.

Op Nederlandse deserteurs werd sporadisch jacht gemaakt. Het vele speurwerk dat dit met zich meebracht belemmerde het normale politiewerk, vandaar dat de politie en de marechaussee de-

sertie vaak op zijn beloop liet. Alleen wanneer sprake was van crimineel handelen volgde er een intensieve speurtocht.

Lange tijd bleef dat lot de 22-jarige deserteur Jelle Schaap, zoon van welgestelde ouders, die diende in het tweede regiment veldartillerie in Den Haag, bespaard. Jelle deserteerde op 5 november 1916 uit de Alexanderkazerne. Vanaf dat moment leidde hij - politierapport -: 'Een vagebondsbestaan als liedjeszanger'. Op zondag 4 maart 1917 zou hij zijn teruggekeerd naar de kazerne om geld los te peuteren van adjudant-onderofficier Galle, beheerder van de kantinegelden. Uit het politierapport: 'Toen Galle weigerde te betalen sloeg Jelle hem zo hard met een kachelpook dat hij bewusteloos in elkaar zakte met verbrijzeld voorhoofd en gebroken neus. Daarna sneed Jelle hem met een tafelmes de keel door.'

In juni van dat jaar arresteerde de politie Jelle in een koffiehuis in Voerendaal. Tijdens het verhoor bleek de hele jacht voor niks geweest te zijn, althans voor zover het de diefstal en de moord betrof. Jelle was gewoon een deserteur die aan de dood van Galle part noch deel had. Pas in augustus van dat jaar arresteerde de politie de ware dader: een zekere Van der B. (volledige naam niet meer achterhaalbaar), opperwachtmeester van het IVe depot Veldartillerie uit Leiden, die om geld verlegen zat voor zijn bruiloft. Vanuit het huwelijksbootje ging hij regelrecht naar het cachot.

Het in de kraag vatten van deserteurs was doorgaans een toevalstreffer, die soms ook verschrikkelijk verkeerd afliep.

Bij de Amsterdamse politie kwam in de zomer van 1917 de tip binnen dat er in de Eerste Sweelinckstraat 14 een Nederlandse deserteur verbleef. Tipgever was zijn ex-gabber die geld van hem tegoed had, maar nooit een cent terugzag en nu wraak nam. De politie ging eropaf.

Op donderdag 26 juli, 's middags om drie uur, belde bij Sweelinckstraat 14 - tegenwoordig een kaaswinkel - een rechercheur aan. Hij was vergezeld van enkele agenten en een slotenmaker. De deur bleef dicht. 'Doe onmiddellijk open', riep de rechercheur, 'anders breken we hem open.' Geen antwoord. De slotenmaker pakte zijn gereedschap en ging aan de slag. Toen de deur open-

sprong klonk er boven een schot. Een jonge vrouw rolde de hoge, smalle trap af en bleef beneden dood liggen. Een fractie van een seconde later opnieuw een schot... en nog een... Verder bleef het stil. Daarop gingen de rechercheur en de agenten met getrokken wapens de trap op. Boven lag de man die ze moesten hebben, hij had een bebloed hoofd en een wond in de hartstreek. 'Aan hem viel weinig meer te arresteren' (De Telegraaf).

Aardappeloproer: hardhandig uiteengeslagen

Eind mei 1917 is het aardappel- en groentetekort in de steden in het westen van het land zo groot dat vrijwel iedere aardappel- en groentekar ten prooi valt aan grijpgrage handen. Het aardappelrantsoen staat op een kilo per persoon per week, daar kunnen hardwerkende arbeiders niet van leven.

In Rotterdam horen vrouwen op donderdag 31 mei dat er schepen, afgeladen met aardappels, in de Nieuwe Haven liggen. Ze gaan er met z'n honderden op af, ondertussen laat het stadsbestuur, benauwd voor plunderingen en vernielingen, de boten naar de Wijnhaven verslepen. Woedend maken de vrouwen rechtsomkeert. Ze rennen naar de Wijnhaven, waar bij aankomst de schuiten al geleegd zijn en de aardappels op paardenkarren naar het station gaan, vanwaar ze in gesloten en verzegelde goederenwagons naar Duitsland rijden.

In Amsterdam is het niet anders. Krijsend vallen vrouwen in mei op de Dam een zwaar beladen aardappelkar aan die op weg is naar het spooremlacement. Uit Den Haag en Utrecht komen soortgelijke berichten. Daar scanderen de vrouwen: 'De piepers zijn voor ons, niet voor de moffen!' Maar ja, die stuurden ons in ruil voor die piepers wel tonnen steenkool, en die kooltjes hadden we hard nodig om de economie draaiende te houden.

Met dat beeld voor ogen oordeelt de regering dat de magen best nog wat leger kunnen. Om de emoties in toom te houden stuurt het wettig gezag de bereden politie op de 'rooien' af, die ze hardhandig uitelkaar slaat. Voor de wapenstok uit grissen vrouwen snel de gevallen aardappels van de straat. Ze verlaten het 'slachteveld' met zwaar doorgebogen rokken, vol met al dan niet kapotgetrapte piepers.

Eind juni zijn er nauwelijks nog aardappels verkrijgbaar, alleen rijst. Nu is de maat vol, het volk pikt al dat geklooi met het broodnodige maal niet meer. Een massaal oproer hangt in de lucht.

Het begint in juli aan de Prinsengracht, waar een groep pisnijldige

vrouwen een schip plundert dat afgeladen met aardappels aan de ka ligt. De waar is bestemd voor het leger. Bij hun actie krijgen ze hulp van bouwvakkers en havenarbeiders. De politie is snel ter plekke om de 'plunderaars van rijks eigendommen' hardhandig uitelkaar te meppen. Een storm van protest steekt op en breidt zich als een veenbrand uit. Havenarbeiders leggen het werk neer en ook buiten de havens gaan veel bedrijven plat.

Op dinsdag 3 juli staken in Amsterdam twintigduizend arbeiders. 'Geef ons meer, geef ons meer!' (voedsel), maar tegelijk willen ze 'lagere prijzen!' (voor de levensmiddelen) en ze schreeuwen: 'Stop de uitvoer!' (van levensmiddelen naar Duitsland). Het zwaartepunt van de staking ligt in de volkswijk Jordaan, het gebied tussen de Nieuwendijk, Haarlemmerplein en Brouwersgracht.

Op woensdag 4 juli trekt vanuit het Oostelijk Havengebied een protestmars van zo'n vijfduizend arbeiders naar een vergaderlokaal in de Watergraafsmeer. Lang niet iedereen kan erin. De ruimte staat stijf van de tabaksrook, die verweven is met een dikke zweet- en bierlucht. Buiten het verenigingsgebouw verdringen zich honderden militairen om zo nodig in te grijpen, mocht de zaak uit de hand lopen.

De vergadering is nog aan de gang als een deel van de militairen het bevel krijgt naar het stadcentrum te marcheren, waar 'het jan-hagel op verschillende plaatsen kans gezien heeft winkels te plunderen' (NRC). 'Er zou zelfs al geschoten zijn op de politie. De soldaten kregen bevel de geweren te vellen en toen de oproerige dat zagen, kozen ze het hazenpad.'

Soldaten zetten de achtervolging in. Ze voeren verschillende charges uit met de blanke sabel. Het wordt van kwaad tot erger. Op de Rozengracht kraken geweerschoten. Op de Elandsgracht schieten militairen met scherp over een mensenhaag. Op het Singel treffen kogels twee vrouwen. Een van hen, de 72-jarige J. Eggers, krijgt een kogel in haar been en loopt een slagaderlijke bloeding op. Ze heeft geluk, er is een arts in de buurt die de wond onmiddellijk afbindt en haar zo voor doodbloeden behoedt. De 31-jarige Margaretha Lenoir krijgt een schot in haar dijbeen. Beiden gaan per draagbaar naar het Binnengasthuis.

Even lijkt de rust terug te keren als op de vergadering in de Watergraafsmere een deel van de arbeiders zich afkeert van de staking. Alle gevaar van een volksopstand lijkt geweken, toch blijft het die woensdagavond nog lang onrustig in de hoofdstad.

De dag erop lopen er tegen het eind van de middag duizenden werkwilligen onder politiebescherming door de Zaanstraat richting binnenstad. Op het Haarlemmerplein wacht een uitzinnige menigte hen op. Ze schelden de werkwilligen uit voor alles wat lelijk is. Met getrokken sabel probeert de politie de arbeiders een onbelemmerde doorgang te verlenen, dat lukt niet. De NRC: 'Het volk school meer en meer samen, het giste en kookte onder de massa en de politie moest meer en meer wijken.' Er kwamen meer militairen aan te pas, maar ook die zagen geen kans de demonstranten uiteen te drijven.

Uiteindelijk hoeft getrappel, hinnikkende paarden, schoten. De cavalerie baant zich met geweld een weg door de dicht opeengepakte protesterende massa. Soldaten houwen met hun sabels links en rechts. Er is geschreeuw, gevloek van beide kanten, bloed spat op de straten en tegen muren en ramen. Her en der liggen gewonden en stervenden. Het Haarlemmerplein stroomt in één keer leeg. Met de sabel boven het hoofd jaagt de ruitery het publiek de smalle Vinkenstraat in. De massa vlucht door de nauwe stegen, de Baanbrugsteeg en de Mouthaansteeg, maar de bereden macht haalt ze snel in en hakt er op los.

Aan het eind van de nauwe straatjes wacht de infanterie in hurkhouding. Ze schiet met scherp. De 50-jarige spoorwegarbeider, J. Schoenzetter, krijgt een kogel door het hoofd 'en was onmiddellijk een lijk' (NRC). In de Binnen Dommersstraat klauwt een zwaard over de wang van een oude man. Met vreselijk geschreeuw rukken de militairen verder. Het lijkt of alle opgekropte frustratie van die lamelndige mobilisatie er in één klap uitkomt. Steeds weer gaan er soldaten door de knieën en schieten gericht op de vluchtende, van angst krijsende, menigte; na elk schot liggen er doden en gewonden op straat.

Ook op de Brouwersgracht leggen de soldaten aan. Een kogel treft de 17-jarige Hendrika Sturen van nummer 169. Ze is niet

buiten, maar zit met haar verloofde aan de eettafel achter in de smalle woonkamer, want aan het raam is het te gevaarlijk. De kogel boort door het kozijn, gaat dwars door de arm van haar verloofde en treft Hendrika in de buik. 'Haar ingewanden gulpten naar buiten' (NRC). 'Een inderhaast ontboden geneesheer kon te midden van de ontzette familie slechts met moeite een voorlopig verband aanbrengen.' Ze stierf die nacht in het Binnengasthuis.

De dag daarna waren de onlusten voorbij. Het treurig saldo: negen doden en honderdveertien gewonden, maar de honger was geenszins voorbij en zou gaandeweg dat jaar nog harder toeslaan. Aan deze situatie was helemaal niets te doen. Men troostte zich met het aloude gezegde: 'Alle echte (nare) dingen zijn zoals ze zijn moeten.'

Minister van Oorlog De Jonge gaf zijn volledige goedkeuring aan de manier waarop het leger 'de aardappelrevolte' had neergeslagen. Generaal Snijders prees de bevelvoerende officieren. Gewapend ingrijpen, zo luidde de algemene zienswijze, was het enige middel om het roerige volk tot rust te dwingen. Wie niet horen wil moet voelen.

Toen het gerucht de ronde deed dat er soldaten geweigerd hadden te schieten, was het niet Snijders maar De Jonge die de zaak liet onderzoeken. Snijders protesteerde, hij vond het geen taak van de regering maar van het leger om de betrokkenen voor de krijgsraad te slepen. Daarmee creëerde de opperbevelhebber opnieuw een conflict tussen de regering en de legerleiding. Maar De Jonge hield het heft hardnekkig in eigen hand, dit tot verbijstering van Snijders die zich opnieuw realiseerde dat hier een minister aan het roer stond die zich écht met het leger bemoeide. De Jonge schoof zonder dralen de door Snijders veranderde instructie uit 1914 - 'de opperbevelhebber is direct verantwoording verschuldigd aan de Kroon' - terzijde.

Na het neerslaan van de revolte bleven veel soldaten in de hoofdstad om verdere onrust te voorkomen. In september oordeelde Snijders dat de rust was weergekeerd en zond de compagnieën terug naar de kazernes. Ook dat bevel leidde tot een aanvaring met de minister. De Jonge berispte de opperbevelhebber voor

‘handelen zonder zijn overleg’. Gaandeweg mondde het ongenoegen tussen beiden uit in een machtsstrijd, waarin de Tweede Kamer uiteindelijk niet buiten spel kon blijven.

Wilhelmina betrokken bij treinongeluk

De ellende van armoede en honger verschoof in juni even naar de achtergrond toen de sneltrein tussen Schalkwijk en Houten ontspoorde. Doden waren er niet te betreuren en het voorval zou al gauw vergeten zijn, als niet ook de majesteit aan boord was geweest.

Wilhelmina kwam uit Brabant waar ze een van haar talloze legerinspecties hield. De nacht van 6 op 7 juni 1917 brengt ze door in haar salonwagon op het rangeerterrein van station Den Bosch. Donderdagnmiddag koppelt een rangeerder de koninklijke wagons aan de sneltrein naar Utrecht, die stipt op tijd vertrekt. Al gauw rijdt de loc met een vaartje van vijftig kilometer per uur door het rivierenland. De wagons zitten stampvol, veel reizigers staan in de gangpaden en op de balkons. Het is bloedheet. Sommige passagiers zeiden, aldus de krant, dat 'de rails bij deze hitte wel eens kunnen gaan uitzetten'. En precies dat is wat er rond 16 uur gebeurde. Net voorbij station Schalkwijk, bij de Poeldijk - tegenwoordig ligt de spoorlijn meer westwaarts - , zijn er plots 'eenige krachtige schokken, gekraak en gegil' (Arnhemsche Courant). 'Daar de trein vrijwel dadelijk stilstond, begrepen we dat er een ongeluk moest zijn gebeurd', vertelde een van de passagiers aan de verslaggever. 'Wij verlieten ogenblikkelijk onze coupé en zagen dat het middelste deel van de trein was ontspoord. We zagen een rijtuig dwars over de weg - naast het spoor - liggen; een derde klas rijtuig stond met de kop in de sloot. We spoedden ons naar achteren, waar we zagen dat enkele rijtuigen geheel op de zij waren gevallen en dat de reizigers door de raampjes naar buiten werden getrokken, wat niet heel gemakkelijk ging.'

Vier rijtuigen waren uit de rails gelopen met als resultaat zesentwintig licht gewonden en een ernstig gewonde vrouw, die vier vingers verloor.

De koninklijke rijtuigen stonden nog op de rails. De majesteit stapte uit en zei doodkalm tegen een van haar hofdames: 'Haal direct mijn verbandkist en de fles eau-de-cologne die ernaast staat.' De verbaasde reizigers zagen haar knielen op de spoorberm om gewonden te verbinden, in haar mantelpak met strooien

hoed met blauwen sluier op het hoofd. Ruim een half uur was ze daarmee bezig, toen liep ze langs de trein en informeerde bij ieder rijtuig of er nog hulp nodig was. ‘Onder luide hoera’s nam H.M. vervolgens plaats in het geheel met reizigers gevulde restauratierijtuig, waarmee zij de reis tot aan Utrecht voortzette.’ De verdere hulpwerkzaamheden werden overgenomen door in de buurt gelegerde militairen.

Het volk ging voor Oranje door het vuur. Alleen ‘de rooien’ hadden zo hun bedenkingen, maar ook zij moesten toegeven dat er aan de status van ‘de hoogste in het land’ weinig te veranderen viel. Wat de vorstin deed was bij voorbaat welgedaan.

Ondanks haar wens om in deze barre tijden haar verjaardag niet te vieren gebeurde het toch, zij het niet officieel. Een verslag van Koninginnedag 31 augustus 1917: ‘In Arnhem was het gedurende de avond op straat zeer druk, al was het dan ook niet de enorme drukte van vroeger jaren. Ook in de cafés ging het overal vrolijk toe, waartoe in veel cafés een orkestje medewerkte. Vooral in de grote zalen was het stampvol. In Musis Sacrum was het den gehele avond een komen en gaan van mensen die geen plaatsje meer konden vinden. Hinderlijk was het in die ontzettende drukte, dat enige opgeschoten jonge heren, die toch allereerst van hun goede manieren moesten doen blijken, de andere bezoekers den gehele avond op allerlei wijze hinderden, zodat ten slotte de politie de kwajongens, want betere naam verdienen ze niet, op straat moest zetten. Voor zo ver wij althans hebben opgemerkt, was dit de enige weerklank in de kalme oranjedagviering. Ook het telken jaren terugkerende nachtelijke gezang van zingende groepen bleef uit.’

Smokkelgravin ontspringt arrestatie

In Nederland kon je, zij het met veel moeite, nog altijd in een zekere welstand leven, uitgezonderd de allerarmsten die het altijd moeilijk hadden. In Duitsland was 'leven in welstand' alleen weggelegd voor de zeer rijken en vaak die niet eens. Zelfs veel hoge adel, die een ruim bemeten leven kende, verarmde nu snel en moest op het laatst zelfs de eindjes aan elkaar knopen.

Voor iedere Duitser, zeker die langs de Nederlandse grens, was smokkelwaar uit Nederland 'levenswaar'. Gesmokkelde waar werd zelfs geruild tegen goud en zilver. Edelmetalen en geld kun je nu eenmaal niet eten, vandaar. Smokkelaars konden in korte tijd heel veel verdienen, daarom 'explodeerde' in 1917 het smokkelen naar de oosterburen. De contrabande zat verstopt in treinen, boten, paardenwagens, ja zelfs in kindervagens, je kon het zo gek niet bedenken. Iedereen smokkelde, van hoog tot laag.

De recherche hield, samen met de Belastingdienst, geregeld bliksemzoekacties op schepen en haalde uit alle hoeken en gaten smokkelwaar te voorschijn. Zo vond ze contrabande in dubbele bodems van provisiekasten, onder bergen kolen, in olietanks en waar al niet... Tijdens een zoekactie in de officiershutten van Duitse stoomschepen - jazeker, die konden onze havens onbepaald aandoen -, vonden ze: Edammer kazen, honderden stukken zeep (zeer geliefde smokkelwaar), koffiebonen, olie, spek, chocola, ga zo maar door. Maar daarmee, en dat wisten de commiezen maar al te goed, hadden ze slechts het topje van de ijsberg te pakken.

Zelfs de hooggeplaatsten lieten zich in met dit gewaagd métier. Zij hadden het voordeel dat ze bij het smokkelen hulp kregen van hogerhand.

Op vrijdag 13 oktober 1917 komen op station Zevenaar elf grote koffers aan. De colli zijn afkomstig van gravin Von Platen, geboren barones Van Alten. Kort daarop rinkelt de telefoon, het ministerie van Buitenlandse Zaken aan de lijn.

'Mevrouw zelf komt later', deelt een ambtenaar aan een commies mee. Hij verzoekt met klem 'de dame niet aan den lijve te visite-

ren en vooral met respect te behandelen. Dit in het belang van het ministerie, waarvoor zij een missie in het buitenland gaat vervullen.'

Kort daarop arriveert een telegram van de Duitse consul waarin ook hij de komst van de gravin aankondigt. De douaniers vinden dat laatste wat te veel van het goede en besluiten de marechaussee te tippen. Brigadecommandant Van Wijk opent de rij koffers niet, nog niet, maar laat ze wel naar het bagagedepot brengen.

De gravin komt zondag met haar dochtertje, een gouvernante en nog eens vijf volle koffers. Zij toont zich 'zeer verwonderd' als Van Wijk meedeelt dat hij 'haar bagage moet visiteren'.

'Is er dan geen bericht van het Departement van Buitenlandse Zaken gekomen?'

'Jawel, mevrouw, maar voor alle zekerheid...'

De koffers blijken op het eerste gezicht slechts, zij het overvloedig veel, reisbenodigdheden te bevatten. Maar zo gemakkelijk laat Van Wijk zich niet uit het veld slaan. Onder de kleding ontdekt hij een grote voorraad smokkelwaar; in totaal ruim honderd kilo aan verboden spul, waaronder gloednieuwe dames- en herenschoenen, levensmiddelen en manufacturen. Hij neemt alles in beslag. De vrouw stampvoet, is razend, maar het ziet ernaar uit dat ze de nacht in een Zevenaarse cel zal moeten doorbrengen.

'Laat mij bellen', zegt ze met een door tranen verstikte stem, dat mag.

Al snel komt de reddende 'engel', een telefoontje van de Duitse onder-staatssecretaris voor Buitenlandse Zaken, Von Stürm. Hij gelast de onmiddellijke vrijlating van de gravin, een bericht dat Buitenlandse Zaken niet veel later bekrachtigt. Knarsetandend moet Van Wijk haar laten gaan.

In Arnhem volgt nog een rechtszaak, waarbij de gravin - uiteraard - verstek laat gaan. Officier van Justitie, mr. Versteeg, noemt haar daad: 'Een grenzeloze brutaliteit.'

'Deze vrouw maakte misbruik van haar positie.'

Versteeg eist twee maanden hechtenis en verbeurdverklaring van de goederen. In het gevang kwam ze natuurlijk nooit.

De zaak leidt zelfs tot vragen in de Tweede Kamer. Minister van Justitie, mr. Bastiaan Ort, kan maar niet geloven dat de gravin

door het Departement van Buitenlandse Zaken 'opzettelijk was geholpen'. 'Nee, dat kan niet waar zijn', aldus de minister, 'er moet te goeder trouw een aanbeveling zijn gegeven door het ministerie. Het is echter niet te verwonderen dat deze daad het onmogelijk maakt om nog voor andere Duitse onderdanen zulk een aanbeveling te verstrekken.'

De Tweede Kamer pikte het en de zaak was gedaan.

Slechter liep het af met een 27-jarige smokkelaar uit Enschede, hij werd dat najaar bij de grensovergang in Beek aangehouden. Geboeid tussen twee veldwachters liep hij in Nijmegen door het Hunnerpark naar een politiepost. Ineens rukte hij zich los en rende, zijn handen geboeid op de rug, door bloemperken. Een veldwachter schoot hem in een dijbeen. In Kerkrade werd een 13-jarige jongen door een marechaussee in zijn hals getroffen omdat hij in een theedoek vijf eieren naar zijn oma aan de overkant 'smokkelde'. Tussen het eierstruif lag hij nog vijf minuten te stuiptrekken, toen was hij dood.

‘Wordt het niet eens tijd dat we ons wreken?’

In WO I hielden we ons weliswaar buiten de oorlogshandelingen, maar stonden - doorgaans ver - achter de verschillende fronten van de entente paraat met verplegend personeel en ambulances. Zo was het niet alleen de handel waarmee we de neutraliteit schonden.

In het Servische leger verrichtte Nederlands verplegend personeel niet achter, maar juist middenin het strijdgewoel de broodnodige taken. In juni 1917 ontvingen zes Nederlandse verpleegsters de Servische dapperheidsmedaille. Zij waren de eerste vrouwen überhaupt die door Servië onderscheiden werden met dit prestigieuze eremetaal.

De verpleegsters vertrokken met een Rode Kruisboot vanuit Nederland naar Saloniki (Thessaloniki) waar ze terechtkwamen in een malaria-epidemie. ‘Er heerste een ondraaglijke hitte’, vertelt zuster Koning aan een verslaggever. ‘Feitelijk ontbrak het aan alles. We hadden lang niet genoeg kinine, elke patiënt kon maar één laken krijgen en alles was vies en goor, omdat er op gerekend was dat de verpleegden zelf hun boeltje zouden uitwassen, maar daarvoor gevoelden de mensen, wier gestel door hoge koortsen ondermijnd was, zich veel te ziek.’

Binnen de kortste tijd leden ook de verpleegsters aan malaria. Ondanks dat bleven ze zorg verlenen en trokken met de Servische troepen naar Macedonië waar ze aan het Saloniki-front de verschrikkingen om Monastir - tegenwoordig Bitola - doorstonden. Samen met Franse regimenten vocht een Servische divisie daar van maart 1917 tot mei 1918 tegen de Bulgaren. In een maand tijd schoten de Bulgaren 200.000 granaten af op de Serviers en de Fransen. Ook in de maanden daarna regende het vrijwel onophoudelijk granaten en bestookten de Bulgaren het front met vlammenwerpers en gasbommen. ‘Het lijden der ongelukkigen, die de lucht der vergiftigde bommen hadden ingeademd, was wel de vreselijkste van alle verschrikkingen door de verpleegsters aanschouwd’ (Arnhemsche Courant). Een verpleegster: ‘De mensen kwamen het lazaret binnen, mannen, vrouwen en kinderen,

van wie men niet alleen wist dat ze ten dode waren opgeschreven, maar ook dat hen een ontzettend lijden te wachten stond, zonder dat medische hulp iets daartegen vermocht.'

Neutraal zijn betekent: je overal buitenhouden, maar dat deed Nederland dus duidelijk niet. Hoewel we de neutraliteit met voeten traden hielden we in de pers het beeld hoog dat we de 'helden van de neutraliteit zijn'. Iedereen was onze vriend. Nee, Duitsland en Oostenrijk-Hongarije waren geen vijanden, maar 'beviende staten'. In dat licht lieten we in 1917 ons hart spreken en hielpen duizenden Duitse kinderen aan de hongerdood te ontsnappen door ze naar Nederland te halen. Maar die actie, een daad van menslievendheid, verhinderde niet dat de Duitsers onze vissersboten naar de zeebodem joegen.

In 1917 durfde het Eindhovens Dagblad daartegen te protesteren. Op maandag 30 juli 1917 waagde het dagblad te schrijven:

'De beul heeft zijn werk weer verricht. Zaterdagmiddag bereikte ons de tijding dat door de Duitse marine opnieuw een aantal vissersschepen tot zinken werd gebracht. Trots alle verzekeringen en overeenkomsten ten spijt, werden niet minder dan zes loggers onzer Scheveningsche vloot in den grond geboord (...). Hoe lang nog, vragen we, zal Duitsland voortgaan ons op die wijze te sarren? Hoe lang nog zal de strijder voor de vrije zee onze rechten krenken, en ons belemmeren in onze vrijheid?

Honderden Duitse kinderen worden iedere week liefderijk door Nederland opgevangen en alsoo aan den hongerdood ontruk, als belooning koelt de marine haar machteloze woede op het eenvoudige, arme vissersvolk. Wordt het niet eens tijd, dat we die ergerlijke, laffe daders straffen, en dat we ons wreken, al is het juist niet met het zwaard.

Duizenden (Duitse) krijgsgevangenen zullen binnenkort op ons grondgebied worden overgebracht om onze armoede nog te vergroten en inmiddels berooft men ons van de middelen om een voornaam volksvoedsel (aardappels) te bemachtigen. Wanneer zal de regeering eindelijk eens optreden om aan die rechtsverkrachting voor goed een einde te maken? Waarlijk het wordt meer dan tijd, dat men den zeerover eens op echt Duitse wijze toespreekt, en hem aan het verstand brengt, dat ons geduld ten einde is.'

De autoriteiten waren woedend, ze vergeleken het artikel met het werpen van een brandende toorts in een vat benzine. ‘Ontoelaatbaar!’, bulderde de commandant van het veldleger, luitenant-generaal Van Terwisga, en sloeg letterlijk met de vuist op zijn bureau. Op maandag 13 augustus legde hij het Eindhovens Dagblad een versijningsverbod van acht dagen op. ‘Hoe kan men een der strijdende partijen betitelen met namen zoals in dit artikel?’, aldus Terwisga in een brief aan de hoofdredactie. ‘Dit past niet bij de neutraliteit die Nederland in acht neemt.’

De redactie liet het er niet bij zitten en mepte terug: ‘Hoewel het Damocleszwaard boven ons hoofd zweefde, hebben wij nimmer gearzeld, nooit gedraald en nooit gehuiverd om voor de waarheid uit te komen, maar waren wij er bij als die werd aangerand. Wat wij deden was de nieuwe onrechtmatige daad aan het licht brengen, waaraan de Duitse marine zich overgaf door een aantal loggers (...) in de grond te boren. Wat wij zeiden, zeiden wij uit kracht der overtuiging, vol verontwaardiging over het gepleegde onrecht, Maar het schijnt dat men sinds augustus 1914 in Nederland de waarheid niet meer zeggen mag.’

De Nederlandsche Journalistenkring (de NJK, de voorloper van de huidige NVJ) nam de kwestie hoog op. Haar vicevoorzitter, Doe Hans, stelde in een gesprek met minister De Jonge: ‘Dit is een zaak van groot principieel belang voor alle journalisten. Het artikel was aan de aanslag op onze vissersvloot gewijd en daarom moeten scherpe uitdrukkingen als ‘beul’ en ‘zeerover’ enigszins anders worden beoordeeld dan wanneer de redactie partij had gekozen tussen de oorlogvoerende landen. Ik wil hiermee niet zeggen dat ik in het laatste geval het besluit gerechtvaardigd zou hebben geacht, maar in elk geval vind ik het thans onrechtvaardig.’

De minister sprak van ‘een ongemotiveerd optreden en misbruik van macht’, maar beargumenteerde dat zulke berichtgeving naar zijn overtuiging ‘in het vervolg moet worden voorkomen’.

Ondertussen ging de schorsing van het dagblad gewoon door en werd pas op vrijdag 17 augustus opgeheven. Het laatste woord was aan luitenant-generaal Terwisga, die liet in een openbrief in de krant van zaterdag 18 augustus weten:

‘Ik wensch in geen en deele met u in polemiek te treden, doch ik acht het nuttig u mede te deelen, dat u zich op een verkeerd standpunt stelt, waar u tracht een politieke tint te geven aan de betreffende aangelegenheid. (...) Slechts mag ik niet toelaten dat beledigingen worden geuit tegen een staat waarmede onze regering even goed als met de tegenpartij van dien staat de meest vriendschappelijke betrekkingen onderhoudt. Het bezigen van zulke uitdrukkingen moet vooral in de grens-provinciën tot ongewenschte, zelfs gevaarlijke opwinding en dergelijke aanleiding geven.

Het u betreffende schorsingsbesluit is een verscherpte waarschuwing geweest. De generaal hoopt, dat deze goed gevolg moge hebben en heft de schorsing op.’

Dat Duitsland in 1917 voor Nederland zeker niet had afgedaan bleek toen eind november van dat jaar in Den Haag de gemeente het standbeeld van Johan de Witt onthulde. Vol lof schreef De Haagsche Courant over het stenen voetstuk dat in Beieren was vervaardigd. En de Minister van Staat, de ARP-voorman dr. Abraham Kuyper, bedankte de Duitse keizer hartelijk voor het prachtige bloemstuk dat hij van Zijne Majesteit, de Duitse keizer, mocht ontvangen bij de viering van zijn tachtigste verjaardag. Op het handgeschreven kaartje aan de ruiker stond: ‘Viel Glück und Heil!’

Sergeant Lok schiet Duits vliegtuig neer

Boven Zeeland ronkten avions van verschillende nationaliteiten. Ze zaten hoog, vaak op zo'n drieduizend meter. Het waren kleine stipjes tussen vaak sombere regenwolken. Het motorgebrom drong overal doorheen. Soms zakte de dubbeldekkers boven Scharendijke, dan gingen ze zo laag dat Nederlandse soldaten ze gemakkelijk met kogels konden besproeien. Maar meestal lieten de machines hun last gewoon vallen. 'Er vielen op Schouwen drie bommen, twee bij Renesse en een bij Scharrendijk', zulke berichten meldde de Zeeuwsche Courant niet zelden.

Bij Winschoten lukte het een soldaat die zomer een Duitse tweedekker en een begeleidend vliegtuig neer te halen, notabene met zijn geweer. Die daad is toe te schrijven aan sergeant Lok. Hij was de eerste en enige soldaat die dat lukte. Op voordracht van generaal-majoor Van den Boellaard tot Herwijnen, adjudant van Hare Majesteit, zou Lok hiervoor rijkelijk worden beloond. Hoewel dat natuurlijk een opmerkelijke daad was in een land waar de Duitsers als 'vrienden' golden.

Er werd gefluisterd dat Wilhelmina achter het voorstel zat om Lok te belonen, maar daar is in de archieven niets van terug te vinden. Men hield het erop dat het Duitse vliegtuig onze neutrale landgrens nooit hadden mogen passeren', vreemd want dat gebeurde vrijwel dagelijks, zonder dat het leger er een raakte. Hoe dan ook, de adjudant van 'de hoogste' riep in de kranten iedere Nederlander op één kwartje ter beschikking te stellen, zodat er voor Lok 'een degelijk gouden horloge kan worden gekocht'. De kosten van het uurwerkje schatte hij op circa honderd gulden. Er kwam bijna negenhonderd gulden binnen, meer dan genoeg voor een gouden horloge met inscriptie en om Lok financieel te spekken.

Het door Lok neergeschoten toestel landde in Beerta. De marechaussee uit Finsterwolde arresteerde de vliegers, een onderofficier en een gewoon soldaat. Militaire deskundigen uit Soesterberg demonteerden het vliegtuigje tot op de laatste bout en moer en namen alles mee voor een grondig onderzoek.

Het begeleidend vliegtuigje maakte een noodlanding in Blijham. De jeugdige vliegers bleven ongedeerd. Het Nieuwsblad van het Noorden: 'Ze waren hun zenuwen volkomen meester, terwijl ze wel een enkele maal spraken van pech, doch dan ook weer op buitengewoon kalme wijze hun wedervaren mededeelden.' De boerenbevolking onthaalde de gestrande Duitse vliegers op brood, kaas en vlees. De piloten zeiden 'in lang zo heerlijk niet te hebben gegeten. Ons slappe bier noemden ze vreemd genoeg "bijzonder lekker", wat veel zegt over de voedseltoestand in Duitsland.'

In de nacht van maandag 1 op dinsdag 2 oktober 1917 was het weer raak in Zeeland: een luchtgevecht, nu boven Sluis. De dubbeldekkers - van welke nationaliteit bleef onbekend - beschoten elkaar hevig. De inwoners van Sluis luisterden naar het staccato van de mitrailleurs en het constante gebrom van de vliegtuigmotoren. Schoenmaker Herremans en zijn vrouw lagen net in bed toen 'de show' begon. De Zeeuwsche Courant bericht:

'Hoor ze nu eens bezig!', zegt Herremans, 'als er maar geen bommen vallen.' Op dat moment klinkt er een explosie. De schoenlapper springt uit bed en rent naar de voordeur. Halverwege de gang draait hij zich verschrikt om. 'Mijn kinderen!', denkt hij en rent naar achter.

In de ruïne die hij daar aantreft is moeilijk nog een kinderslaapkamer te herkennen. 'Ik dacht dat ze verpletterd waren, maar daar hoorde ik stemmen. We kunnen er niet uit klaagde 't oudste, een meisje. Met de meeste voorzichtigheid ruimden we 't allernoodzakelijkste weg en door dat kleine gat trokken we de twee kleinen er uit.'

Herremans had een onnoemelijk dubbel geluk. In zijn huis verhuurde hij een kamer aan een vrouw met twee kinderen, het gezinnetje was niet thuis maar logeerde bij de vader, een korporaal, in Vlissingen. 'Wat er met hen gebeurd zou zijn als ze thuis waren geweest, kun je wel nagaan, als je de ruïne in haar kamer ziet.'

Weer liet de regering na om een grondig onderzoek in te stellen. Men haalde de schouders op en ging door met waartoe Nederlanders op dees' aard zijn: handeldrijven.

Nog altijd gingen er trein- en scheepsladingen aardappelen, maar ook andere waar, zoals cement en grint, naar Duitsland. Dat wekte haat en nijd bij de entente. Op zaterdag 20 oktober liet Amerika, op voorspraak van Engeland, zijn tanden zien: de VS wees de handel tussen Nederland en Duitsland radicaal van de hand en legde alle Nederlandse schepen, die in Amerikaanse havens lagen, aan de ketting. Als door een wesp gestoken veerde Nederland op. Verontwaardigd schreef het Departement van Handel: 'Hoe is dit mogelijk?! Nu is het ons onmogelijk geworden goederen door te voeren naar Indonesië.'

De president van de Nederlandse Handelsmaatschappij, C.J.K. van Aalst, schreef president Wilson een openbrief, die in alle landelijke dagbladen verscheen:

'Komt dit niet dicht bij hetzelfde systeem van macht boven recht, dat door de tradities van uw land, uw volk en uw geschiedenis zo vurig werd gewraakt? Daar wij een zeevarend en koloniaal volk zijn, voelen wij het als een ondraaglijke en onverdiende hoon, dat onze toch al zo geringe vrijheid belenmerd wordt door een land als het uwe, met geen andere bedoeling dan door overmacht te dwingen... Onze ganse uitvoer is nog niet in staat ook maar langer dan enkele dagen in de behoeften van Duitsland te voorzien. Bijna al onze noodzakelijke levensbehoeften moeten van buiten betrokken worden. Het zou de totale ineenstorting van ons nationaal bestaan beduiden, als wij het daarzonder stellen moesten.

Begrijpt gij niet dat wij een deel van deze invoer slechts kunnen gaande houden door een zeker mate van uitvoer daartegenover te plaatsen, die luttel en onbetekenend is in vergelijk met wat grote naties nodig hebben en voor een land als het onze een allerbelangrijkst ruilmiddel verschaft?'

Amerika trok er zich geen zier van aan.

Zand- en grinttransporten ‘needs to stop’

De VS hield voet bij stuk: de schepen bleven op papier aan de ketting, ondanks de toezegging van Nederland dat ‘niets van de scheepsladingen zal worden doorverkocht aan Duitsland’. De scheepsladingen – voornamelijk staal, koper, zink en lood –, waren bestemd voor diverse Europese firma’s. De vracht verviel aan de Verenigde Staten, die de Nederlandse stoomboten gebruikte voor het vervoer van levensmiddelen en munitie naar de landen van de entente.

De VS en Groot-Brittannië stonden argwanend tegenover Nederland dat steun verleende aan Duitsland. Zo vervoerde het keizerrijk sinds 1916 vanuit Nederland verkregen scheepsladingen grint en zand, ook nog eens over Nederlands grondgebied, naar België waar het gebruikt werd voor de aanleg van militaire versterkingen, gebouwd door Russische krijgsgevangenen, waarvan er velen werden doodgeschoten bij vluchtpogingen naar het neutrale Nederland of omkwamen aan de elektrische draad.

De Duitsers ontkenden ten stelligste de bouw van bunkers en lieten met staalblauwe ogen weten dat ze met het materiaal slechts wegen en spoorwegen aanlegden en verbeterden, dit in belang van de Belgische bevolking. De Britten geloofden dat terecht niet en stelden dat de leveranties indruisten tegen de neutraliteit. Echter, Nederland bleef beklemtonen dat het zand en grint bestemd waren ‘voor niet-militaire doeleinden’ en de regering toonde dit aan met een Duits-Nederlands verdrag. Hoewel Nederlandse schippers verklaarden: ‘Duitse schuiten, geladen met zand en grint, varen rechtstreeks naar de vuurlinie in Vlaanderen’, ontweek de Nederlandse regering die geluiden en verklaarde ijskoud: ‘In het oordeel van de schippers onvoldoende bewijs te zien voor de bewering dat de materialen gebruikt worden voor oorlogsdoeleinden.’

De Britten bleven er echter op hameren: ‘Zand- en grinttransporten ‘needs to stop’. Nederland prakkiseerde er niet over. De regering stond op het punt juist meer vergunningen te verlenen om het zand en grint over Nederlands grondgebied door te laten,

zodat, stelde Nederland plechtig, 'de Duitsers goede (spoor)wegen in België voor de Belgen kunnen aanleggen'. Nu hadden de Britten er echt genoeg van, ze legden het handelsverkeer met Nederland plat.

De Engelse pers haalde fel uit naar Nederland: 'Het is zeker dat de Nederlandse regering militaire bijstand aan de vijand verleent en zodoende wijkt zij af van de verplichtingen van de onzijdigheid', aldus de *Morning Post*. Door de slechte pers in het buitenland bond Nederland in. Politiek Den Haag bedacht dat Duitsland voor de zand- en grinttransporten 'nog geen volledige vergunning heeft'. Daarop verstrekke het ministerie van Handel geen uitvoervergunningen meer voor cement - negenhonderd ton per jaar -, maar het trok de eerder afgegeven vergunningen niet in.

Saillant detail: het cement kwam vanuit Engeland naar Amsterdam. In de praktijk liepen de soldaten van de entente in België dus storm tegen Duitse bunkers en pillboxen gemaakt van cement uit eigen land.

Op donderdag 22 november 1917 stopte Nederland de doorvoer van Duitse schepen met zand en grint. De doorgelaten hoeveelheden waren voor de Duitsers echter ruim voldoende om tot april 1918 aan één stuk door bunkers en versterkingen te bouwen.

Duitse krijgsgevangenen naar Nederland

November 1917: een nare, donkere maand. Doordat de elektriciteit op rantsoen is kan Philips zijn pas uitgevonden elektrische kachel maar moeilijk slijten. En het is nog wel zo'n pracht ding, 'met onbreekbare verhittingslampen uit getrokken wolframdraad', alle onderdelen komen uit 'de eigen fabriek in Eindhoven' (De Telegraaf), waar toen ruim vierduizend mensen werkten.

Energiebesparing kon dodelijk zijn. Het Amsterdamse nutsbedrijf 's sluit nachts kort het gas af om het heel vroeg in de ochtend weer te laten stromen. Wie de gaskraan van het fornuis vergeet dicht te draaien kan in de problemen komen, zoals de plantsoenwachter van het Wertheimpark ervaart. Als het gas om twee uur 's nachts begint te stromen tast het in zijn slaap de ademhaling aan. Kunstmatige beademing in het Gasthuis mocht niet meer baten.

De winter was nat en grauw. In de kou een hondenkar met onder het wit bestoven dekzeil een mitrailleur. Een afgematte trekhond ligt er hijgend voor. Lang zal het niet meer duren of zijn harde job wordt bij wet verboden. Maar kleine neringdoenden, die voor hun inkomen afhankelijk zijn van 'de dogcar', zullen dat verbod nog jarenlang negeren.

Afgelopen zomer schreef het Eindhovens Dagblad: 'Duizenden (Duitse) krijgsgevangenen zullen binnenkort op ons grondgebied worden overgebracht'. Inderdaad, die winter arriveerden er hier zo'n zestien duizend uit België en Frankrijk, waar de kampen overvol waren. In het westen zou hun aantal gaandeweg oplopen tot een half miljoen, in geen enkele andere oorlog waren er zoveel soldaten krijgsgevangen gemaakt. Hiermee tekende de volledige ontredde van het Duitse leger zich af, de nederlaag was in aantocht, maar het Heer vocht onverdroten door.

Over landwegen en door dorpen, de steden zoveel mogelijk vermijgend, gingen de soldaten in lange rijen moeizaam voort in haveloze uniformen. Ze stonken naar de loopgraven, een alles doordringende geur die deed denken aan een mengeling van ver-

schaalde pis, nat cement en vochtige vodden. Veel mannen hinkten op krukken. Om hun hoofd en benen zaten groezelige lappen met zwart geronnen bloed. Zoveel Duitse krijgsgevangenen had Nederland nooit gezien. Kinderen uit de ‘aangeharkte’ dorpen liepen een stuk met ze op, scholden ze uit voor ‘kreupelpoot’ en lieten ze aan de rand van de bebouwde kom weer gaan. Met goed of slecht had dit weinig van doen. Voor hetzelfde geld waren het overwonnen Britten of Fransen geweest. Intuïtief sympathiseerde het volk met de sterkste, en gaf de verschoppelingen een trap na. In 1917 kwamen er uitruilprogramma’s tussen Duitse en Britse krijgsgevangenen. De Duitsers verlieten de Britse krijgsgevangenschap, Britse militairen kwamen terug uit Duitse krijgsgevangenkampen, beide groepen reisden via Nederland naar huis.

Eind 1917 kwamen er Duitse krijgsgevangenen terug uit Engeland. Hun ontvangst op de kade in Rotterdam was uiterst koel. Na aankomst overleden er veertien, ze werden zonder enig ceremonieel begraven op Crooswijk.

Britten daarentegen kregen een allerhartelijkst ontvangst. Vlak voor de Kerst kwamen er vijftig officieren en 184 onderofficieren via Venlo in Nederland aan. Op het station kregen ze een welkom van ‘een horde jonge dames, die hen voorzagen van broodjes met vlees en koffie’ (Limburger). Ze vertrokken in een verwarmde (!) trein naar Scheveningen waar ze hun intrek namen in het Oranje Hotel. Daar ‘ontvingen ze bezoek van de gezanten van alle ententelanden, waaronder Rusland en Servië, en er waren gelukstelegrammen van het Nederlandse en het Engelse vorstenhuis’ (Haagsche Courant).

De Duitse krijgsgevangenen sukkelden naar hun kampementen die zich her en der in Nederland bevonden. Ze gingen naar Hattem en Wolfheze. In Wolfheze herinnert de Duitsekampweg aan de plek waar het Duitse interneringskamp stond. Het was een modelkamp naast de spoorlijn Arnhem-Utrecht. Het terrein was vijfendertig hectare groot. In 1917 moesten ‘de zware wortels van een omgekapte bos nog verwijderd worden, zonder machines daar deze niet ter beschikking waren’, (Arnhemsche Courant). Binnen zes weken was dit werk door de soldaten geklaard en werd het

kampterrein ingericht als akker- en tuinbouwbedrijf.

‘Kriegsgefangenenlager Wolfheze’ was een keurig kamp, gebouwd voor circa duizend krijgsgevangenen. Alle materialen, van het hout voor de barakken tot de keukenbenodigdheden, kwamen per trein uit Duitsland. In het kamp werden houten meubels gefabriceerd voor de woningen van militairen in Duitsland.

In het kamp stonden zo’n zestig grijs gekleurde barakken met daaromheen moestuinen en aardappelvelden. Er verbleven maximaal zevenhonderd Duitsers.

Arnhemsche Courant: ‘Alle woonzalen zijn schoon en ruim. Er zijn een biljartzaal, een kantine en een ziekenzaal en er hangen eenvoudige, aardige katoenen gordijntjes voor de vensters, op de tafels staan mandjes met heide en aan de muren hangen eenige goede reproducties van de keizer. Voor de officieren is er een casino, een theaterzaal en een bioscoop, die ook op bezoek uit de omtrek rekenen mag. De jongedames ontbreken niet en het kan er gezellig toe gaan.’

In Wolfheze vierden de Duitsers op zaterdag 31 augustus 1918 ‘in jubelstemming’ (AC) de verjaardag van Wilhelmina. Om de feestvreugde te verhogen schonk het Keizerlijk Gezantschap in Nederland elke geïnterneerde soldaat één gulden, vier glazen bier en vier sigaren. De zondag na Koninginnedag werd er gesport tegen bewoners van andere Duitse interneringskampen. Daarbij werden geldprijzen verdeeld van honderd gulden de man. Hauptmann Brill, de kampcommandant van Wolfheze, gaf een lezing over Duitse gymnastiek waarin, geheel naar de tijdgeest, hoog opgegeven zal zijn van de nationalistische ideeën van Turnvater Friedrich Ludwig Jahn. Na afloop klonk er applaus, niet alleen van de soldaten, maar ook van de eregast, de Hollandse gebiedscommandant Van Eelders die alle festiviteiten bijwoonde. Plechtig zongen de soldaten *Heil dir im Siegerkranz* en het *Wilhelmus*, waarna een driewerf hoera weerklonk voor Wilhelmina.

Zeven dagen later, op zaterdag 7 september, werd het Kamp Wolfheze officieel geopend. In november 1918 vond er een korte, maar felle, charge plaats van in Oosterbeek geïnterneerde

Duitse soldaten die optraden tegen, inmiddels ook in het kamp geïnterneerde, Belgische mariniers die zich ergerden aan de portretten van de Duitse keizer en die, na de val van Duitsland, met geweld van de muren rukten. In 1919 werd het kamp ontmanteld.

Eind december 1917 maakte de winterkou, ook in politiek opzicht, plaats voor 'toenemende dooi'. Op maandag 31 december 1917 deden de centrale mogendheden een vredesvoorstel aan Rusland dat beschouwd werd als 'een ernstige stap naar een mogelijk einde van de oorlog'. 'Het ongeluksjaar is dan toch met goed bericht geëindigd, een belangwekkend feit waarmee 1918 inzet' (NRC).

Aan de fronten maakte het bericht geen einde aan het sneuvelen en in Nederland bleef de verveling als een waas over het leger hangen. Behalve voor die wachtsoldaat, die in de donkere eindejaardagen van 1917 op het strand van Katwijk een zeemijn vond. Waardoor het ding afging weet niemand, maar opeens explodeerde de mijn en blies de soldaat als een veertje weg. Hij had bijzonder veel geluk: zonder een scherf in zijn lijf te krijgen kwakte de luchtdruk hem achter de duinen neer. Op een paar gekneusde ribben na, voelde hij zich kiplekker.

8

Die Waffen nieder

Begin 1918 reden er zo'n driehonderdduizend Duitse front-soldaten, in ellenlange treinen, van het oost- naar het west-front voor een serie vernietigende offensieven, die bekend staan als: 'Der Kaiserslacht'. Tienduizenden krijgsgevangenen verdwenen in de Siberische kou. Hoewel in Brest-Litowsk was afgesproken dat ze terug konden naar het Vaderland, zouden de meesten hun thuis nooit meer zien.

In Nederland had menigeen de buik meer dan vol van de oorlog. De Anti-Oorlogsraad, opgericht in 1914 belegde, in weerwil van het verbod op politieke bijeenkomsten, steeds vaker protestbijeenkomsten tegen 'de afschuwelijke oorlog'. De pacifisten benadrukten het belang van vrede en de oprichting van een Volkenbond die, zo hoopten ze, voor altijd een einde zou maken aan alle oorlogen.

Tijdens die bijeenkomsten werd het boek *Die waffen nieder* verkocht. Schrijfster was de Oostenrijkse Bertha von Suttner, de ex-secretaresse en vriendin van Alfred Nobel, die de Zweedse industrieel ertoe bracht een jaarlijkse geldprijs in te stellen voor excellente wetenschappers en uitblinkers op politiek en cultureel niveau. Suttner ontving in 1905 de Nobelprijs voor de vrede.

En dan waren er de communisten, aangevuurd door de Russische revolutie voorspelden zij een beter leven voor alle arbeiders. Dichteres Henriette Roland Holst - Rode Jet - was een exponent van die richting. Ze sprak de hoop uit dat 'ons land de betekenis van de Russische revolutie zal begrijpen, dat men algemeen zal streven naar het scheppen van een beter leven, naar een staat van vrijheid, gelijkheid en broederschap'. Ze geloofde heilig in de leer van Karl Marx: 'Het kapitalisme zal zichzelf vernietigen: na de revolutie het paradijs op aarde!' Later zou zij, die zachtheid omarmde en geweld afwees, de 'rode weg' teleurgesteld verlaten.

De vredesonderhandelingen met de communisten in Brest-Litowsk, tegenwoordig in Wit-Rusland, begonnen op 21 december 1917. Ze vervulden vrijwel iedereen met hoop, maar hoop kan ook onvoorzichtig maken.

31 december 1917: Duitse grenswachten bij Eijsden vinden Silvester zonder Schnaps maar niks. Geen nood, een van hen pakt een kruik en steekt de grens over naar Nederland, zich geen moment afvragend of hij gevaar loopt: er hangt immers vrede in de lucht. Niemand neemt het hem kwalijk als hij in het café van Mesch zijn kruik laat vullen, toch? In die doodstille Oudejaarsnacht ziet een Nederlandse commies hem en denkt: 'Smokkelaar!' De kogel treft de Duitser recht in zijn gezicht.

Die Oudejaarsnacht was er nog een afschuwelijk ongeluk. Een soldaat van het Twaalfde Regiment Infanterie in Kamp Nieuw-Milligen bij Apeldoorn schiet tijdens het traditionele Nieuwjaarschieten met één schot twee kameraden tegelijk dood. De kogel doorboort eerst de voorste soldaat en doodt daarna een achter hem staande militair. 'De dader is totaal krankzinnig geworden' (Arnhemsche Courant).

Zware sneeuwval legt Nederland lam

Begin 1918 is het koud in Nederland, hoewel lang niet zo koud als in de VS: New York registreert min 25 graden. De thermometers in de noordelijke staten van de VS dalen naar min 36. In Europa begint het in januari te sneeuwen, zelfs in Madrid liggen hopen sneeuw. Op donderdag 17 januari bereikt het sneeuwfront Nederland. 'Sinds jaren heeft het niet meer zo hard gesneeuwd', aldus de kranten.

Het sneeuwruimen in veel steden levert problemen op. De sneeuwruimers willen wel werken, maar alleen als ze van de gemeenten veertig cent in plaats van de gebruikelijke dertig cent per uur krijgen. Dat vertikken de gemeenten, waarop de sneeuwruimers hun sneeuwschuivers in de sneeuw gooien. Al gauw is er voor het verkeer geen doorkomen meer aan.

In Groningen nemen werklozen het sneeuwruimen over, ze willen best voor dertig cent per uur werken en verdringen zich voor het stadhuis om een sneeuwschuiver te bemachtigen. Wethouder Sissingh van gemeentewerken had niet gerekend op zoveel werklustigen, er kwamen er zo'n duizend opdagen. Hij waagt het te zeggen: 'Niet iedereen te kunnen gebruiken.' De werklozen zijn laaiend... Sissingh moet rennen voor zijn leven. In een kapperszaak aan het Zuiderdiep krijgen ze hem te pakken. Hij komt er met builen, blauwe plekken en een kapotte hoed vanaf. De werklozen gooien alle ruiten van de winkel aan diggelen.

In Gennep pakken soldaten een beschonken bezembinder uit Nijmegen op. Hij beklagt zich 'na het drinkgelag helemaal blut te zijn'. De man zit in de wachtruimte van het treinstation en stamelt dat 'het veel te koud is om ruim twintig kilometer naar huis te lopen'. De soldaten halen hun schouders op, tillen hem op en brengen hem het dorp uit. 'Laten we je hier nooit meer zien!'

De volgende dag vindt een voerman de doodgevroren bezembinder in een bos langs de rijksweg. Tegen de marechaussee zeggen de soldaten, dat ze 'slechts hun plicht deden: het verwijderen van zwervers uit de bebouwde kom', waarmee de commandant genoegen neemt.

Door zware sneeuwval ligt het telefoon- en telegraafverkeer plat.

De Administratie der Posterijen en Telegrafieën (sinds 1928 de PTT) kampt met tal van geknapte draden. De treinenloop ligt in de war, niet alleen door sneeuw maar ook door het gebrek aan steenkool. Zo is er meer ellende: ook deze winter zitten weer veel mensen in de kou, en evenals in de voorgaande oorlogsjaren kunnen ze ook nu slechts spaarzaam gebruikmaken van elektriciteit en gas. Het is zo koud dat de waterleidingen bevroren. Om aan drinkwater te komen worden grote hoeveelheden sneeuw gesmolten. Voedsel is nauwelijks nog voorhanden, en wat er is verdwijnt naar het oosten, naar Duitsland. Natuurlijk breken er protesten uit: 'Geef ons meer te eten!', maar nergens evenaren die protestacties het aardappeloproer van 1917.

‘Ersatz’ veraangenaamt het leven

Om het leven nog enigszins te veraangenamen kende niet alleen Duitsland, maar ook Nederland een scala aan *ersatz*: zo gingen gemalen en gebrande eikels door voor koffie, soms op smaak gebracht met een weinig echte koffie. Thee-ersatz heette théà, een brouwsel op basis van meidoornblad dat erg in de smaak viel. Daarnaast waren er – evenals in Duitsland – kruiden-theeën, die verbazend goed smaakte en nog altijd bestaan. Aardappelpudding met witte saus of rabarber (tenminste als je aardappelen of rabarber kon krijgen) was een toetjes-*ersatz*. Als frisdrank-*ersatz* ging de voorkeur uit naar rabarberlimonade met aardbeiensap. *Ersatz* was er ook voor het schoeisel, zoals houten schoenzolen, gefabriceerd in Limburg. Ze leven voort in de gezondheidssandalen van het Zweedse merk Birkenstock.

Op het platteland merkte je weinig tot niets van de crisis. Een journalist van het Nieuws van de Dag maakt in het voorjaar van 1918 een rondreis door diverse provincies. Hij constateert dat ‘er bij de boeren in het geheel geen gebrek is’. ‘Wie thans een bruiloft of jubileum bij landbouwers meemaakt, kan moeilijk merken dat het oorlogstijd is of dat er rantsoenering van levensmiddelen bestaat. Eten en drinken is er volop en gij staat verbaasd over het grote aantal gasten. Hoe men aan de verschillende levensmiddelen komt om de genodigden te bedienen is onbegrijpelijk. Men stoort zich weinig aan de ernst der tijden.’

De Telegraaf meldt: ‘Ik was in Brabant en vond daar in hotels en restaurants volop melk, thee en allerfijnst tarwebrood. Weliswaar betaalde ik voor een glas melk vijftien centen, maar hoe gaarne zouden Amsterdamse moeders hun spruiten voor dien prijs melk geven? Kaas was er volop en van de allerbeste, oude zowel als jonge volvette kaas. En dan het brood! Ik kreeg voor veertig centen twee heerlijke boterhammen uit de fijnste tarwe bereid, dik belegd met heerlijke kaas en ruim beboterd, zonder dat men mij om een boter-bon vroeg. Thee wordt in melksalons à vijfentwintig cent per kop geschonken. Alles gaat daar heel gewoon in zijn werk, alsof er geen distributiemaatregelen bestaan!’

In Duitsland is het wel anders. Volgens een bericht in De Telegraaf verhongert het volk in het pelgrimsoord Kevelaer. 'Er zijn meer dan honderd oorlogsweduwen in deze plaats. Een meubelfabriek in de Neustrasse vervaardigt de laatste maanden slechts doodskisten. In cafés krijgt men slechts één glas bier. Zo'n 'Wallfahrt nach Kevelaer' heeft zelfs Heine - Heinrich Heine, Duits poëet uit de negentiende eeuw - niet meegemaakt.'

In het keizerrijk zakt in 1918 alles in elkaar. Een Hollandse zakenman, die veel door Duitsland reist, schrijft naar huis: 'In heel Duitsland heerst een ongelooflijke malaise. Men wil vrede tot elke prijs. Ja, zelfs ten koste van de troonsafstand van de Hohenzollerns. De bevolking is vervallen tot een staat van onbeschrijflijke inzinking.'

In Nederland hebben we nog oog voor vrolijke zaken en kijken naar de toekomst. In Arnhem opent in 1918 het Nederlands Openluchtmuseum. Het is een initiatief van generaal buitendienst A.F. Hoefer, naar een idee van het in 1891 geopende openluchtmuseum in Stockholm. Directeur Van Ervens Dorens trekt de toegangspoort open: 'Niet als een daad van wereldschokkende betekenis, maar om het Nederlands Openluchtmuseum te maken tot een grootsche stichting.'

In Den Haag besluit de familie Kröller in 1918 van haar landgoederen in Otterloo en Hoenderloo (vijfenveertighonderd hectare) een stichting te maken. De Haagse Courant: 'Bij de Franse Berg - één van de mooiste vergezichten van ons land - komt een museum voor de schilderijencollectie van mevrouw Kröller-Müller, vooral Franse meesterwerken en schilderijen van de Nederlander Vincent van Gogh.' De architect was G.P. Berlage, die zijn opdracht - na onenigheid met Helene Kröller-Müller - na twee jaar overdroeg aan de Belgische bouwkundige Henry van der Velde.

Onze expertise groeide, ook op wetenschappelijk terrein. We hadden sinds 1917 in Utrecht zowaar een vrouwelijke hoogleraar biologie, Johanna Westerdijk (1883-1961), die zich bekwaamde in schimmelcultures en de grootste schimmelcollectie ter wereld aanlegde.

Bij de opening van de Landbouwhogeschool Wageningen, in

maart 1918, heffen hoogleraren plechtig de champagneglazen: 'Hanc tuemur, hac nitimur' (haar beschermen wij, op haar steunen wij). Er wordt geklonken in aanwezigheid van prins Hendrik en minister Posthuma (Landbouw). Tijdens de oorlog studeren daar veel geïnterneerde Belgische militairen en zelfs Duitse krijgsgevangenen.

Vliegtuig boven Rhenen in problemen

Een week voor de opening van de Landbouw Hogeschool zijn er problemen met een vliegtuig in Rhenen.

Zaterdag 2 maart, het is buig weer, gaan eerste luitenant Wijnhuis en tweede luitenant Slimers van Soesterberg in een eendekker richting Breda, waar ze hun opwachting zouden maken bij de majesteit.

Al snel na het opstijgen komt de hagel met bakken naar beneden. Hagelstenen zo groot als duiveneieren roffelen op de vleugels en de motor. Het toestelletje komt maar moeilijk vooruit. Het gaat omhoog, omlaag, een stuk vooruit, ze glijden ineens naar achter om dan met een ruk weer vooruit te schieten. Rond half twee hangen ze laag boven Rhenen. De hagelbui is gestopt, nu hapert de motor. Wijnhuis krijgt hem uiteindelijk aan de praat. Met veel motorgekuch steekt het toestel de neus fier omhoog en gaat uiteindelijk horizontaal liggen. De piloten halen opgelucht adem. Maar die opluchting is van korte duur. Het motorgepruttel begint opnieuw, de verdomde motor slaat weer af. Vloekend probeert Wijnhuis de machine aan de praat te krijgen. Dat lukt niet. Het vliegtuigje komt in een vrije val. Kronkelend om zijn eigen as gaat het achter de Cunerakerk recht op de Rijn af en klappt op het water. De toeschouwers schreeuwen om hulp. Twee roeibootjes gaan eropaf.

Beide piloten, die zwemvesten dragen, komen vlakbij hun zinkende toestel boven water. Nog dezelfde dag excuseren ze zich bij de majesteit voor het niet ter audiëntie verschijnen.

Om de afgelaste afspraak nuttig te vullen leest de koningin de laatste ambtsberichten, die zijn 'niet overwegend gunstig'. 'Dagelijks neemt het smokkelen (sterk) in omvang toe', laat de politie de vorstin weten. De 'meest gewenste' smokkelwaar van het moment: zeep en chocola.

Volgens het juridisch tijdschrift De Grondwet 'is het smokkelen aan de Belgische grens zo algemeen dat zelfs ambtenaren er verstoeld van staan'. 'Dagelijks worden smokkelaars bij hele troepen opgebracht, doch de gevangenis te Breda is zo vol, dat men ze daar weigert te ontvangen, zodat men verplicht is ze weer op vrije

voeten te laten.’ Ook overdag - en dat is nieuw - trekken de smokkelaars brutaalweg, nu ook ‘troepsgewijs’, de grenzen over.

Ook Duitsers smokkelen. Vooral boeren brengen clandestien geslacht rund- en kalfsvlees naar Nederland. Op de zwarte markt thuis vangen ze er vrijwel niets voor. Nederlandse restauranthouders betalen grif voor gesmokkeld vlees. Het is duur, maar veel beter dan ingeblikt vlees uit Nederland. Een restaurateur van een chique etablissement in de stad Groningen neemt gesmokkeld vlees uit Duitsland af. Op de dag dat het diner plaatsvindt krijgt hij de tip dat er ook leden van de rechterlijke macht aan de dis aanschuiven. Even staat de uitbater met de handen in het haar, want op de menukaarten staat: vers rundvlees. Al snel heeft hij de oplossing paraat: een drukker maakt vliegensvlug nieuwe menukaarten met daarop de aankondiging: ‘Vlees uit blik’. ‘Iedereen roemde de maaltijd en verbaasde zich over de uitstekende smaak van het ‘ingeblikte’ vlees’ (Nieuwsblad van het Noorden).

Staking bij Hembrug loopt uit op rel

Met de vrede in het verschiet vertikken veel arbeiders van de Artillerie-Inrichtingen Hembrug in mei 1918 om nog meer en nog langere overuren te draaien. Ze gooien het bijltje er bij neer. Op 14 mei vindt een deel van de stakers het welletjes en gaat weer aan de slag.

Na werktijd belagen de niet-werkwilligen de stakingsbrekers. Een detachement huzaren en marechaussee komt eraan te pas om de werkwilligen veilig naar huis te loodsen. De stakers krijgen hulp van ‘groepen kwajongens’, tegenwoordig zouden we ze ‘hooligans’ noemen, ‘die de (militaire) politie met stenen bekogelden’ (De Telegraaf). Geweerschoten blijven uit, maar de huzaren trekken hun sabels en jagen de stakers en ‘kwajongens’ door de Haarlemmerstraat het centrum uit. ‘Er waren veel ernstig gewonden. Pas om zeven uur had de laatste werkwillige zijn woning bereikt, waar hij normaal gesproken al om kwart over vijf zou zijn.’

De staking duurt tot na de Pinksterdagen. Op Tweede Pinksterdag staan op het terrein van de pilotenopleiding in Soesterberg zo’n vierhonderd padvinders te wachten op prins Hendrik, die rond elf uur die ochtend verschijnt in korte padvindersbroek en het tuniek van een troepleider. Hij is al generaal en voorzitter van het Rode Kruis en bekleedt tal van andere functies; vandaag volgt zijn benoeming tot ‘beschermheer der padvinders’. De prins staat daarin niet alleen, koningin Victoria Eugénie van Battenberg van (het ook neutrale) Spanje is hem in die functie voorgegaan.

Staande met ‘de jongens’ rond de vlaggenmast verklaart Hendrik ‘met hart en ziel padvinder te willen zijn en met de jongens te strijden voor hun mooie idealen’. Hendrik werkt dan al twee jaar voor de padvindersbeweging en heeft, volgens voorzitter G. Tegeleburg van Scouting Amsterdam, ‘in alle opzichten getoond de karaktereigenschappen te bezitten waar de Padvinderswet van spreekt: ‘Trouw, oprechtheid, ridderlijkheid en hulpvaardigheid.’ Hendrik legt de padvindersbelofte af: ‘Ik beloof mijn uiterste best te zullen doen een goede beschermheer en een trouwe vriend te zijn voor alle padvinders.’ Dat hij talrijke buitenechtelijke relaties

had en omkwam in de schulden - Juliana zag in 1934 af van de erfenis van haar vader -, daarover sprak men niet. Een prins blinkt nu eenmaal uit in alles.

Spaanse griep: ‘moordenaar’ van formaat

In maart 1918 breekt in Fort Riley’s Camp Funston, in de Amerikaanse staat Kansas, griep uit. Nou en? Griep, niet iets om je druk over te maken, wat koorts, een week in bed en gezond weer op. In Camp Funston heeft de leiding trouwens wel wat anders aan het hoofd dan een onbeduidend griepje. De soldaten staan op het punt te vertrekken naar de Europese gevechtsterreinen.

Kantine kok Albert Gitchell was in Funston de eerste soldaat die zich in maart 1918 ziek meldde. Hij klaagde over pijn in de keel en voelde zich afwisselend heet en koud. De citroenen die hij aan het snijden was legde hij – zo rot als hij zich voelde – op het ijs, een teken dat hij dacht snel zijn werk weer te kunnen hervatten. Gitchell kwam nooit terug. De andere dag meldden zich veertig soldaten met dezelfde ziekteverschijnselen.

Het waren de eerste zweepslagen van de moordende ziekte die wereldwijd tussen de twintig en vijfentwintig miljoen (!) slachtoffers zou vergen, dat waren meer mensen dan er zouden sneuvelen in WO I en WO II samen.

Enkele dagen na de eerste ziekmeldingen vertrok de 89^e divisie naar Frankrijk. De griepgolf in Camp Funston stopte abrupt. Maar in de loopgraven aan het westfront sloeg de griep hard toe. In juni 1918 bereikte de ziekte Spanje. Spaanse media berichtte dat er honderdtwintigduizend mensen aan ‘een geheimzinnige ziekte lijden’. Volgens de eerste berichten openbaart de ziekte zich door hoge koorts, gelijk influenza, maar zou niet dodelijk zijn. Ook koning Alfons XIII van Spanje toonde verschijnselen van de ziekte die hij, naar eigen zeggen, wist te bezweren door het drinken van rum. Alcohol werd daarmee hèt - maar niet werkend - geneesmiddel tegen de griep. Door de overvloedige aandacht van de Spaanse media voor de griep van de koning kreeg de ziekte de naam ‘Spaanse griep’. À propos, als geneesmiddel dronk de koning Bacardi, het merk voert sindsdien het wapen van het Spaanse koningshuis op het etiket.

Niettegenstaande de alcohol verspreidt de Spaanse griep zich razendsnel. In tegenstelling tot wat veel artsen beweerden werden ouderen, die doorgaans minder weerstand hadden, nauwelijks

getroffen. De ziekte 'greep' vooral jongeren tussen de twintig en veertig jaar die veel contacten onderhielden en frequent openbare gelegenheden bezochten; ouderen hadden in dat opzicht een achterstandspositie. Sterke, gezonde mensen genazen binnen vijf dagen, ondervoede patiënten - door de oorlog en de enorme economische malaise was hun aantal groot - reddden het niet. Begin juni 1918 telde West-Europa ruim tweehonderdduizend lijdens aan de Spaanse ziekte.

In juli bereikt de ziekte Groot-Britannië. In Londen begint het met tweehonderd zieken, maar al snel loopt het aantal patiënten in de tienduizenden. De ziekte verspreidt zich als een tsunami over heel Engeland. Fabrieken, vooral in Birmingham en Leeds, toch al ernstig onthand door het gebrek aan arbeidskrachten, komen stil te liggen. Een correspondent van het Nieuws van de Dag: 'Hetzelfde beeld zien we in Berlijn, waar de ziekte de omvang van een flinke epidemie aanneemt. Post, telefoon en politiedienst ondervinden belemmering door het groot aantal absenten. In geheel Duitsland neemt de ziekte grote afmetingen aan.'

Vanuit Duitsland zwaait de griep over naar Nederland. Nederlandse arbeiders die bij Krupp in Essen en andere Duitse bedrijven werken, nemen de ziekte mee. In eerste instantie noteert men hier honderden ziektegevallen, al snel zijn het er duizenden, dan tienduizenden. In alle lagen van de bevolking slaat de Spaanse griep om zich heen, niemand blijft gespaard, zo lijkt het: burgers niet en militairen niet. 'In het Engelse interneringskamp in Groningen zijn reeds honderd gevallen', schrijven de kranten.

En wat doet onze regering? Niets. In de Troonrede van 1918 geen woord over de plaag. De Telegraaf: 'Het eigenaardige is dat er van regeringswege of gemeentewege absoluut geen maatregelen worden getroffen om het gevaar voor besmetting (...) tegen te gaan.'

De regering laat weten: 'Geen maatregelen van bijzondere aard te kunnen nemen' - waarom niet blijft onbeantwoord. 'Wel is het nu meer dan ooit geraten de meer algemenen hygiënische maatregelen in acht te nemen. Alles wat tot verspreiding ener besmettelijke ziekte kan medewerken, dient vermeden te worden. Als zoodanig zijn te noemen: volksophooping en met name kermis en dergelijke, waar ook vaak de matigheid niet voldoende betracht

wordt.'

Vergeet het: kernissen gingen gewoon door, omdat 'de contracten niet meer geannuleerd kunnen worden'. Ondertussen sluiten veel kantoren omdat het personeel geveld is door de griep. Op een assurantiekantoor in Den Haag zijn tweeëntwintig van de vierentwintig personeelsleden ziek. De telegraafdienst in Rotterdam meldt honderd zieken. Op de legerbases Harskamp zijn achthonderd soldaten doodziek: in korte tijd sterven er vijftien.

De Spaanse Griep, door medici ook wel de 'Spaansche ziekte' genoemd, kon mensen in een mum van tijd vellen. Een wachtsoldaat in Den Helder liep de ziekte 's middags op. Hij bleef op zijn post bij de kazerne. Daar zakte hij 's avonds in elkaar: dood.

Vooraf in Drenthe en Twente, landsdelen waar de armoede welig tierde, maaide de zeis naar hartenlust. Honderden verloren er het leven. In Vriezenveen - samen met de randgemeenten zo'n zesduizend inwoners - overleden binnen twee weken achtenveertig mensen aan de griep. Zo'n ramp hadden ze daar sinds de grote brand van 1905, waarbij ruim tweehonderd woningen in vlammen opgingen, niet meer beleefd. 'In Oldenzaal - destijds zo'n zevenduizend inwoners - is een kwart van de bevolking aangetast door de griep', schreef de Zwolsche Courant. In sommige arbeidersgezinnen kwamen twee tot drie sterfgevallen voor. In Dinxperlo stierf het gezin van landbouwer Overbeek, drie personen, aan de Spaanse griep.

Ook in Almelo heerst de ziekte 'in hevige mate', tweeduizend mensen leden er aan. De ene lijkstoet na de andere reed naar de dodenakker. In twee weken tijd overleden in Almelo zeventig personen, onder normale omstandigheden stierven er twintig... per maand! In een plaatselijke apotheek werden binnen enkele dagen meer dan vierhonderd recepten - vooral carbol en anti-streptokokkenserum - tegen de Spaanse ziekte verstrekt.

In Dordrecht sloten de scholen, van de honderdthalf leerlingen waren er drieëntachtig doodziek. Deventer noteerde dagelijks vier- à vijfhonderd zieken. Sliedrecht - dertienduizend inwoners - telde tweeduizend zieken. Ambtenaren van de burgerlijke stand haalden daar wekelijks een streep door zestig namen.

In het najaar van 1918 tast de Spaanse griep ook de 'gegoede

kringen' aan. Artsen noteren: 'Longontsteking in combinatie met de Spaanse griep komt nu meer voor'.

In het buitenland ging de griep nog veel erger te keer. Uit Italië kwamen berichten dat 'er in Milaan tachtigduizend mensen aan lijden'. Alleen uit Rusland ontbrak elke informatie, pas na de oorlog kwamen van daar berichten dat er miljoenen mensen aan de Spaanse griep waren overleden.

In de herfst van 1918 keerde de griep terug naar Funston. 'Tegen die tijd vallen de soldaten bij bosjes', aldus Jessie Lee Brown Foveaux, de 18-jarige kwartiermeester van het kamp, die in haar autobiografie *Any Given Day* de uitbraak van de grieppandemie minutieus beschrijft. Aanvankelijk viel het met honderddrieëndertig griepgevallen nog mee, maar in september stond de teller binnen een dag op ruim duizend zieken. Dat was niks. Het aantal grieppatiënten in het kamp piekte die maand naar veertienduizend, waarvan erin korte tijd ruim twaalfduizend overleden! En niet alleen Funston kampte met de griep, ook andere Amerikaanse legerbases werden keihard getroffen.

Satan is op de wereld losgelaten

Er bestaan bizarre verhalen over het ontstaan van de Spaanse ziekte. Gelovigen zagen het als 'de gesel Gods'. Dat Hij ons daarmee strafte voor ons verzet tegen de ootmoed, stond volgens de meeste gelovigen wel vast.

De culturele en wetenschappelijke vooruitgang, die maakte dat we voor de oorlog 'in een geweldige tijd' leefden, stortte ons nu in het kwaad. Anderen beschouwden de gigantische veldslagen en de dodelijke griep als een loutering. De Jongste Dag, zo wisten velen zeker, was nabij. De kerken puilden uit met boetedoeners die hun handen vouwden en God smeekten om vergeving. Waren wij niet allen willoze werktuigen in Zijn hand? Van Hem, die volop gaf en ons nu straft voor ons gebrek aan nederigheid, door Satan op de wereld los te laten.

Dominees en pastoors vuurden de boetedoeningen aan. Daarbij kwamen de verhalen van would-be wetenschappers, zoals de Duitse arts Philip Berger, die bij hoog en bij laag beweerde dat de dodelijke pandemie ontstaan was door de vele gifgasaanvallen aan de fronten. Hem geloofde vrijwel niemand. Zij die 'modern dachten' begrepen best dat de griep veroorzaakt werd door een bacterie. Geen mens dacht aan een virus, hoewel de Nederlandse microbioloog Martinus Beijerinck al in 1898 het bestaan van virussen aantoonde. Het is opvallend dat er in Camp Funston kippen en varkens werden gehouden, een uitstekende voedingsbodem voor het ontstaan van het vogelgriepvirus (H1N1) en ja, dat was de Spaanse griep: een vogelgriepvirus.

Angst voor de ziekte was er alom. Artsen trachtte die angst te voorkomen. 'Niemand behoeft een plezierreisje te gaan maken naar een plaats waar deze ziekte epidemisch heerst, maar voorlopig behoort men dit niet te overdrijven door alle verkeer in trams en spoorwegen te vermijden en elk gezelschap te ontvlieden. De overdreven vrees is iets dat het lichaam verzwakt en het voorbeschikt om ziek te worden. De eerste raad om de Spaansche ziekte te voorkomen is dus: niet bang zijn' (weekblad Moleschott - Moleschott, een prominent Nederlands arts uit die tijd).

Andere deskundigen gingen daar lijnrecht tegenin. ‘Neem u in acht: wascht uwe handen meer dan vroeger, omdat telefoon, deurknop, courant, brief, boek, enz. besmet kunnen zijn. Wandel liever in de frissche buitenlucht dan plaats te nemen in een volle tram.’

Handen wassen? Probleem: zeepgebrek. Door de duikbootoorlog en de Britse zeeblokkade, waardoor Nederland geen handel meer kon drijven met de centralen, lag in 1918 de zeepfabricage plat. Zeep was duur, en dus ging het resterende zeep via smokkelroutes naar Duitsland en moest Nederland het doen met surrogaat. Uiteindelijk kwam zeep op de bon, zodat huisvrouwen niet langer aangewezen waren op het slechte namaakpul.

Om besmetting te voorkomen raadden artsen aan: ‘Een dubbel gevouwen zakdoek te drenken in eene slappe azijnoplossing of antisepticum en daarna voor neus of mond te hangen.’ Roken was volgens de artsen ‘altijd goed, want dan blijft de mond open’. De Telegraaf bericht over een Duitse arts die voor veel geld ‘het wondermiddel sublimaat’ op de markt bracht. De doodzieke grieppatiënt kon zich gemakkelijk zelf injecteren met deze dure substantie, een mengsel van zilver, goud en kwik. Volgens de reclame was dit ‘het allerlaatste redmiddel’. In werkelijkheid was het zwaar vergif dat de nieren verwoestte. Niemand die de arts een halt toeriep.

Ook in Indonesië woedde de Spaanse griep, waar de ziekte om onbegrijpelijke redenen de ‘Russische griep’ heette. De hospitalen lagen er stampvol. Op een dag begroef men in een kampong honderd inlanders tegelijk. Het openbare leven lag er stil: veerboten voeren niet, treinen reden wel, maar zonder conducteurs en bedienend personeel. De hotels waren leeg. In de steden vielen bouwprojecten stil en veel westerse winkels sloten. Alle hoop was gevestigd op de moessonregen, ‘die de lucht zou zuiveren van bacteriën’; een ijdele hoop.

In de loopgraven was de Spaanse ziekte een klein, bijkomend probleem naast het moordende artillerievuur, de man-tegen-mangevechten en het mosterdgas, De allerlaatste mogelijkheid

om aan de ‘heldendood’ te ontsnappen was het plegen van zelfmoord. In de loopgraven werd het algauw een trend. Duizenden soldaten deden het: ze liepen pardoos het machinegeweevuur in, hielden een handgranaat voor borst of buik of richtten hun geweer of pistool op zichzelf en gingen. De kunstenaar Otto Dix († 1969) meldde zich als vrijwillig soldaat en legde schrijnende zelfmoordtaferelen vast. Zijn schilderij Toter Sappenposter: een half vergane Duitse soldaat, de loop van zijn geweer nog in de mond.

Het virus verdween even snel als het gekomen was, maar voor velen verdween het niet snel genoeg. In 1919 stierven in Nederland nog duizenden mensen aan de Spaanse griep. Vooral krijgsgevangenen en burgervluchtelingen die, ondervoed en vervuild, via Nederland op weg waren naar huis. Volgens de officiële berichten telde de vluchtelingenstroom door Nederland honderdvijfendertigduizend soldaten en burgers. Ze kwamen uit alle werelddelen: Britten, Fransen, Italianen, Japanners en Russen. (Vanwege de revolutie wilden veel Russen liever in het westen blijven, maar ze werden gedwongen om terug te gaan.)

Veel vluchtelingen leden aan de Spaanse ziekte, tbc of ander ongerief. In 1918 begroef het leger in Garderen negentwintig Serviërs en andere buitenlanders uit Oost-Europa die in Nederlandse kampen bezweken aan de Spaanse griep. Om onbegrijpelijke redenen liet de Servische regering de overblijfselen van hun landsmannen in 1938 naar... Tsjechië verplaatsen. Het lege graf, met daarop een monument ter nagedachtenis aan de Serviërs, bleef op de begraafplaats bewaard.

‘Er is geen grond voor eenig optimisme’

Met de Kaiserslacht boekt de Heeresleitung aanvankelijk Mopmerkelijke successen. Het Heer breekt door de linies van de entente. Duitsland waant zich al overwinnaar, maar die euforie smolt als boter in de zon toen de geallieerden hun frontlinies vliegensvlug herstelden.

In mei '18 barst Operatie Friedenssturm los, een allerlaatste poging om met een hausse aan Sturmtruppen, kleine, goed getrainde, licht bewapende eenheden, de geallieerde linies te doordringen. De ‘storm’ richt een enorme ravage aan, maar ook nu komen de Duitsers, evenals in 1914, niet over de Marne. Ondanks massa's gifgas en hevige man-tegen-mangevechten blijven de Duitsers steken. Ook aan de andere zijde komen de troepen veelal niet veel verder dan moorddadig afweren. Uiteindelijk zijn het niet de Fransen, Britten, Canadezen, Australiërs en Afrikanen, maar de Amerikanen die de Duitsers teruggedrijven. In juni menigen de ‘Sammies’ zich in de strijd en weten de oorlog, eerder door overmacht en bravoure dan gewiekst krijgsmanschap, in het voordeel van de entente te keren.

Na de veldslag bij Château-Thierry aan de Marne, betreden de Amerikanen in september het slagveld bij Saint-Mihiel aan de Maas. Op een breed front van ruim vierentwintig kilometer werpt de Amerikaanse opperbevelhebber John J. Pershing veertien divisies in de strijd tegen tien Duitse divisies. Voor het eerst ronkt de Amerikaanse luchtmacht in grote getalen over het slagveld.

In de Meuse-Argonne lopen de *Doughboys* tegen de Duitse stellingen te hoop. Kapitein George S. Patton junior van de pantser-troepen, die in tanks over de slagvelden ratelt, raakt gewond. Liggend in een granaattrechter meent hij in de voorttrekkende wolken boven de Maasvallei zijn strijdlustige voorvaderen te herkennen. Hij besluit dat het zijn levensbestemming is altijd te vechten. Patton doorkruiste het gebied opnieuw in 1944 als pantsergeneraal van het 3e leger.

De Amerikanen leveren een verbeten strijd. Ze verliezen in

slechts enkele maanden tienduizenden soldaten. Vrijwel allemaal jongens uit het onmetelijke Amerikaanse platteland, zonen van 'settlers', twintigers, waarvan vaak niet eens geregistreerd staat wanneer ze waren geboren. Korporaal Andrew M. Opel uit Missouri – leeftijd onbekend – sneuvelt op 30 september 1918 bij Montfaucon 'in action'. Hij is een van de ruim honderdduizend Amerikanen die in WO I vielen op de Franse slagvelden. Opel werd begraven in Romagne-sous-Montfaucon, met ruim veertien-duizend kruizen de grootste Amerikaanse militaire begraafplaats uit WO I in Europa.

Door de oploeiende gevechten vreest Nederland opnieuw voor een oorlog op eigen bodem. Dat Duitsland inderdaad een offensief zou beginnen, en de grenzen in Limburg en Noord-Brabant zou passeren, behoorde tot de mogelijkheden, dacht men. Een offensief aan onze oostgrens, waar de Duitsers in hoog tempo loopgraven lieten aanleggen, werd ook niet uitgesloten. Maar Snijders hecht geen geloof aan de Duitse oorlogsexpansie richting Nederland. 'Ik heb (...) tal van aanwijzingen dat de Duitse regering met ons geen oorlog wenscht. Dat is maar goed ook, want een oorlog met Duitsland (kan) voor ons niet anders dan noodlottig zijn.'

'*Noodlottig*', met dat woord legt de opperbevelhebber een op scherp staande bom onder zijn eigen stoel. Volgens waarnemers schildert hij 'zijn' leger af als een stel angsthazen, die bij een mogelijke Duitse inval krijsend de geweren aan de kant zouden gooien. En daar blijft het niet bij. Om de neutraliteit gestand te doen verklaart Snijders, 'dat het te betreuren zou zijn als de entente ons in een oorlog zou storten'. Tegelijk merkt hij op: 'Dat dit toch beter zou zijn, want dan zouden we slechts van een kant aangevalen worden, over zee. In dit geval krijgen we krachtige bijdrage en hulp van Duitsland.' Opnieuw een kapitale fout: hulp van Duitsland. Oorlogsminister De Jonge viel de opper als een havik aan en deed hem de suggestie om subiet af te treden. Snijders verslechterde zijn positie nog verder toen hij in een rapport wees op 'de ernstige tekortkomingen van het leger'. 'Moderne strijdmiddelen', noteerde hij, 'hebben we niet of in slechts zeer onvoldoende mate. Onze veldartillerie is uitmuntend, maar veel te zwak. Veldartillerie voor de Reserve en de Landweer? Niet voorhanden.

Mobiël krombaangeschut - mortieren - ontbreekt zo goed als geheel. De munitievoorraad? Verre van toereikend voor een langdurige strijd'. Voor een dag vechten, zo rekende de opper voor, 'zijn minimaal 2.900 granaten per stuk geschut nodig, we hebben er driehonderd...'

Mitrailleurs? 'Geheel onvoldoende. Handgranaten? Ofschoon langzamerhand toenemend, is het nog altijd gering in verhouding tot de behoefte.' Het leger beschikte 'over 400.000 handgranaten voor 190.000 manschappen, dat kwam neer op circa twee handgranaten de man.'

Door het gebruik van strijdgassen bestond er dringend behoefte aan gasmaskers, volgens Snijders waren die 'in een geheel onvoldoend aantal aanwezig. Het gemis daarvan stelt onze troepen niet alleen aan de gruwelijke gevolgen van gasvergiftiging bloot maar zal ook al bij voorbaat hun moreel bedenkelijk neerdrukken. Voor onze strijdmacht zijn slechts 5.130 gasmaskers beschikbaar.'

Ook over onze veel geprezen verdedigingslinie: de vijftientig kilometer lange Nieuwe Hollandse Waterlinie, van Muiden tot aan de Biesbosch, was Snijders niet te spreken. 'Het volledig onder water zetten duurt veertien dagen en het moet hoogst twijfelachtig worden geacht of wij den vijand gedurende dat tijdsverloop zullen kunnen beletten zich tegen die linie te richten. Bovendien kunnen hele gedeelten niet onder water worden gezet, zoals de stelling van Naarden, de Houtense vlakte en het Lek-access' waarin - thans grotendeels door aarde bedekte - groepsschuilplaatsen lagen, de zogenoemde pelotonsbunkers. Snijders betoogde dat de weerstand van de NHW 'van korte duur zou zijn, dat de tegenpartij betrekkelijk spoedig in het hart des lands kan doordringen. Met het huidige geschut kan de vijand over de linie de stelling van Amsterdam beschieten'. En hij ging verder met zijn opsomming, waarmee hij de regering in steeds moeilijker vaarwater bracht en zichzelf naar het afvalputje loodste: 'Het materieel voor de vliegdiens is geheel onvoldoende. Bommen. Granaten: we bezitten ze niet, behalve enkele proefexemplaren. Er is geen grond voor eenig optimisme.'

Zowel de Nederlandse krijgsmacht als de verdedigingswerken

stonden er, volgens Snijders, slecht voor. Zo was de stelling Woensdrecht-Steenbergen, waarin de kanonnen permanent richting Engeland wezen, in 1918 nog steeds niet af. De bouw van Fort de Ruijter in Vlissingen, waarmee in 1913 ijverig was begonnen om bij een mogelijke oorlog de haven van Antwerpen open te houden - of te sluiten, al naar gelang het uitkwam -, was in 1915, als gevolg van de neutraliteit, gestopt.

Natuurlijk, Snijders had gelijk, maar dat is iets anders dan gelijk krijgen. De minister en de Tweede Kamer waren des duivels over het oordeel van de opper die 'zijn', beter gezegd 'ons', leger en de strategen wegzette als een stel dilettanten. Later is wel beweerd dat Snijders verbittering te maken had met het plotseling overlijden (dinsdag 16 april 1918) van zijn 61-jarige vrouw Johanna, waarmee hij vijfendertig jaar lang lief en leed deelde. Het zal wel, de bikkelharte kritiek op de Nederlandse strijdmacht schoot de minister van Oorlog, De Jonge, in het verkeerde keelgat. 'Wat voor een opperbevelhebber is dit?' De minister was woedend. 'Waarom zijn we überhaupt gemobiliseerd?', vroeg hij nijdig aan Snijders. Die bleef onberoerd en attendeerde de minister er op 'dat Nederland door te mobiliseren bijna vier jaar buiten den oorlog is gebleven'. 'Dat - de mobilisatie - is (...) de waarde van ons verdedigingsvermogen en de prijs die ten koste van de geofferde millioenen en persoonlijke diensten is behaald. Geen klein land kan verwachten, dat het in zichzelf de macht en de middelen zal vinden ons een aanval van een groote mogendheid op den duur te weerstaan. We kunnen niet verder gaan dan vastbesloten zijn en onze onzijdigheid en onafhankelijkheid tot het uiterste te verdedigen', schreef Snijders in een brief aan De Jonge.

Minister De Jonge aanvaardde de uitleg van de opperbevelhebber geenszins. Hij betichtte Snijders ervan het leger niet als vechtinstrument te zien. 'Ziet men dat niet', aldus De Jonge, 'dan moet men weigeren de verantwoordelijkheid te dragen voor iets wat men zelf als schijnvertoning beschouwt. Ik althans heb het grote vertrouwen dat ik in hem had, verloren', schrijft hij op 8 juni 1918 aan de Tweede Kamer.

Om zijn ongenoegen aan te scherpen deelt hij ruim een maand later, in een als 'zeer geheim' bestempelde notitie, aan de minis-

terraad mee: 'Hoe hoog de persoon van den generaal Snijders ook moge zijn, hoeveel goede, ja zelfs uitnemende eigenschappen hij ook moge bezitten, hoe ontwijfelbaar het ook moge zijn, dat hij zijn plicht, en meer dan dat, zal doen wanneer het eenmaal op vechten aankomt, zijn beleid onder de eigenaardige omstandigheden van deze vier jaren niet het voor ons land meest gewenschte is geweest, althans op dit oogenblik niet meer is' (getekend op 11 juli 1918).

Het kabinet deelt die mening. Er gaat een ontslagverzoek per koerier naar Wilhelmina, maar die laat meteen weten 'het volste vertrouwen te hebben in de opperbevelhebber'. Dit 'vertrouwen' was gestoeld op de - zeer geringe - kans dat Duitsland alsnog als overwinnaar uit de oorlog zou komen. Het ontslagverzoek belandde in het archief. De prooi ontglipte de ministerraad, maar de zaak was niet gesloten. Snijders was aangeschoten wild. De regering stond klaar om hem bij de eerstvolgende misstap ten val te brengen...

De Telegraaf kopte:

'Crisis in het defensiebeleid

Uitlatingen over een mogelijke oorlog met Duitsland hebben een conflict doen ontstaan tussen de opperbevelhebber en de regering...'

Rampjaar voor spoorwegen

Het laatste oorlogsjaar is een rampjaar voor de spoorwegen, Heerst de spoorramp in Elst, waarbij doden te betreuren waren, en in september 1918 ‘het meest verschrikkelijke ongeluk bij Weesp’.

In de nacht van zaterdag 3 op zondag 4 augustus snijdt schrill gefluit over de weilanden bij spoorknooppunt De Vork in Elst. Een lange goederentrein uit Rotterdam buffelt over de wissels. Op hetzelfde moment nadert een goederentrein uit Arnhem. Het sein springt op rood. De remmers, die vanuit de remhokjes op de wagons het gevaarte tot stilstand moeten brengen, klaren de klus niet op tijd. De trein rijdt te snel, de locomotief schiet door en botst op de loc van de tegemoetkomende goederentrein. De locomotieven ontsporen. Van de zesentachtig goederenwagons uit Rotterdam, vol met zeep, kolen en kalk, versplinteren er twaalf.

Arnhemsche Courant: ‘Hoofdgeleider Haak wilde zich door een sprong uit de bagagewagen redden, doch te laat; ten gevolge van de schok schoot op het laatste ogenblik de wagendeur dicht en scheidde de ongelukkige het hoofd van den romp. De ander, Horstink, werd het hoofd afgekneeld. Een arbeider kreeg ter plekke de laatste sacramenten toegediend. Vijf ernstig gewonde spoorwegmensen leden hevige pijnen, ‘een hunner riep : ‘Maak mij toch af!’

Die zondag kwamen er honderden ramptoeristen van heinde en verre kijken naar het ongeluk. Onbeschaamd liepen ze langs de wagon waarin nog altijd de onthoofde Horstink lag, vastgeklemd tussen verwrongen stukken hout en staal. Pas rond vijven die middag wisten hulpploegen ‘het afschuwelijk verminkte lichaam’ uit de wagon te bevrijden.

Dit treinongeluk hield de gemoederen lang bezig, maar op een regenachtige vrijdag in september, nota bene de dertiende, werd het abrupt terzijde geschoven toen Nederland zijn eerste échte grote treinramp beleefde, die aan eenenveertig mensen het leven kostte en er tweeënveertig verwondde.

Even over tien en verlaat trein 102 van de samenwerkende SS/HIJSM station Hilversum voor Amsterdam centraal. De snel-trein komt uit Twente met elf propvolle wagons. De trein is laat, volgens de dienstregeling zou hij om 10.40 uur in de hoofdstad arriveren. Om 10.30 uur dendert de loc over de kanaalbrug bij Weesp. Later vertelde de 29-jarige Stoker Wilhelm Cornelis Zwart aan journalisten dat hij plots 'een ontzaggelijke schok voelde'. 'Het leek alsof de trein in een kuil terecht kwam.' Op hetzelfde moment klonk achter hem een hartverscheurend gegil en gemjammer. Zwart stelde direct alle remmen van de loc in werking, maar de zware wagons duwden door met een gekrijs dat door merg en been ging. De loc ontspoorde en kantelde tegen een brugpijler, 'die volledig ontwricht raakte'.

Toen Wilhelm achterom keek zag hij de tender en een goederenwagon met daarachter drie wagons volkomen intact op de rails staan. 'Daarachter begon het toneel van de grootste verschrikking', schrijft De Telegraaf. 'Van de eerste en tweede klaswagons was het achterste gedeelte geheel afgebroken en tot splinters verbrijzeld. Toen wij een hiernaast liggend postrijtuig hadden beklommen, zagen wij beneden ons - aan de voet van de dijk - een chaos van verbrijzelde panelen en banken, dooreengewerkte ijzeren stangen, verwrongen bagagenetten, waartussen hier en daar vreselijk verminkte lijken van mannelijke en vrouwelijke passagiers gekneld zaten. Van één van de wagons waren niet meer dan wat wielen overgebleven. Tussen de ravage lagen overal meegesleurde telegraafpalen.'

De spoordijk was door de hevige regen van de afgelopen dagen slap en week geworden, die situatie verergerde door doorsijpelend kwelwater uit het nabij gelegen Merwedekanaal (sinds 1952 het Amsterdam-Rijnkanaal). De doorweekte spoordijk was onder het gewicht van de trein over een lengte van circa honderd meter finaal ingezakt. Het rechterspoor verdween in een kuil van acht (!) meter diep, het linker spoor hing als een brug over het gat in de dijk. Van bovenaf zag een journalist van De Telegraaf: 'Plassen bloed en vol afgrijzen ontwaarden wij onder een goederenwagon een slijmerige darmmassa, gerukt uit het lichaam van de ongeluk-

kige die onder de wagon verpletterd lag.’

Overall lagen lichaamsdelen en voorwerpen van reizigers: een afgeknepen voet, een damesschoen, een officiers-kepie, bagage... Tussen dit alles door liepen vijf zusters van de Congregatie van de Heilige Carolus Borromaeus uit Maastricht, die in het gespaarde deel van de trein zaten en nu hulp boden. Een rooms katholieke geestelijke zorgde voor geestelijke bijstand aan stervenden en ernstig gewonden.

Alle doden gingen naar het Wilhelminagasthuis in Amsterdam. De gewonden werden op met stro bedekte wagens naar een boot in het Merwedekanaal vervoerd, die hen naar het Binnengasthuis in de hoofdstad bracht.

Een dag na het ongeluk zag de machinist van een zandtrein, die de kuil in de spoordijk dichtte, vlak voor de stort het lijk van een 15-jarig meisje. ‘Hij liet het uit het gat takelen voor het voorgoed aan het oog zou worden onttrokken’ (De Telegraaf).

De hulpdiensten waren snel ter plekke, veelal gemobiliseerde soldaten. Het leeuwendeel van het reddingswerk werd gedaan door infanteristen. Door gebrekkige controle op de plek van de ramp waren er ook ongewenste hulpdiensten actief. Hun enig doel was het stelen van waardevolle voorwerpen, zoals gouden ringen, die ze van de vingers van de doden rukten. Ook gouden horloges, portemonnees, portefeuilles, ja zelfs de meest armzalige kleren verdwenen in de tassen van deze ‘hulpverleners’. Door de gebrekkige beveiliging en het gemis aan identificatiepapieren, waren politie en marechaussee aanvankelijk niet in staat te bepalen of iemand wel of niet op de plek van de ramp mocht zijn.

De woensdag daarop reden de treinen weer, zij het stapvoets en over enkel spoor. Pas op 1 december 1918 was het treinverkeer weer als vanouds. Seinhuishwachter G. Smeenk, die de bagage en andere spullen van de reizigers na de ramp tijdelijk opsloeg, werd twee maanden later ‘voor zoveel menschlievendheid’ benoemd tot ‘broeder in de Orde van de Nederlandse leeuw’.

Gifmengster slaat toe...

Begin oktober gleed het ongeluk bij Weesp naar de achtergrond door acties van een seriemoordenaar, het delict stond bekend als ‘de gifmengster van ’t Zand’ (tegenwoordig gemeente Zijpe bij het Noord-Hollandse Schagen).

Huisarts Oudendaal vertrouwde het niet toen de altijd gezonde vader van Neeltje en Anna op 40-jarige leeftijd aan ‘roodvonk’ overleed. Hij stuurde wat braaksel, alsmede de inhoud van het melkglas waaruit de man laatstelijk gedronken had, naar het gerechtelijk laboratorium in Utrecht; daar vonden ze arsenicum. De politie verhoorde de zussen en al gauw viel de verdenking op Anna, die tevens de moord op haar broer en een andere zus opbiechtte. Ook hier was vergif in het spel geweest. En hoe zat het met haar moeder die enkele maanden geleden gestorven was? Nee, die niet, verklaarde ze plechtig. Het graf bleef dicht.

Van waar die drang om anderen te ‘verhunzen’? De oorzaak was simpel, in zijn testament had vader geregeld dat de langstlevende een niet on aanzienlijk kapitaal zou erven, daar was het Anna om te doen. De bewoners in de kleine gemeenschap waren onthutst. Wie had dat nou gedacht van zo’n braaf meidje dat iedere zondag vroom ter kerke ging? Pas nu begrepen ze waarom Anna de laatste jaren een bijna ziekelijke aandrift aan de dag legde om lijken te zien. ‘Als er hier of daar in het dorp iemand gestorven was, ging zij den doode kijken’, aldus een buurtbewoonster.

Geallieerde wals verplettert keizerlijk leger

Terwijl aan de fronten de gevechten voor het laatst hoog op-
laaien stuurt Duitsland iedereen die een geweer kan vast-
houden naar het front. Het aantal vrijwilligers zwelt weer aan, de
keuringsartsen ontzien zelfs geen gehandicapten. De meesten
gaan - wonderwel - maar al te graag, want in de frontlijn staan ze
nooit alleen, zoals thuis, daar is men ze liever kwijt dan rijk.

Eenmaal in de loopgraven begon de ellende. Ze wilden weg, weg,
weg, weg uit deze hel, zo gauw mogelijk. Alle verhalen van hel-
denmoed verstomde, hun doodsangst overvleugelde alles. Er be-
stond nog maar een wens: jezelf in zekerheid brengen. Onmoge-
lijk. Iedereen werd voortgedreven, recht de vuurlinie in. Ont-
snappen? Geen kans. De Duitsers verbleven langer aan het front
dan de geallieerden. Tien dagen in de eerste linie. Overleefde je?
Dan naar de tweede linie, vervolgens arbeidsdienst en oefeningen
in de rug van het front. Terwijl de Fransen na pak weg een week
naar achteren konden om op adem te komen moesten de Duit-
sers een frontdienst van vele maanden doorstaan.

In Duitsland realiseerde men zich steeds vaker dat oorlog men-
sen in het verderf stort. Niet alleen de soldaten, maar ook artsen
en psychiaters merkten dat het slagveld 'de menselijke geestesge-
steldheid steeds dieper en dieper uitholt'. De zucht naar vrede
was groot, alhoewel lang niet bij iedereen. Het merendeel
droomde de overwinning nabij, ook de legertop wilde koste wat
kost overwinnen. Hindenburg en Ludendorf, de Duitse opperbe-
velhebbers, verklaarden: 'Onze wil tot overwinnen blijft onaange-
daan: wij zullen de vernietigingswil van de vijand breken.' Het
hielp niet. In september 1918 gaf Bulgarije zich onvoorwaardelijk
over aan de entente. Op 1 november trokken de Servische troe-
pen Belgrado 'in overwinningsroes' binnen. Eind september bra-
ken de Britten door de Duitse verdedigingslijn bij St Quentin, de
Hindenburg-Linie, daarmee gaven ze het Heer de definitieve
nekslag.

In het tot op het bod verzwakte Duitsland brak revolutie uit.
Door de revolte - later onterecht gezien als de dolkstoot in de rug

van het verfromfaaide Duitse leger - wankelde alles. Generaal Ludendorff, de dictatoriale vertegenwoordiger van het Duitse militarisme, een fel tegenstander van de democratie, werd in oktober vriendelijk doch dwingend door de keizer aan de kant gezet. 'Ludendorff is levend onder de bloemen begraven, maar dan toch begraven' (De Telegraaf).

Zaterdag 12 oktober 1918: op de redacties van de grote kranten rinkelde onophoudelijk de telefoons. Het ene na het andere bericht en telegram kwam binnen. Buitenlandse correspondenten drongen om voorrang: 'Duitsland geeft zondermeer toe aan de voorwaarden van Wilson!' 'Duitsland en Oostenrijk-Hongarije willen wapenstilstand!' Het nieuws ging van mond tot mond. In de etalages hingen extra krantenbulletins. Mensen vielen elkaar huilend in de armen, ook al kenden ze elkaar niet of nauwelijks. Het leed was geleden! De oorlog was voorbij...!

President Wilson kwam met zijn 14-puntenplan: de ontruiming van de bezette gebieden aanvaardde Duitsland zonder enige beperking. Er kwamen vredesonderhandelingen, ontwapening, de oprichting van de Volkenbond en herindeling van de Balkan. Servië kreeg Montenegro er bij, waarmee het land een lang gekoesterde wens in vervulling zag gaan: een uitweg naar zee. Hetzelfde jaar ontstond het Koninkrijk van Serviërs, Kroaten en Slovenen: Joegoslavië. Een kunstmatig gevormde staat van Zuid-Slaven, een gewaagd experiment, een mengeling van verschillende godsdiensten (katholiek, orthodox en islam) en van culturen, het westen (Habsburg) en het oosten (Ottomaans), vloeiden samen. Een gedwongen verzameling van naties, die na de Tweede Wereldoorlog door Tito bijeen werd gehouden, tot het land in de jaren negentig explodeerde.

Kunstmatig was ook de vorming van de Poolse vrijstad Danzig, lang een twistappel tussen Duitsland en Polen, waar in 1939 de eerste schoten van de Tweede Wereldoorlog klonken. Er viel een besluit over het opruimen van economische barrières en er kwam een nieuwe kijk op de koloniale verhoudingen, overigens zonder te morrelen aan Nederlands-Indië en Brits Indië.

Na de bekendmaking dat Duitsland 'ja' had gezegd tegen het 14-puntenplan van Wilson werd het plan in Nederland voorgelezen in schouwburgen, concertzalen, bioscopen en verenigingsgebouwen. Na afloop klonk steeds langdurig applaus en gejuich. Orkesten en orkestjes zetten spontaan het *Wilhelmus* in en in menige openbare gelegenheid werd *Wien Neêrlands bloed* gezongen. 'Het was of er een zucht van verlichting op ging' (Nieuws van de Dag).

Vrijwel onmiddellijk veerde de beurs in Amsterdam weer op. Handel is handel in oorlog of vrede. Het Nieuws van de Dag: 'Op zaterdag stond er een dichte en lange file van bezoekers samengedrongen op de trappenhuizen van het beursgebouw. In de groote koopmansbeurs wriemelde het van duizenden (het waren er zo'n drieduizend, P.v.L) bezoekers'. Zaterdagavond, na het bekend worden van het Duitse antwoord, werd de handel voortgezet in cafés op het Rembrandtplein en Thorbeckeplein. Nieuws van de Dag: 'Het waren weer kronen en marken, marken en kronen en anders niets dat de klok sloeg. Om twee uur werd het rumoer zoo mogelijk nog grootser doordat onbekende daders stinkbommen tussen het publiek wierpen, die de dikke, lauwe atmosfeer verder verpestte.' Maar stank of niet, de handel ging door...

Opstand in Harskamp

Eind oktober 1918: rumoer in de legerplaatsen. De soldaten in de kampementen dorsten naar vrede, ze willen weg uit de kazernes, bunkers en vestingen en ergeren zich aan alles. In Amersfoort, Geertruidenberg, Harderwijk, Hellevoetsluis, Zaltbommel en in tal van andere legerplaatsen komen de soldaten in opstand. Ze ageren vooral tegen het intrekken van de verloven en het slechte eten. Nergens is de opstand zo omvangrijk als op de Veluwe.

Vrijdag 25 oktober 1918: op het militair oefenterrein Harskamp verwondt tweede luitenant Aalfs zich ernstig aan een te vroeg ontplofte handgranaat. Zijn slapies uit het Eerste Regiment Infanterie zijn des duivels: 'Het zoveelste ongeluk met die klote munitie.' Het is waar. Op de terugweg naar de barakken schelden ze op 'dat kut leger', op 'de slechte leiding', op 'die klote verlofregeling' en 'op al dat ge-oefen, het is een regelrechte farce'. En dan 'die klojo's van officieren', en zo gaat het maar door...

Op zijn zachtst gezegd is het geen strategisch moment om die avond mee te delen dat de leiding de verloven intrekt. Direct daarop breekt hels kabaal los. De soldaten slaan met hun vuisten op de tafels, stampen met de legerkisten op de houten vloer en gooien etensblikken op de grond. Ze schreeuwen dat 'ze nu 't echt helemaal zat zijn', dat ze het 'echt helemaal hebben gehad met dat klote leger!'

In een poging de mannen tot kalmte te manen komt de commandant van Harskamp, Kolonel Mazel, ijlings de kantine binnen.

'Ach wat man, flikkerlazer op!'

Van het een komt het ander. Ze slaan alles in de kantine kort en klein. Mazel maakt dat hij wegkomt. Op het laatst zijn er zo'n zestig soldaten - een uiterst kleine groep, in aanmerking genomen dat er in de kazerne zo'n tweeduizend soldaten bivakkeren - in de weer de kantine grondig te 'verbouwen'. Ruiten en elektrisch lampen sneuvelen. Vitruines gaan aan diggelen, maar de daarin aanwezige sigaren, sigaretten en sterke drank blijven onaangevoerd, de soldaten steken de pakjes en drankflessen in hun zak-

ken.

Buiten schuilen ze samen. De gestolen alcohol en rookwaren gaan van hand tot hand. Wanneer er officieren passeren wijken de groepjes even uiteen om daarna snel weer een hecht verband te vormen. De officieren Plankeel en Rijpma krijgen stenen naar het hoofd geslingerd, beiden lopen een hoofdwond op.

Plots krijgt luitenant Klesser het op zijn heupen, hij lost een schot maar raakt niemand. Wel moet hij direct vluchten, achtervolgd door met stokken bewapende soldaten. Ternauwernood weet hij te ontkomen.

Na het avondappel keert de rust terug. Mazel haalt opgelucht adem, 'het was een bijzondere uitspatting geweest', maar hij ziet - vreemd genoeg - 'geen reden voor het treffen van bijzondere maatregelen', althans dat verklaart hij later voor de commissie tot Onderzoek van de ongeregelde heden in Harskamp.. Mazel slaat geen alarm.

De andere dag, een zaterdag, verloopt kalm... tot de avond, dan breken er opnieuw rellen uit. Een fietsenrek gaat door de ramen van de officierskazerne. Er vliegen stenen in het rond, de kantine gaat in de hens en kort daarop vier barakken. Daarbij ontploft munitie. De explosies bazuinen over de legerplaats, met als gevolg 'een onbeschrijflijke paniek' (Mazel).

De manschappen stormen de barakken uit, weg uit het kamp. Door de vuurzee ontstaat kortsluiting. De generatoren stoppen, alles baadt in het duister waardoor er nog meer paniek ontstaat. Voor Mazel is dit het teken dat er 'een opstand is uitgebroken'. Hij slaat groot alarm en geeft bevel 'direct te vuren op iedere soldaat die stoptekens negeert'.

Luitenant Vonk verzamelt zo'n twintig onderofficieren om zich heen die de boel gewapenderhand trachten te kalmeren. Tevergeefs, zo'n vijftienhonderd soldaten zijn al op de vlucht geslagen. 'Het hele kamp in rep en roer', staat in het rapport van de onderzoekscommissie.

Opperbevelhebber Snijders krijgt het nieuws die avond laat te horen bij terugkomst van een werkbezoek aan Brabant en Limburg. Luitenant-generaal Pop, chef van het Algemeen Hoofd-

kwartier, licht hem rond elf uur telefonisch in. Minister van Oorlog, jonkheer George August Alexander Alting von Geusau, die in het najaar van 1918 minister De Jonge opvolgde, hangt kort daarna aan de telefoon. Hij vraagt Snijders op de man af wat hij 'er aan denkt te doen'. Snijders antwoordt bijna automatisch: 'Een militaire commissie benoemen, onderzoek houden, schuld en verantwoordelijkheden vaststellen.'

'Daar kan ik mij volkomen mee verenigen, maar verleen ook meteen verloven aan het leger.'

Snijders ontraadt dat ten sterkste omdat 'dit in Harskamp zou zijn te beschouwen als bukken voor oproerlingen, de bekroning van hun on-krijgstuchtelijk gedrag'. De minister blijft aandringen, Snijders bindt in en gaat uiteindelijk akkoord.

Het Eerste Regiment Infanterie, dat verantwoordelijk wordt gehouden voor de opstand, profiteert uiteraard niet van dit voordeel en ook de andere troepen die in opstand kwamen zien dit douceurtje aan hun neus voorbijgaan, evenzo de soldaten in de strategisch belangrijke gebieden, zoals de monden van de Maas en de Schelde. Von Geusau kon zich in het laatste in 's lands belang wel vinden, maar tekende bezwaar aan tegen de rest. 'In krijgsonderdelen waarvan de militairen zich aan ongeregeldeheden of openlijke on-krijgstuchtelijke handelingen hebben schuldig gemaakt, (kunnen) zich personen of groepen van personen bevinden die juist trouw zijn gebleven en hebben medegewerkt tot het bewaren of herstellen van de orde. Ik acht het niet menswaardig om die van verlof uit te sluiten en meen dat het aanbeveling zou verdienen, indien ter zake door u aan de korpscommandanten wat meer vrijheid werd gelaten.' Die ministeriële tik kwam gevoelig aan bij de generaal.

Op dinsdag 29 oktober veegde Snijders zijn bureau op het hoofdkwartier aan Plein 5 leeg. 'Er bleven mij slechts de telefoon en een blocnote. En toen heb ik in mijzelf gezegd: nu wordt het ernst', noteerde hij in zijn memoires.

Zijn positie was nu uiterst penibel. De door de minister benoemde Commissie tot onderzoek zat hem dwars - volgens hem was dat een legertaak. Wat hem ook niet lekker zat waren de al eer-

der door de minister voorgestelde 'sociale veranderingen' in het leger, zoals een betere rechtspositie voor Jan Soldaat, dat zou 'sociaal en modern zijn', stel je voor...

Snijders voelde zich een geplukte kip en schreef kwaad en met veel tegenzin: 'Ik bepaal, dat aan de korpscommandanten vrijheid wordt gelaten in het bepalen van de verloven.' Maar hij weigerde dat aan personen, of groepen van personen, waarvan vaststaat dat 'ze on-krijgstuchtelijk hebben gehandeld'.

Harskamp werd in de nacht van zaterdag 26 op zondag 27 oktober ingesloten door soldaten uit Millingen en Ede. Snijders arriveerde die zondag in Harskamp. Hij gaf orders het Eerste Regiment Infanterie over te plaatsen naar de grenzen in Noord-Brabant en Limburg: 'Oorlogsgebieden waar dit korps kan leren wat in ernstige tijd van het leger gevorderd moet worden en onder welke omstandigheden de troepen alsdan hun plichten hebben te vervullen.'

Door de bossen en over de hei struinden dat weekend honderden militairen in de veronderstelling dat Kamp Harskamp niet meer bestond. Soms werden er plukjes soldaten aangehouden, maar het merendeel kon ongehinderd doorreizen naar huis, dat vaak in Drenthe stond.

De aanstichters van 'de opstand' hadden al eerder gisting veroorzaakt in Apeldoorn. Daarop waren ze verplaatst naar Kamp Harskamp dat, in navolging van Limoges in Frankrijk, ook de functie had van strafkamp. Franse officieren die niet voldeden aan de regels van de armee werden *gelimogeerd*, hier gingen 'ongewenschte' manschappen en ongewenst kader naar Kamp Harskamp.

Dat lot trof ook ene kapitein Wiegel, die volgens zijn superieuren tijdens het aardappeloproer in Amsterdam 'onvoldoende gedrag had getoond' (hij weigerde te schieten op burgers). Wiegel was overigens al weg uit Harskamp toen 'het oproer' uitbrak. Ook hij zal zijn verblijf daar niet als prettig hebben ervaren, want de 'verstoten soldaten' konden er slechts oefenen, oefenen en nog eens oefenen en kregen een karig maal dat ze veelal zelf moesten bereiden. Wie hier in die tijd zat leefde 'op het verlof', de laatste

strohalm. Het verlof, een prettig vooruitzicht, hielp de lange, saaie dagen door te komen, maar de legerleiding onthield ze dat genot maar al te graag en vrijwel altijd op het allerlaatste moment.

Snijders aftocht

De ‘opstand’, zijn kritiek op het leger en het dralen met de verloven geven de regering en de Tweede Kamer het laatste zetje om de opperbevelhebber te lozen. Op woensdagochtend 6 november deelt Von Geusau Snijders mee dat zijn positie onhoudbaar is geworden. Hij zou in de Tweede Kamer op zijn aftreden aandringen. Von Geusau zij het hem recht in zijn gezicht: ‘Er is een verlangen naar verandering binnen het leger en daarvoor bent u niet de juiste man...’ Snijders beaamde dat direct en vroeg zelf om ontslag.

Zo gemakkelijk kwam hij er niet vanaf, het was de plicht van de Tweede Kamer om hem naar huis te sturen. En dat deed de Kamer. ‘Als men aan het verlof van den man komt die dient, dan springt hij uit den band’, aldus het Gronings Tweede Kamerlid Kees ter Laan (SDAP) op donderdag 7 november 1918, de dag waarop de Tweede Kamer het ‘oproer in Harskamp’ behandelde. ‘Als men de verloven intrekt, is er geen straf meer die vat heeft op de soldaat.’

Lodewijk Duymar van Twist (ARP) zei het scherper: ‘Mensen die zóó roekeloos spelen met de belangen van het leger, moeten onmiddellijk worden afgezet. En als de regering dezen man niet afzet, dan moet de regering zelf worden afgezet!’

Socialistenleider Pieter Jelles Troelstra, die in november 1918 aan de vooravond van zijn socialistische revolte stond, herinnerde de regering er fijntjes aan dat ‘als het aan de vorige minister van Oorlog, De Jonge, had gelegen, de generaal al veel eerder was afgezet’. ‘Zijn ontslag is ter tekening aan de koningin voorgelegd, maar zij weigerde te tekenen, waarin tenslotte de regering berustte.’ Troelstra zag de generaal als de verpersoonlijking van een verouderd en bekrompen militarisme en eiste in de vergadering dat ‘hij nu onmiddellijk zou worden afgezet’.

Der Mohr hat seine Schuldigkeit getan, der Mohr kann geh’n, is een oud spreekwoord en precies zo voelde het voor Snijders. Wilhelmina ging helemaal met Von Geusau mee. Haar eerdere afwijzing verklaarde ze aldus: toen Snijders voor het eerst op de pijnbank lag weigerde ze om de eenvoudige reden dat Duitsland

nog machtig was. De nu op handen zijnde overgave van het Duitse keizerrijk zette alles in een ander daglicht. Minister P.J.M. Aalberse (Sociale Zaken 1918-1925) bezocht de majesteit vlak voor het Kamerdebat. Wat de vorstin hem toevertrouwde, belandde in zijn dagboek. Wilhelmina zei: 'Ik was van meening dat de generaal zijn plicht had gedaan met te waarschuwen. En iemand die zijn plicht doet, ontsla ik daarom niet en dien verdedig ik tegenover den minister. Zoo zou ik ook een putjesschepper tegenover een minister handhaven, als de eerste gelijk had. Niet de putjesschepper, maar de minister moet dan maar heengaan. Thans staan de zaken geheel anders. En als meneer Von Geusau mij duidelijk maakt dat de generaal niet gehandhaafd zal worden, dan zal ik geen seconde aarzelen om hem te ontslaan.'

Terwijl de geallieerden zich in Compiègne opmaken voor de ondertekening van de wapenstilstand, pakt de generaal zijn spullen en verlaat Plein 5. Op zaterdag 9 november - de dag waarop ook de Duitse keizer aftrad - zette de dienstauto hem voor het laatst af bij zijn Haagse woning.

'Onder bijzondere dankbetuiging voor de uitnemende diensten door hem aan H.M. de koningin aan den lande in verschillende gewichtige betrekkingen en in buitengewoon moeilijke omstandigheden bewezen', staat in de kranten over zijn vertrek. De Soldatencourant hield het kort: 'Generaal Snijders is ter zake van langdurige dienst, op de meest eervolle wijze - met behoud van pensioen - ontslag verleend. Zijn opvolger is luitenant-generaal W.F. Pop, sous-chef van de generale staf.'

Onvermoeibaar, totdat...

Generaal buitendienst Snijders bleef verbitterd achter, daar kon de hoge koninklijke onderscheiding, die hij een jaar later ontving ten teken van verzoening, niks aan veranderen. Opbeurende brieven van ministers, die zijn vertrek plaatsten in het kader van 'het op dat ogenblik overheersende landsbelang', konden hem geenszins uit de put trekken. Henri Staal, oud-minister van Oorlog (1905-1908) en lid van de Eerste Kamer, schreef hem: 'Maar gij moogt bedenken: gij zijt niet de eerste die als offer valt van bijzondere omstandigheden. Gij behoudt en moogt behouden de overtuiging dat gij uw plicht trouw en ten einde met energie en bekwaamheid hebt vervuld. En eigenlijk is dat toch maar het ware!' In de kantlijn van de brief krabbelde Snijders vinnig: 'Politiek mispunt!'

De gevallen generaal zoekt eerherstel in de rechtse politiek. Hij trekt in 1932 dertigduizend stemmen als lijstduwer voor het Verbond voor Nationaal Herstel, een partij die onder meer pleitte voor de herziening (lees: afschaffing) van het algemeen kiesrecht. Hij kreeg genoeg stemmen voor een zetel in de Tweede Kamer, maar weigerde die.

In 1930 hertrouwt hij met de weduwe A.J. Thomas-Meyer, dochter van een juridisch adviseur van de KLM, en woont tot aan zijn dood in een tussenwoning aan de Sophialaan 6 in Hilversum. Zij heeft een dochttertje van tien, hij is 78 jaar maar nog ontzettend fit. Onvermoeibaar is hij, wekelijks loopt hij door de bossen naar Bilthoven, waar een broer van hem woont. Zonder problemen maakt hij tal van ANWB-wandelingen, en zegt, als de voettocht na ruim twintig kilometer achter de rug is, tegen zijn vrouw: 'Zullen we nog eens!'

De Koninklijke familie verliest hem noch uit het oog, noch uit het hart. Op zijn tachtigste verjaardag in 1932 ontvangt hij een brief van de koningin-moeder Emma uit het kuuroord Freudenstadt: 'Waarde Generaal ontvang mijn meest oprechte en hartelijke gelukwensen met dezen dag! In de hoogst ernstige en moeilijke tijden die de koningin gedurende de mobilisatie doormaakte en die daarom ook mij met zooveel zorg vervulden was het mij een

reden tot groote gerustheid en diepe dankbaarheid te weten dat U het was met al uw gaven en nooit falende toewijding mijne Dochter terzijde stond.

Met den hartelijke wensch, dat het u vergund moge zijn nog vele jaren Uwe krachten te geven aan de groote belangen van ons Nederland blijf ik, waarde generaal met gevoelens van groote vereering. *Uw toegenegen Emma.*'

Eind april 1939 vliegt Snijders in een Douglas DC3 van de KLM van Napels naar Amsterdam. Door het slechte weer is het een turbulente vlucht. De piloot stelt voor om in Marseille te overnachten, maar de 86-jarige Snijders wijst dat van de hand, hij voelt zich fit genoeg om door te vliegen naar Schiphol. Laat thuis maakt hij zijn koffers open en bergt voor het slapen gaan alle ongebruikte kleren netjes op in de linnenkast.

Een paar dagen later voelt hij zich voor het eerst in lange tijd niet lekker. Een infectie. Zijn huisarts stuurt hem naar het Diaconessen in Hilversum. De daar uitgevoerde ingreep verbetert zijn toestand niet. Op 9 mei gaat hij opnieuw onder het mes. Na afloop tonen de artsen zich 'tevreden over den toestand van de bejaarden patiënt' (Utrechtsch Nieuwsblad). Een paar weken later verslechtert zijn situatie. Op vrijdag 26 mei overlijdt hij om 23.50 uur.

Woensdag 31 mei 1939, een stralende lentedag. De kist, bedekt met de nationale driekleur, aan weersijden ingepakt met bloemstukken, waaronder een rouwkrans van de Duitse ex-keizer, staat op een rijtuig dat stapvoets van rouwcentrum Innemée aan de Hooikade naar de begraafplaats Oud Eik en Duinen rijdt. Langs de route staan duizenden mensen. Bij het passeren van de kist nemen ze zwijgend de hoed af. In het gevolg rijden zeven rijtuigen, daarachter hoogwaardigheidsbekleders, waaronder minister-president Colijn en vertegenwoordigers van het koninklijk huis.

Bij de begraafplaats is het druk, zonder officiële uitnodiging kan niemand de dodenakker op. Auto's met genodigden rijden af en aan. Bij de komst van de stoet presenteren militairen het geweer en brengen het militair saluut.

De enige officiële spreker is Colijn, hij spreekt van 'onbegrensde toewijding aan vorst en vaderland'. 'Toenmalige bewindslieden dwongen hem tot heengaan. Waarvoor een jaar later verzoening

werd gedaan door de verlening van het Grootkruis der Nederlandse leeuw.'

Hoog boven de rouwenden ronkt een militair vliegtuig, het overstemt het volkslied, waardoor het lijkt of Snijders toch nog even voor een dissonant zorgt.

Troelstra's verloren revolutie

Najaar 1918: in Kiel ontketenen matrozen van de Kriegsmarine een revolutie, die zich als een olievlek over heel Duitsland verspreidt. In Nederland roepen de SDAP en de Nederlandse Bond van Dienstplichtigen op tot ingrijpende veranderingen.

'Troelstra dreigt met revolutie', koppen de kranten. Maar de voorman van de socialisten schat de ongeregelde heden in Harskamp en de afzetting van generaal Snijders totaal verkeerd in. Hij denkt dat de Hollandse geesten, evenals de Duitse en Russische, rijp zijn voor een radicale omwenteling die een eind maakt aan het kapitalisme. Een faliekante misser die Troelstra, in wezen een non-revolutionair en groot twijfelaar, later verbloemde door er op te wijzen dat hij met zijn oproep tot de 'internationale machts-overname' nooit 'een staatsgreep bedoelde'.

Het merendeel van de bevolking deelt Troelstra's wens tot revolutie totaal niet. De pers trekt een vergelijking tussen Duitsland en Nederland, ze concludeert 'dat het appelen met peren vergelijken is'. 'In Duitsland zetelde een regering die over het volk een ramp bracht en wel moest verdwijnen.' Veel erger was dat Troelstra in de opmars naar de revolutie nog een andere inschattingsfout maakte. Hij verklaarde in de Tweede Kamer dat maar liefst 'driekwart van de politie achter de revolutie staat en helemaal niets meer met de bezittende klasse te maken wil hebben'. De politie reageerde als door een horzel gestoken en verklaarde: 'Het hart blijft warm voor onze belangen als dienaren van de staat. Wij zullen onze plicht volkomen vervullen.' Daarop deelde het legerkader ongevraagd mee: 'Het karakter zuiver te houden en vooral niet te laten beïnvloeden door hartstochten die verblinden.'

Tijdens de Rode week - van 9 tot 14 november 1918 - hielden de socialisten op zondag 10 november een groot SDAP-congres in Rotterdam, maar zonder de leider, die wegens 'een lichte ongesteldheid' liet meedelen verhinderd te zijn. Zijn 'strijdmakkers' eisten, behalve de onmiddellijke demobilisatie, een werkloosheidsuitkering voor alle afzwaaiende militairen, invoering van de

achturige werkdag, algemeen vrouwenkiesrecht, een staatspensioen op zestigjarige leeftijd, intrekking van de stakingswetten en een salarisverhoging voor 'werklieden en lagere ambtenaren'. 'Het program is de eendrachtige en onverzettelijke wil van het Nederlandse proletariaat, die elke vorm van demonstratie, ook die der algemene werkstaking, zal aangrijpen om deze punten te bewerkstelligen', aldus het perscommuniqué.

In Utrecht werd, 'in verband met de wereldgebeurtenissen', een republikeinse partij opgericht. 'Het koningshuis moet verdwijnen', schreeuwen de republikeinen. Behalve voor afschaffing van het koningschap ten gunste van een jaarlijks aftredende president, pleit de partij voor de afschaffing van leger en vloot. Verder wil ze het einde van de Eerste Kamer, de adel, het jachtrecht en de riddersorden. De partij ijvert voor gratis onderwijs, herziening van het belastingstelsel ('Weg met de vermogensbelasting!') en... onafhankelijkheid voor Indonesië. Vooral dat laatste is voor de gevestigde partijen, zelfs de socialisten, totaal onbespreekbaar omdat 'het de wortels van de Nederlandse samenleving voor eeuwig zou beschadigen en het land op de vuilnishoop van de armoede zou doen belanden'.

In Duitsland leidt de revolutie tot hevige onlusten. In Bochum en andere plaatsen in het Rijnland openen burgers en soldaten de gevangenissen. Vierduizend grote en kleine criminelen rennen de straat op. 'In het hele industriegebied heerst een angstige stemming', koppen Nederlandse kranten.

Met de door Troelstra beoogde revolutie komen we niet veel verder dan roerige volksbijeenkomsten en demonstraties. Hoewel, in Fort Millingen, zo jubelt Het Volk, is een soldatenraad gevormd. De socialisten knarsetanden want, in tegenstelling tot wat ze vurig hadden gehoopt en verwacht, gebeurt dat niet in Harskamp. De opstand daar - even gedroomd als 'een grootste revolutionaire daad' - was gewoon een ordinaire rel. Gelukkig voor de socialisten en communisten geeft Majoor Bruijn, commandant van het Eerste bataljon Twaalfde Regiment in Millingen, die dagen het juiste voorbeeld. Hij formeert naar Duits model een soldatenraad die - zij het voor korte tijd - het beleid in het fort

bepaalt. Dat gaat te ver: de autoriteiten gaan op hun strepen staan en geven toestemming ieder protest met harde hand neer te slaan.

Terreur loert overal

Revolutionairen houd u bereid! In verband met de ernstige internationale toestand (...) zal de landelijke federatie van socialisten zich bij eventuele voorvallen als in het buitenland (...) doen gelden.'

Met deze oproep richtte de SDAP zich tot haar volgers.

Half november zitten in Amsterdam de Diamantbeurs, Concordia en Handwerkersvriendenkring stampvol. Ook verenigingsgebouwen in andere grote steden zijn afgeladen vol met arbeiders. Daden willen ze zien! Nu!

In het Amsterdamse Concertgebouw speelt het orgel socialistische strijdlieden. Op het grasland voor het gebouw staat een duizendkoppige menigte. Geestdriftig laat Henri Polak, medeoprichter van de SDAP, zijn gehoor weten: 'De leiding is aan ons en niemand anders! Ik wens geen nieuwe militaire dictatuur!' (een toespel op de staat van beleg, P.v.L.).

De leden van de werkliefdenfederaties, veelal communisten, kiezen voor de straat. Aan de kop van een groep revolutionairen uit Amsterdam loopt Rode Jet (Henriëtte Roland-Holst), zwaaiend met een rode vlag. Naast haar de communist David Wijnkoop. Onder het zingen van de Internationale gaat het naar de Oranje Nassau-kazerne in de Sarphatistraat om zich te verbroederen met de daar gelegerde huzaren.

Bij de kazerne beukt een arbeider met een bijl in op het toegangshek. Een schildwacht lost een schot. Paniek! De massa wijkt uiteen. Een andere arbeider schiet terug. De kogel gaat door de mouw van de uniformjas van een huzaar. Enkele seconden later valt de schutter met meerdere salvo's in zijn borst dood op de straat. De massa stuift uiteen. Opnieuw schoten. Een demonstrant krijgt een kogel door zijn hoofd. De revolutionairen, Rode Jet en Wijnkoop voorop, zien dat revolutie maken hier geen zin heeft, ze maken dat ze wegkomen.

Nederland staat op zijn kop: het leger aangevallen door burgers, zo erg was het nooit. De autoriteiten zijn in paniek. Ze vermoeden communistische, samenzweringen. Terreur loert overal! In

Overijssel en Gelderland, provincies waar de staat van beleg van kracht is, doet territoriaal bevelhebber, kolonel F. Dell, een beroep op de burgers 'om medewerking te verlenen bij het vrijdelen van aanslagen'. Waar hij het vandaan haalt is een raadsel, maar Dell is zo in paniek dat hij de burgers meedeelt dat er: 'Deels in het openbaar, deels in het geheim aanslagen worden voorbereid op de veiligheid van de staat; woelzieke elementen ontvangen in het buitenland daadwerkelijke steun, met het gevolg dat de openbare orde ernstig kan worden verstoord als de burgerij zich niet afdoend organiseert tegen de revolutie.' Hij waarschuwt: 'De wet op de staat van oorlog en beleg geeft aan het militair gezag uitgebreide bevoegdheden voor handhaving der openbare orde, waarvan door mij, zo nodig ten volle gebruik zal worden gemaakt.'

De angst voor aanslagen leidt tot huiszoekingen en lukrake arrestaties. Arbeiders, maar ook bekende Nederlanders, kunnen plots worden verdacht van subversieve activiteiten. Ze worden van hun bed gelicht, van straat geplukt of uit hun huis gesleept. Dat overkomt de Nederlands-Hervormde predikant A.R. de Jong uit Helmond, een kanselredenaar van klasse, wellicht was dat de reden waarom ze hem voor zijn revolutionaire gedachtengoed snapten. De marechaussee verdenkt hem ervan 'belangrijke papieren in verband met de revolutionaire beweging' in bezit te hebben. Op zondag 17 november - dezelfde dag waarop in Brabant de ramen trillen door hevige explosies van in België geruimde Duitse munitievoorraden - doet de politie een inval in de domineeswoning, maar treft er niets verdachts aan, wel neemt de marechaussee een deel van het kerkelijk archief in beslag.

Na zijn aanhouding was voor dominee De Jong het leven in Helmond bekeken. Hij werd om zijn vermeende politieke houding niet gefusilleerd, zoals in Duitsland en Rusland wel gebeurd zou zijn, maar naar boven de Moerdijk verbannen.

Iedereen en alles achter Oranje

Via kranten roept de regering de bevolking op om vooral de rust en orde te bewaren. 'Handhaving van het wettig gezag is de eerste plicht van de weldenkende burger!', staat in paginagrote advertenties. Om eensgezindheid te kweken, zet het kabinet het 'Oranje wapen' in. De autoriteiten roepen de bevolking op 'de oranje kleur van onze huizen te laten wapperen'.

Bij het Koninklijk Huis komen honderden telegrammen, manifesten en resoluties binnen waarin de bevolking zijn trouw aan Oranje bezweert. Hetzelfde gebeurt bij de regering en de Tweede Kamer; zelfs krantenredacties ontvangen massa's steunbetuigingen aan het vaderland. De posterijen, spoorwegen, kerk, rechterlijke macht, rijksambtenaren, ja zelfs de vrijmetselaars, allerlei verenigingen en bonden, vrijwel elke organisatie van enig belang, ook studentenverenigingen, beloven plechtig 'zich te zullen verzetten tegen elk voornemen dat de hervorming (lees: de vrede) geweld aan zou doen'.

Die dagen hangen in het centrum van Den Haag pamfletten van vrouwencomités 'van elke rang en stand' met de vraag: 'Revolutie, weet gij wat dat betekent? Overal bloed, jammer en ellende! Revolutie, die moeten we tot elke prijs voorkomen.'

Vrouwencomités verwerpen de socialistische eisen van het SDAP-congres in Rotterdam. Ze wijzen er op dat het ideaal van de achturige werkdag, het algemeen vrouwenkiesrecht - het passief kiesrecht was al in 1917 ingevoerd - en de ouderdomsrente nabij waren. 'Laat de treurige toestand van Rusland hier niet binnentreden!', smeken ze bijna.

Wat revolutie doet? Je kon het zien bij onze oosterburen. Daar begonnen de in Kiel gelegeerde matrozen een revolte door te weigeren uit te varen. In hun 'nee' tegen het keizerrijk grepen communisten de kans om op de puinhopen van de oorlog een arbeidersstaat te vestigen. De Spartakusbond (later de Kommunistische Partei Deutschlands, de KPD) bracht de massa's, met steun van Rusland, in beweging, opgezweept door marxisten als Karl Liebknecht en Rosa Luxemburg.

Net voor Liebknecht de Sovjetstaat wilde uitroepen was de socialist Philipp Scheidemann hem voor; 'Es lebe das Volk! Es lebe die Deutsche Republik!' Nu was de chaos compleet. De regering week uit naar Weimar. Groepen gedesillustioneerde frontsoldaten, de Freikorpsen, begonnen jacht te maken op de 'rooien'. Met veel geweld veegden ze de straten schoon.

Half Januari 1919 arresteerde een Freikorps Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, sloegen ze bewusteloos en schoten elk een kogel door het hoofd. De lijken verdwenen, samen met honderdveertig vermoorde andere revolutionairen, in het Landwehrkanal in Berlijn.

In Duitsland was het een heksenketel van dood en ellende. Tien-duizenden verloren het leven in een nu vrijwel vergeten revolutie. In Keulen explodeerde op 9 november 1918 een munitiefabriek, een aanslag die werd verricht door revolutionaire gardes die de arbeiders opriepen het werk stil te leggen. Toen ze weigerden sprongen soldaten de fabriek, wat aan achthonderd arbeiders het leven kostte (Tägliche Rundschau).

De revolutie, het verlies van de oorlog en de daaraan gekoppelde keiharde voorwaarden, zoals de torenhoge herstelbetalingen, die pas in de jaren tachtig achter de rug zouden zijn, brachten Duitsland zijn 'freudlose Zeit', die de weg vrijmaakte voor een dictator die 'alle problemen zou oplossen'. De aanstaande, en op dat moment totaal onbekende, 'verlosser' lag met psychosomatische stress - een totale zenuwinstorting, die zijn ogen tijdelijk verblindde, in een lazaret in Pasewalk, een garnizoensstad ten noorden van Berlijn.

‘Een schitterend ogenblik’

Hier geen revolutie, hier juichen tienduizenden mensen Oranje toe. Op het Malieveld in Den Haag verzamelen zich op maandag 18 november 1918 vrijwel alle organisaties en verenigingen die het maatschappelijk leven in Nederland bestierde in een vreedzame demonstratie tegen de revolutie. In werkelijkheid is het een uitgekookte PR-stunt om de aandacht af te leiden van de dreigende chaos.

Zelfs de SDAP heeft in korte tijd zijn revolutionaire eisen laten vallen en slaat, op een inderhaast belegd nieuw congres, een veel gematigder toon aan uit angst te blijven zitten met een uitgekledde partij. Nu staat de partijtop op het Malieveld, terzijde van hoge militairen, waaronder legeropperbevelhebber Pop, en andere hoogwaardigheidsbekleders, die oranje kokardes dragen. Muziekkorpsen spelen aan een stuk door. Aan de overkant van het veld luidt de klok van de Boskantkerk (verwoest in WOII). Dan geven hoornblazers het signaal ‘geef acht!’ en daar rijdt de koets met de majesteit het Malieveld op. Zij is gekleed in een fluwelen mantelpak met paarse toque. Naast haar zitten prinses Juliana en prins Hendrik in generaalsuniform. Een verslaggever van de NRC: ‘Toen zij met haar rijtuig op het veld kwam, dachten wij, dat de mensen dol zouden worden. Ze zongen spontaan het volkslied, het was een schitterend ogenblik van nog nooit geziene geestdrift.’

Twee secties grenadiers en Jagers en een sectie van de vrijwillige Landstorm spanden de paarden uit, de manschappen vochten om een plaatsje aan de dissel en wie voor niet helpen kon om de koets te trekken sloot achter aan om te duwen. ‘De soldaten riepen almaar: ‘Leve de koningin, leve de koningin...’ En iedereen riep ze na. Het was één en al “Hoera!”, dat horen en zien verging.’ De rit over het Malieveld nam vijf kwartier in beslag ‘doordat de koets steeds weer door het publiek werd ingemetseld, want normaal gesproken kon je gemakkelijk in een kwartier om het veld heenlopen’. Soms sprongen er Kamerleden op de treeplank van de koets, die de majesteit toespraken: ‘Ik ben ervan overtuigd dat, indien ons lief vaderland ooit in gevaar mocht komen wij op u allen zullen kunnen rekenen en dat gij dan pal zult staan voor het vaderland.’

De stoet trok de stad in, voorop de ministers, de militairen trokken nog steeds de koets, erachteraan kwam de koets met de ministers van Oorlog en Marine. Iedereen juichte. Wie in de buurt kon komen kreeg een hand van de koningin, prins of prinses. Tenslotte nam het publiek spontaan Juliana, de kroonprinses, op de schouders. Zij werd minutenlang toegejuicht. 'Dit is een onvergetelijke jubeltocht die als een historisch feit zal blijven voortleven', aldus de NRC. En de Telegraaf: 'De revolutie is afgedankt. De week van emotie en spanning is geëindigd met het besluit van de SDAP: 'We zullen het niet proberen met een staatsgreep, maar zoals tot dusver met wetsontwerpen en amendementen.'

De krant Het Volk gebruikte gewapende taal: 'De regering kan het harnas uittrekken: wij zullen onze strijd voeren met dezelfde wapenen die wij tot nog toe hebben gehanteerd, en die ons sterk hebben gemaakt.'

Niettemin was de politicus Troelstra zwaar beschadigd, maar niemand dacht er aan de socialistenleider af te danken. Ook achteraf bleef hij het 'een rode week noemen'. 'Rood'? Het was het een week waarin het ordelievende Nederland opsprong tegen 'de machtswaan van de sociaaldemocraten' (het katholieke blad: Het Huisgezin).

Troelstra zelf zag het zo niet. In Het Volk schreef hij, met een verbazingwekkend gevoel van zelfoverschatting: 'Nog nimmer voelde ik me zo gedragen door de geestdriftige instemming van de massa der Partij met den geest en de strekking van mijn optreden.' Hij kwam er nog mee weg ook...

Verslagen leger trekt door Limburg

Sinds zaterdag 16 november 1918 trekken een week lang hele Schorden Duitse soldaten via Zuid-Limburg terug naar het *Vaterland*. Onder een loodgrijze lucht komen ze over de grensbrug tussen Maaseik en Roosteren, die na ruim vier jaar eindelijk weer open is.

Tegenwoordig is die brug een duizend en een doorgang over de Maas. Toen stampte er een lange slang van grijs-groene uniformen dagen- en nachtenlang over een opvallend mooie gietijzeren brug met kunstig gestileerde relingen. Het waren veelal soldaten in vuile, met modder bespatte, uniformen, maar er waren er ook in vlekkeloze jassen met glanzend gepoetste knopen, hun voeten gestoken in rijlaarzen die glommen als spiegels. Sommige soldaten, vooral hoge officieren, oogden alsof ze van een bal kwamen. 'Het Duitse leger heeft het spel verloren!', kopten de kranten. 'Het heeft zijn vervloekte plicht gedaan, die van militaire zijde niet anders dan met lof vermeld kan worden.'

In totaal passeerden ruim twintigduizend militairen en talloze karren - veelal getrokken door Belgische raspaarden -, auto's en vrachtwagens de brug. Ze waren vol met levensmiddelen en munitie. En niet alleen op de brug, ook op het water is het erg druk. Om de lange files naar de brug te ontwijken besloten hele legeronderdelen de Maas te kruisen in genieboten.

Aan Hollandse zijde deponeerden de Duitsers hun wapens. In een weiland langs de rivier lag al snel een hoge berg geweren, mitrailleurs en munitie. Souvenirjagers probeerden daarvan iets in handen te krijgen.

Een Nederlandse militair uit Thorn kocht van een Duitser een Oostenrijkse Steyr voor het wapen verdween op de zwaar bewaakte legerdump. Op de marktplaats in zijn woonplaats toonde hij het pistool aan zijn kameraden. Nee, kogels zaten er niet in. Bij wijze van grap zette hij de loop tegen zijn slaap en haalde de trekker over, een knal en alles was voor hem voorbij...

De Duitsers zijn verslagen. Zeker, maar te neergeslagen gezichten

zie je niet. De soldaten lopen of rijden met opgeheven hoofd en ferme pas over de weg naar Susteren richting de Heimat. Een haag van Nederlandse militairen belet hen van de route af te wijken. Achter de militairen staan nieuwsgierigen de *Kraut* zwijgend na te kijken.

Tussen de kolonnes marcherende soldaten rijdt Nederlandse marechaussee te paard, die zorgt er voor dat de militairen ongehinderd voort kunnen. Zo mogelijk voeren ze hier en daar een gesprek. Een grijs geknevelde Duitse legeroverste vertelt aan een marechaussee: 'Blij te zijn eindelijk weer naar huis te kunnen gaan.' Gretig neemt hij de sigaret aan. Terwijl hij de rook uitblaast, zegt hij: 'Weleens te willen weten waar 'zijn' keizer, pardon ex-keizer, en ex-kroonprins gebleven zijn.'

‘Glansloos einde!’

Voor keizer Wilhelm II is het een roemloos einde, maar zijn aftreden is een verlossing voor het Duitse volk en de wereld. Eindelijk wordt de in 1892 door de censuur geschrapte voorspelling uit de roman *La Debacle* - een verhaal over de Frans-Duitse oorlog - van Emile Zola bewaarheid. Na het vertrek van de Hohenzollerns volgt de grote verandering: Uit bloed en ijzer is de Duitse eenheid gesmeed, uit bloed en ijzer zal de vrijheid gesmeed worden.’

In oktober 1918 is het drukker dan normaal in Hotel Britannique, het keizerlijk hoofdkwartier in Spa. Officieren en adviseurs van de keizer lopen het hotel in en uit. Sommigen hebben tranen in de ogen, de nederlaag valt zwaar. ‘De overwinning lag voor het grijpen, eigenlijk zijn we niet verslagen, we moesten ons slechts terugtrekken’, dat is de mening van menig officier en ook soldaat. Buiten de herfstbladeren, binnen, in de weelderig gemeubileerde gangen en vestibules, branden de openhaarden. In een vergaderruimte beraadslaagt de legerstaf over het lot van de keizer. De fronten staan op instorten, de geallieerden roepen om het hoofd van Wilhelm, die zelfs nu nog zegt: ‘Deze oorlog nooit te hebben gewild.’

De legerleiding wil gebruik maken van het nabij gelegen vliegveld om de keizer het land uit te krijgen, maar vliegen weigert hij. Hoe kan hij dan, zonder gezichtsverlies, aftreden? De situatie aan het thuisfront maakt dat hij niet terug kan. In zijn hart wil hij bij zijn troepen blijven, maar hij weet: ze moeten hem niet. België, Engeland en Frankrijk azen op zijn uitlevering, maar een vrijwillige overgave aan de geallieerden zou een schande voor het leger zijn. Even speelt hij met de gedachte zelfmoord te plegen (‘Met krijgsmanseer sneuvelen’, het zou, volgens Wilhelmina, verreweg de beste oplossing voor hem zijn geweest), maar de keizer twijfelt: de vrede brengt wellicht nieuwe mogelijkheden voor een verdienende plaats onder de zon. Zijn gezag ‘met het zwaard handhaven’? Geen optie, het zou een contrarevolutie bewerkstelligen die ongetwijfeld zou uitdraaien op een burgeroorlog. Zijn adviseurs raden hem dringend aan asiel aan te vragen in Zwitserland, maar dat

land moet hem niet. Bovendien, hoe zou hij er moeten komen? De zuidelijke route langs de Rijn is afgesloten door muitende militairen die, als ze hem in het oog zouden krijgen, direct zouden arresteren en uitleveren aan de vijand of, en dat ligt meer in de rede, ter plekke executeren. Uiteindelijk komt de oplossing van een familielid: Wilhelmina.

Terwijl de Duitsers hun laatste, hopeloze, gevechten leveren, krijgt Wilhelm in Spa ‘onverwacht’ bezoek uit Nederland. De grootofficier van Wilhelmina, Johannes Benedictus van Heutsz, dient zich aan. De voormalig gouverneur-generaal van Nederlands-Indië maakte de geheime trip op verzoek van het Militaire Huis van de koningin. Wilhelmina wist daar officieel ‘natuurlijk niets vanaf’, aldus de NRC. Dat geloofde niemand. De ene vorst helpt de ander, dat was een onwrikbare stelregel. Het bezoek lekte in december 1918 uit en zou leiden tot hoogoplopende spanningen tussen Nederland en de geallieerden.

Na het vertrek van Van Heutsz wist Wilhelm waar hij heen kon: Nederland. De tocht werd terdege voorbereid.

Zaterdagavond 9 november 1918 arriveert een Duitse generaal in Maastricht. De bezoekers van café De Vogel Struys kijken verbaasd op als hij op het Vrijthof uit een Mercedes stapt. De ‘hoge ome’ wordt ontvangen door een Nederlandse generaal en een majoor, die stram salueren. Even later verdwijnt het gezelschap in de woning van de nieuwbakken Limburgse gouverneur Van Hövell tot Westerflier. De cafébezoekers weten niet waarvoor die generaal komt, maar dat het voor iets bijzonders is kunnen ze welhaast raden.

Zondagochtend 10 november wordt alles duidelijk: rond half acht nadert er een stoet van tien bemodderde, maar volgepakte, legerstafauto’s Eijsden. Je zag meteen dat de ruim vijftig passagiers niet van de straat waren, ze droegen maatuniformen. Het waren generaals, majoors, kolonels en andere hoogwaardigheidsbekleders. Langzaam rijdt de stoet door de donkere ochtendnevel langs akkers, boomgaarden en weilanden. Bij het horen van motorgeronk verschijnen er al gauw nieuwsgierigen, die tot hun stomme verbazing... de keizer zien, ‘wiens aftreden niet eens goed tot hen was

doorgedrongen' (Dagblad van Limburg). Beierse soldaten bij de Belgische grenspost in Moelingen ruimen zo vlug als het gaat de wegversperringen op. Een van hen opent de slagboom. Hij weet eerst niet wat te doen, maar besluit dan toch stram te salueren.

De autokolonne stopt bij het treinstation in Eijsden, dat al snel 'belegerd' wordt door honderden nieuwsgierigen. Onder hen is de 17-jarige HBS'er Victor Sniekers, die terecht bedenkt dat dit een historisch moment is en als enige (!) een foto van de ex-keizer schiet. Die foto gaat de hele wereld over.

Kort na aankomst rolt de keizerlijke trein binnen: tien Duitse passagierswagons en drie Belgische goederenwagons. Aan boord is veertig man bedienend personeel.

Wilhelm stapt niet direct in, het lijkt alsof hij terug wil of het allemaal een boze droom was en hij straks in keizerlijke harmonie zal ontwaken. Maar 'de begenadigde' - jarenlang was hij vast overtuigd van zijn buitengewone, goddelijke, roeping - is na dertig jaar ongebreidelde macht roemloos ten ondergegaan. Om de gevallen grootheid treuren slechts weinigen. Op de foto van Sniekers leunt de keizer op zijn wandelstok... verslagen. En daar verandert zijn Pruisisch generaalsuniform niets aan.

De rest van de dag en de nacht staat de trein langs het perron van station Eijsden. Maandagochtend, 11 november, om precies vijf voor halftien in de ochtend komt de trein in beweging.

Enkele uren daarvoor - om vijf uur precies - tekende Duitsland in Compiègne de wapenstilstand, die om 11 uur (de elfde van de elfde om elf) in zou gaan. Dat moment verstrijkt in doodse stilte, daarna breekt er een hels kabaal los, vooral buiten het front, want de meeste frontsoldaten konden het einde niet bevatten. 'We komen thuis', meldt een Franse telegrafist droogjes vanuit zijn stelling in Verdun. Negen miljoen doden blijven achter.

Om vijf uur 's avonds begint de terugmars van de Duitse troepen. Ze krijgen van de entente twee weken de tijd om België en Frankrijk te verlaten en laten een macht aan legermateriaal achter: vijfduizend kanonnen, dertigduizend mitrailleurs, tweeduizend vliegtuigen, et cetera. Nog dezelfde dag bezetten de Fransen Elzas-Lotharingen alsmede de linker en rechter Rijnsoever bij Koblenz,

Keulen en Mainz, waar de geallieerden vijftien jaar zouden blijven. In 1923 bezette ze, als straf voor het achterwege blijven van de in Versailles opgelegde herstelbetalingen, tevens het Ruhrgebied.

De allerlaatste reis van keizer Wilhelm II gaat via Venlo, Nijmegen en Arnhem naar het stationnetje van Maarn. Bij alle tussenliggende halteplaatsen vuurt het volk, dat door de politie op gepaste afstand wordt gehouden, scheldkanonnades op de gevallen monarch af. Maar overal waar de trein stopt begroeten de burgemeester, de commissaris van de Koningin en de stationschef, de ex-vorst uiterst vriendelijk.

Het Nieuws van de Dag stuurt een journalist naar het kleine station van Maarn, toen nog verscholen in het bos, waar de trein die maandag om vijf voor half vier in de middag arriveert. Het verslag verscheen in meerdere landelijke dagbladen:

‘Daar naderde eindelijk, ruim kwart over drie, de trein, langzaam, zeer langzaam, ja droevig plechtig. (...) Die lange trein schoof zo plechtstatig uit de bocht, dichter en dichter bij, alsof ’t een naderende begrafenisstoet was. En toen, al meer en meer nabij komende en ons passeerende, kreeg ik het gevoel alsof er een film afgedraaid werd, als ware het de werkelijkheid, het echte gebeuren niet meer. ’t Was doodstil geworden. (...) Met wezenloze gezichten keken de Duitse militairen, die uit de portieren hingen, naar de mensen op het perron. Geen kik, geen woord. De groote trein van 13 wagons stopte. Het keizerlijke rijtuig hield stil vlak voor de uitgang. Ik kon niet naar binnenkijken, want de stores (lamellen, P.v.L) achter de portierraampjes waren dicht.

De ex-keizer stond opeens voor ons. Maar al was hij nog in zijn grijze generaalsuniform, hoe anders zag hij eruit als in 1907 (toen hij een bezoek bracht aan Amsterdam, P.v.L), (...) De ‘opgezegde’ vorst stond daar als een gebroken man. Zijn haren bijna witgrijs, zijn gezicht bleek, zijn gelaatsuitdrukking niet droevig, maar verlegen. Eigenlijk volkomen de gevangene, die zich heeft overgegeven. Enige ogenblikken sprak hij met graaf Van Lynden van Sandenburg, de commissaris der koningin (van de provincie Utrecht) en toen schreed hij naar de uitgang. Langs ons komende

hief hij het gebogen hoofd op en trachtte een ietwat opgewekte houding aan te nemen. Hij bracht de hand aan de rood gebiesde generaal pet en toen gingen enkele hoeden van omstanders van het hoofd.

Bij het hek klonk opeens een 'hoera', dat binnen enkele seconden gevolgd werd door een schrill gefluit. De keizer schreed verder, geleund op een wandelstok. Geen spier vertrok zich op zijn gelaat. Hij stapte in de gereedstaande auto van graaf Godard van Aldenburg Bentinck. Staande in de auto bedankte de ex-keizer met een saluut voor de smadelijke begroeting van het publiek en begon toen een levendig gesprek met zijn gastheer graaf Bentinck. Hij zat ineens druk te gesticuleren, ja het leek wel heftig betogend. (...) De keizer reed weg onder een zwak gejuich en verdween in de najaar triestigheid van de Doornse bossen naar Amerongen. Welk een glansloos einde van een bestaan zo vol pracht en praal!

Zijn verblijf in kasteel Amerongen, eigendom van de Bentincks, zou aanvankelijk niet langer dan een week duren, het werd tenslotte anderhalf jaar. Van Aldenburg Bentinck betaalde alle kosten, want hoewel de keizer letterlijk barstte van het geld was het in adellijke kringen gewoonte om de visite 'vrij te houden'. De keizer echter was een dure gast, die Bentinck op den duur noopte financiële concessies te doen.

Wilhelm genoot vrijwel dagelijks van exquise maaltijden en wijnen, opgediend door bedienden in hof livrei. In zijn overdaad aan vrije uren wandelde hij graag in de kasteeltuin waarvoor, om inkijk te voorkomen, de tuinmuur werd verhoogd, op kosten van zijn gastheer, dat spreekt. Om het bezoek van de veeleisende keizer te kunnen betalen was Van Aldenburg Bentinck verplicht enkele van zijn landerijen van de hand doen.

'De moordenaar van tien miljoen mensen', zoals de Britse pers schreef, verbleef tot 1920 in Amerongen, samen met zijn vrouw, ex-keizerin Augusta Victoria. Ze bewoonden appartementen op de tweede verdieping van het kasteel. De dag waarop Dona - zijn vrouw - arriveerde - donderdag 28 november 1918 - tekende hij daar, aan een bureau uit de tijd van Louis de XIVe, de troonsafstand.

Het buitenland protesteerde heftig tegen de amnestie die Nederland aan de ex-monarch verleende. De entente beschuldigde de keizer van misdaden tegen de menselijkheid en het volkenrecht. Minister Barnes van de Britse Labour partij verklaarde dat 'de ex-keizer opgehangen moet worden'.

De Britse pers trok een vergelijking met Napoleon, die in 1815 naar Elba werd verbannen, terugkwam en zijn laatste slag streed. 'Napoleons terugkeer van Elba', schreef de *Evening Standard*, 'leert ons, dat de Nederlandse regering Willem van Hohenzollern moet beschouwen als een gevangene. Beter en veiliger zou het zijn ons onmiddellijk van dien man te verzekeren. Hij heeft (volgens de Duitse wet) onschendbaarheid en dat is een grote onrechtvaardigheid.'

Voor *The Observer* stond de schuld van de keizer vast: 'Hij is een monster. Het beste zou zijn: ophangen of guillotineren!' De *Daily Telegraph* was milder: 'Zolang de keizer in Nederland blijft zal hij zich als burger moeten gedragen en niets ondernemen wat de wereld kan herinneren aan de gepantserde vuist en de blinkende wapenrusting.'

In Nederland waren de politieke protesten gering. David van Embden, lid van de Eerste Kamer, tekende als een van de weinigen serieus bezwaar aan tegen de aanwezigheid van de ex-monarch. 'De komst van de ex-keizer heeft de gevoelens van bijna de gansche wereld tegenover ons land onafgebroken gekwetst en aldus ons land onnoemlijke schade, allereerst van morele aard, berokkend.'

Eind november 1918 trad een commissie van wijze mannen aan die de positie van de ex-keizer onder de loep nam. 'Zullen we hem naar Indonesië overbrengen?' Nee, dat plan viel in het water. 'Kunnen we de opperste Kriegsherr verantwoordelijk stellen voor het handelen van zijn troepen? Kan hij bestraft worden voor de torpedering van de *Lusitania*?' Men sloot zijn schuld hieraan niet geheel uit, maar het ontbrak aan bewijs dat deze en andere misdaden waren gepleegd als gevolg van een directe opdracht van de ex-monarch. De Nederlandse jurist prof. Mr. D. Simons liet in het Weekblad van het Recht weten: 'Wil men de keizer ter verantwoording roepen, het zou slechts mogen

geschieden voor een rechtbank van neutralen en dan samengesteld uit personen van wier onbevangen, objectief oordeel men verzekerd kan zijn.'

De Belgen waren witheet, ze pikten het niet dat de gewezen keizer, slachter van miljoenen mensenlevens, veilig in Nederland onder de pannen was. Ter compensatie eisten ze een gebiedsdeel van Nederland op. De burgemeesters in Zuid-Limburg, want om dat deel ging het, hesen terstond de vlaggen op alle openbare gebouwen en verklaarden aan Wilhelmina plechtig 'hunnen hechte trouw en innige verknochtheid'. Burgemeester Thomasen van Heer liet in de Limburgse Koerier weten: '(...) De vlag op het raadhuis van Heer blijft daar totdat het inlijvingsgevaar als niet bestaande verklaard is, of...totdat een vreemde mogendheid haar laat verdwijnen'. Verenigingen in het Limburgse heuvelland verklaarden in een manifest: 'Wij Limburgers zijn Nederlanders, wij willen Nederlanders blijven. Onafhankelijk willen wij met Nederland verbonden zijn.'

Doorn wint het van Middachten

In Amerongen ontvangt de ex-keizer van tijd tot tijd Nederlandse journalisten om zijn kant van het verhaal te doen, dat altijd op hetzelfde neerkomt: hoop op een vooraanstaande plek in de Duitse hegemonie. 'Iedereen die met de ex-keizer in aanraking komt roemt zijn vriendelijkheid en voorkomendheid', pent een journalist na zijn bezoek.

In december 1918 komt de terugslag. Het echtpaar ligt met griep - maar niet de Spaanse - te bed. Na zijn herstel was de voormalige vorst ernstig gestrest. Hij moet langdurig rust houden en krijgt alleen krantenberichten waarvan vaststaat dat ze hem kunnen opbeuren.

Al vrij snel na zijn komst naar Nederland gaat Wilhelm op zoek naar een permanente verblijfslocatie. Zijn oog valt op twee schetsen van Kasteel Middachten in Velp, ze hangen - nog altijd - in de ontvangsthal van kasteel Amerongen. Middachten is eveneens in bezit van de Bentincks. De geallieerden en de Weimar-regering protesteren. 'Middachten mag geen centrum van Duitse intriges en reactionaire samenzweringen worden', zeggen de Britten. De Duitsers vinden dat Wilhelm moet blijven waar hij is. Soortgelijke reacties klinken als hij zijn oog laat vallen op landgoed Belmonte in Wageningen, eigendom van gravin Cécile Alexandrine von Pückler. Ook de aankoop van Hotel de Wageninghsche Berg haalt het niet. Maar in 1919 klinkt er geen protest als hij voor een half miljoen gulden Huis Doorn koopt, eigendom van baronesse Wilhelmina Cornelia van Heemstra-de Beaufort, een oudtante van de latere Amerikaanse filmster Audrey Hepburn.

Het kasteel bevalt hem, vooral vanwege het omliggende bos, waar hij naar hartenlust bomen rooit, een goede oefening voor zijn invalide linkerarm.

Hij betreft de villa in 1920, na een opknapbeurt en een wijziging van het wegenplan, zodat hij daar in alle rust kan wonen. Na de renovatie laat hij, in negenenvijftig treinwagons, een keur aan inventaris overkomen uit zijn paleizen in Berlijn en Potsdam, waarop toen rode vlaggen wapperden naast het zwart-rood-goud van de Weimarrepubliek.

Hem rest ‘slechts’ zesendertig hectare grond. Uitstapjes zijn er zelden, niet alleen vanwege de angst voor een aanslag of ontvoering door de geallieerden, maar ook omdat hij gebonden is aan een strikte beperking van zijn reisvermogen, die restrictie is opgelegd door de Nederlandse staat. Veel verder dan de directe omgeving kwam hij vrijwel nooit.

In 1921 verloor hij Dona, zijn psychisch labiele vrouw, aan een hartkwaal. Een jaar later hertrouwde hij met de 28 jaar jongere weduwe Hermine van Reuss (†1947), die zich onverminderd, maar zonder succes, inzet voor zijn terugkeer als keizer van Duitsland. Even leek het inderdaad die kant op te gaan. Hindenburg, de Duitse rijkspresident, had op zijn sterfbed in Neudeck aangedrongen op herstel van de Hohenzollernmonarchie. Die hoop vervloog toen Adolf Hitler alle macht naar zich toe trok. Na de Duitse inval in Nederland sloten Duitse troepen Huis Doorn hermetisch van de buitenwereld af. Een jaar later - op 4 juni 1941 - stierf Wilhelm aan de gevolgen van longembolie. Hij werd begraven op zijn landgoed, waar hij later een mausoleum kreeg.

‘Slachter van Verdun’ naar Wieringen

Niet alleen de keizer, ook zijn zoon Friedrich Wilhelm, de ex-kroonprins, beter bekend als ‘de slachter van Verdun’, genoot hier rechtsbescherming. Hij arriveert enkele dagen na zijn vader vanuit Hasselt in Nederland, waar hij zijn intrek neemt in het kasteel van graaf Metternich in Swalmen.

Op dinsdag 19 november verstuurt het Algemeen Hoofdkwartier, afdeling Internering een oproep aan luitenant D. van Muller en luitenant-kolonel Schreuder van de marechaussee, om de kroonprins en zijn drie adjudanten de vrijdag daarop per trein van Roermond naar zijn nieuwe domicilie in Wieringen te begeleiden. ‘Ieder betaalt zijn eigen kosten, behalve voor de extra trein van Amsterdam naar Enkhuizen en de boot naar Wieringen, die zijn voor rekening van de staat’, staat in het telegram.

Tussen station Amsterdam Weesperpoort – opgeheven in 1939 – en Centraal liet de kroonprins zich interviewen door het Dagblad van Limburg:

Gedenken Sie nach Deutschland zurück zu reisen?

‘Da kann ich nicht sagen, dass hängt von der Situation dort ab’ (in 1923 zou hij terugkeren naar Duitsland. Na de Tweede Wereldoorlog verloor hij nagenoeg al zijn bezittingen. Friedrich Wilhelm stierf in 1951).

Haben Sie Ihren Herrn Vater schon gesprochen?

‘Nein, auch noch gar nichts von ihm gehört, seit wochen nicht.’ (De keizer was weinig ingenomen met de terugtocht van zijn zoon. Beiden zouden elkaar pas in 1926 weerzien).

Kommt Ihre Frau Gemählin auch nach Wieringen?

‘Nein, die bleibt in Deutschland.’ (Het huwelijk met Cecilie van Mecklenburg-Schwerin, die in Berlijn bleef wonen, was al slecht en zou gaandeweg verder verslechteren. De kroonprinses stierf, sterk verarmd, in 1954 in Bad Kissingen in de villa van de voormalige lijfarts van keizer Wilhelm II, Paul Sotier.) De kroonprins had na de oorlog tal van buitenechtelijke relaties).

In Enkhuizen vertrekt het gezelschap met het motorjacht De Aukes van Rijkswaterstaat naar Wieringen (toen nog een eiland). Vrijwel alle eilandbewoners staan op de kade in Den Oever om de kroonprins te zien, hier en daar klinkt gejoel en gescheld. Burgemeester Peereboom van Wieringen begroet de ogenschijnlijk opgewekte man in grijze jas en grijze officierspet formeel, maar vriendelijk. De kroonprins glimlacht, stapt in een rijtuig en rijdt door het troosteloze platte land naar de vrijstaande domineeswoning, die de komende jaren zijn woonverblijf is. Tijdens zijn jaren op Wieringen werkt de gevallen keizerszoon bij een smid in het centrum van Hyppolytushoef. De bevolking van het arme eiland besteedt nauwelijks aandacht aan de ex-kroonprins. Eén keer werd hij door een dronken visser uitgescholden en moest bescherming zoeken bij een winkelier. Hij werd ontzet door een veldwachter en zijn adjudant.

Ondanks zijn sterk verminderde levensstandaard had de ex-kroonprins het niet slecht, in elk geval lang niet zo slecht als de miljoenen Nederlanders die in de kou zaten, want ondanks de vrede was de toevoer van steenkool in de eerste naoorlogse jaren bar slecht. De armoede in Nederland zou voor velen tot 1920 blijven, in dat jaar pas kwam de motor van de welvaart weer op gang, de kolenvoorraad werd weer aangevuld en er ging een streep door de rantsoenen. De VS en Groot-Brittannië stelden Nederland in die tijd voor tonnen aan grondstoffen en voedsel ter beschikking.

Al die overvloedige scheepstransporten uit de VS en Groot-Brittannië drukte iedere revolutionaire gedachte bij voorbaat de kop in. De rijksoverheid hielp een handje en dreigde onmiddellijk te stoppen met deze transporten als het volk alsnog zou kiezen voor revolutie. ‘Alle schikkingen met het buitenland worden op losse schroeven gezet als het wettig gezag wordt aangetast’, waarschuwde de regering in een manifest. ‘Moge het gezond verstand van de overgrote meerderheid onzer bevolking haar en vooral de minderbedeelden bewaren voor de naamloze ellende, welke haar deel zal zijn als de geregelde gang van zaken wordt verstoord. Volk van Nederland, gij hebt uwe positie zelf in handen!’

Eindelijk V R E D E Feest in het buitenland, Nederland bidt

VREDE, inderdaad geschreven met hoofdletters. De soldaten mochten naar huis, de grenzen gingen weer open, al bleef het nog lang een rompslomp om eroverheen te komen. Gaandeweg hernam het leven zijn normale gang.

Bij de geallieerden was de vreugde enorm. Nederland temperde de euforie. Het land toonde zich nooit spontaan maar juist ingetogen en godvrezend, zo ook nu. Terwijl in Frankrijk, Groot-Brittannië, de VS en alle die andere geallieerde landen de kerkklokken beierden, de muziek aanzwol en horden mensen in jubelstemming de straat opgingen, vierden wij het einde van vier jaar oorlog met... een nationale biddag. Hier geen jubelende menigten, geen feesten, de regering wil 'een gedenkdag met een stil en gewijd karakter', en die krijgt ze, maar lang niet iedereen krijgt vrij om de handen te vouwen, alleen het overheidspersoneel. Bedrijven mochten -hier is een parallel met de latere 5 mei-viering - zelf weten of ze het werk stil legden, wat in de meeste gevallen niet gebeurde, want te duur, winstderving et cetera. Toch vouwde menig een wel de handen om God te danken voor het verdwijnen van de nacht. Sommige mensen vonden dat 11 november 1918 voor altijd in de herinnering moet blijven. Zo stak een 7-jarige jongen in Emmen, bij het treinstation, een kastanje in de grond die uitgroeide tot een boom, die er anno 2014 nog steeds staat.

In het oosten van de VS arriveerde het bericht over de wapenstilstand een uur voor zonsopgang. Vreugdekreten overal, de straten stroomden vol met feestvierders. Muziekkorpsen speelden de nationale liederen van de entente. Vliegtuigen boven New York strooiden ladingen confetti uit. De kerken gingen open en iedereen die daar behoefte toe voelde ging er heen. De overheid riep niemand op vrijaf te geven of te nemen, maar vrijwel niemand kon zijn hoofd bij het werk houden. Bijna alle bedrijven, groot en klein, legden dan ook het werk stil. 's Avonds ging de verlichting op het vrijheidsbeeld weer aan, het was gedoofd toen de oorlog uitbrak.

In Parijs kwam op woensdag 13 november de Franse Kamer in een speciale zitting bijeen. Premier Georges Clemenceau – door zijn verbeterde politieke strijd beter bekend als ‘Le Tigre’ – betrad het spreekgestoelte. Hij had het schrift in de hand waarin de voorwaarden van de wapenstilstand staan. In een korte toespraak tot het oorlogskabinet huldigde de ‘père de la victoire’ het leger. Hij kreeg ‘een eindeloze ovatie’ en verliet de zaal op de tonen van de Marseillaise.

In heel Parijs hingen pamfletten met de juichende tekst:

‘Bewoners van Parijs

De overwinning is daar! (...) Laat ons aan onze vreugde en geestdrift den vrijen loop geven en onze tranen inhouden om aan onze grote soldaten en hun onvergelijkbare chefs onze oneindige dankbaarheid te tonen.

Leve de republiek! Leve het onsterfelijke Frankrijk!’

België haalde koning Albert triomfantelijk binnen in Antwerpen. In Engeland gingen koning Georg V en zijn vrouw, koningin Victoria Mary, zo maar de straat op, een ongekende ‘public relation zet’ van het koningshuis. Wilhelmina volgde dit gebaar een paar dagen later op het Haagse Malieveld. Zij deed het eerder in het klein, in 1914 toen de soldaten langs Paleis Noordeinde marcheerden. De Britse koninklijke hoogheden drukten de handen van duizenden ‘gewone’ mannen en vrouwen. Iedereen kon de *royals* aanraken, het was een compleet gekkenhuis en niet alleen in Londen, ook in andere Britse steden herhaalde zich die ‘ongedwongen begroeting’. De overwinningsfeesten duurden dagen.

De Grote Oorlog veranderde de wereld ongekend. De vorstenhuizen verdwenen in Duitsland, Rusland en het verscheurde Oostenrijk, dat onder meer Hongarije en Bosnië en Herzegovina verloor. Keizer Karel van Oostenrijk wordt afwisselend bleek en rood als regeringsgezanten hem het manifest van de troonsafstand voorleggen. Hij tekent het met veel tegenzin. Meteen daarna rijden hij en zijn gezin naar het keizerlijke jachtslot in Eckartsau. Later naar Zwitserland. Na een poging weer op de troon te komen van een verscheurd Oostenrijk - ‘Mij is een kleine kroon liever, dan in het

geheel geen', aldus Karel - stuurt de Oostenrijkse regering hem in november 1921 ver weg, naar Funchal op Madeira.

De reis daarnaartoe is verre van vorstelijk: in een smerige trein-wagon naar de Middellandse Zee, vandaar met een kruiser, die bepaald niet op passagiersvervoer is ingesteld. Gedurende de hele reis is de ex-keizer zeeziek. In Funchal gaat hij afgemat de berg op naar Monti. Het is er koud. 'In mijn hele leven niet zo koud gehad', schrijft Karel.

Ook de Spaanse griep laat hem en zijn twee kinderen niet ongemoeid. Zonder bedienden slaan ze zich er met veel moeite doorheen. Tot hij longsteking krijgt. Geen arts bezoekt hem. Hij sterft eenzaam op 1 april 1922. Voor de allerlaatste keer komt de Oostenrijks-Hongaarse vlag uit de mottenballen om zijn doodskist te bedekken, die de dragers laten zakken in een groeve in de Igreja de Nossa Senhora do Monte.

De burger Romanov, ex-tsaar van Rusland, komt in juni 1918 met zijn familie aan in Jekaterinaburg; waar een menigte hem uitjouwt voor 'vuile bloedzuiger!' Half oktober 1918 meldden kranten in Parijs dat hij, zijn vrouw en hun vijf kinderen door de bolsjewieken zijn afgeslacht. In werkelijkheid gebeurde dat in de nacht van woensdag 17 op donderdag 18 juli. Met kogels en bajonetten werden in het voormalige huis van de joodse zakenman Ipatiev, waar de familie en de lijfwachten een ellendige tijd doorbrachten, elf personen gedood, waaronder ook zijn lijfarts en kok.

Het nieuws wordt begin december in het westen wereldkundig gemaakt. Toen kwamen ook de vernederingen die de keizerlijke familie moest ondergaan aan het licht: dat ze met z'n allen leefden in één kamer, sliepen op één bed en de bewakers hen mate-loos treiterden.

Na de executie werden de familie en het neergeschoten personeel met bijlen en spaden aan stukken geslagen. De lichaamsdelen met zoutzuur overgoten en gedumpt in het gebied van de Vier Broedermijn, een oude ijzermijn in de bossen bij Jekaterinaburg. De overblijfselen kwamen in 1991 uit de grond. Op twee na, prins Alexei, en zijn zus prinses Maria bleven tot 2007 onvindbaar.

De meeste mensen in Nederland laat het verder koud wat er in

‘de grote wereld gebeurt’. Slechts weinigen nemen kennis van het boek *The Economic Consequences of the Peace*, waarin de Britse econoom John Maynard Keynes de rampzalige gevolgen voorspelt van de op 28 juni 1919 – precies vijf jaar na de moord op Franz Ferdinand – geratificeerde Vrede van Versailles. Duitsland is volgens de entente de belangrijkste verantwoordelijke voor het aan de gang houden van de oorlog. De rekening is niet mis: betaling van honderdtweeëndertig miljard goudmark, bovendien krijgt het land strenge beperkende maatregelen opgelegd, onder meer het verlies van zijn koloniën. Bovendien raakt het gebieden kwijt aan België, Denemarken, Frankrijk, Litouwen, Polen en Tsjecho-Slowakije. Het leger moet inkrimpen tot honderdduizend man. Het economisch verwoeste Duitsland is furieus: ‘Onterechte bepalingen’, het land kan geen duimbreed manoeuvreren. Dit schreeuwt om vergelding..’

In München legt een voormalige slotenmaker, Anton Drexler, het fundament voor een nieuwe revolutie met verstrekkende gevolgen, al heeft niemand dat in de gaten. In januari 1919 richt hij de Deutsche Arbeiterpartei (DAP) op, waar soldaat eerste klas Adolf Hitler zich in september van dat jaar bij aansluit en met zijn verdraaiingen en leugens, verpakt in een fenomenaal redenaarstalent, de bevolking niet alleen uitzicht biedt op betere tijden maar tegelijk de oerinstincten van de massa aanwakkert. Voor de ‘openbaring van zijn tijd’ los gaat, laat hij Drexler de naam DAP veranderen in NSDAP, Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei. Keynes’ opmerking dat ‘de Vrede van Versailles een brutale vrede is, die alleen maar kan leiden tot een nieuwe oorlog’, zou angstwekkend snel uitkomen.

Dank aan...

Voor de totstandkoming van dit boek heb ik gebruik gemaakt van en dank ik: de archieven van het Legermuseum en Defensie, het Rijksarchief Gelderland, het Provinciaal archief Gelderland en het Gelders Archief in Arnhem.

Dank ook aan De Telegraaf en de NRC.

De liedteksten in dit boek zijn afkomstig uit het boek *Het monster van de Oorlog*, Nederlandse liedjes en gedichten over de Eerste Wereldoorlog.

Verder werd gebruik gemaakt van *De sterke arm*, de *Zachte Hand*, het Nederlandse leger en de neutraliteitspolitiek van Paul Moeyes, *De Kanonnen van Augustus* van Barbara Tuchman, *De weg naar Verdun* van Ian Ousby, *Velden van Weleer* van Chrisje en Kees Brants en *Any Given Day* van Jessie Lee Brown Foveaux. En verschillende publicaties over WO 1 met betrekking tot Nederland.

Nederland in WO I geeft inzicht in het reilen en zeilen van een natie in een wereld die brandt. Hoe voelde het te leven met een oppermachtige achterbuur, Duitsland, waar de ellende almaar toenam? Hoe gingen we om met profiteurs, oorlogswinstmakers? Wat was onze houding tegenover 'de vijand' die, anders dan in WO II, niet uit Duitsland alleen bestond? En hoe trotseerden we die andere, veel spookachtiger 'oorlog': de Spaanse griep, die hier duizenden slachtoffers maakte? De Grote oorlog... Velen denken dat er hier toen niets gebeurde. Vergeet het... Duik in de historie met *Nederland in WO I, de handel is overal...*

Publicist Peter van Leeuwen was jarenlang journalist voor diverse kranten en tijdschriften, later werkzaam als redacteur/communicatieadviseur bij Aedes vereniging van woningcorporaties. Zijn belangstelling voor historie blijkt niet alleen uit het boek *Nederland in WO I*, maar ook uit: *De dood van Rubber*, een roman over het Gelderse Heveadorp in WO II; *Idealen & Graaien*, een boek over de volkshuisvesting en *Bewogen Stenen*, een roman over 750 jaar Kasteel Doorwerth.

boek
scout
moois

